Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1239.

सभाष्यबृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

LATE ACHARYA SATYAVRATA SAMASRAMI.

Thoroughly revised by his son and pupil

PROF. HITAVRATA SAMAKANTHA.

Assistant Lecturer, Vedas, The University of Calcutta.

(SECOND EDITION.)

VOL. I. FASC. I.

CALCUTTA:

PRINTED BY S. V. CHATTERJI, SATYA PRESS, 16/1, GHOSE LANE.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET,

1911.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding: MoE-IKS-MoE-IKS-2 Component Heritage Foundation, Jalgaon

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

No, 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM THE SOCIETY'S AGENTS,—

MR. BERNARD QUARITCH, *11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.*,

AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2,4 @ /10/ each ...	Rs.	1	4
Advaitachintā Kaustubhe, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	...	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc 3-14 @ /10/ each	...	7	8
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc 1-5, Vol, IV, Fasc. 1-8 @ /10/	...	14	6
Aitareyālochanam, (the preface of the Ditto) by Ācārya S. V. Sāmasramī ...	...	2	0
*Anu Bhāshya, Fasc 2–5 @ /10/ each	...	2	8
Aphorisms of Sāṇdilya, (English) Fasc. 1	...	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Acvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
*Ātharvana Upanishad, Fasc. 3–5 @ /10/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (*Sans. and Tibetan*) Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	11	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1–3 @ 1/- each ...	...	3	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol I Fasc 1-2 , Vol II Fasc I @ /10/	...	1	14
Baudhāyana Srauta Sutra, Fasc. 1-3 , Vol II Fasc I @ /10/ each ...	...	2	8
*Bhā natī, Fasc 4–8 @ /10/-	...	3	2
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-5 @ /10/-	...	3	2
Brahma Sutra, Fasc. 1, @ /10/-	...	0	10
Bṛhaddēvatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Bodhicāryāvatāra of Cāntidevi, Fasc. 1-5	...	3	2
Çatadusani, Fasc. 1-2	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each ...	...	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa Vols. I Fasc 1-7, II Fasc 1-5, III Fasc 1-7, V Fasc 1-4	...	14	6
Çatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ /10/ each ...	...	7	8
*Caturvarga Chintāmani, (Text) Vols. II, 1-25 ; III. Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10 @ /10/ each ; Vol. IV, Fasc. 1-6	...	36	14
Çlokavārtika, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/-	...	7	8
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 9-17 @ /10/ each	...	5	10
Ditto Ācvālāyan, Fasc 4-11 @ /10/ each	...	5	0
Ditto Çānkhāyan, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1-4, Vol IV Fasc. 1 @/10/ each ...	...	10	0
Ditto Lātyāyan Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	5	10
Çrī Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Dān Kriyā Kaumundi, Fasc. 1-2	...	1	4
Gadādhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-7...	...	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol II, Fasc. 1-3	...	1	14
Gobhiliya G hyo Sutrum, Fasc. 4–12 @ /10/	...	5	10
Kāla Viveka, Fasc. 1-7	...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc 1-14 @ /1/4/- each	...	17	8
Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each	...	3	2
Lalita-Vistāra, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
Ditto Fasc. 3-6 @ /10/ each	...	2	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyōta, Vol. I Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12, Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	16	14
Manuṭīkā Sangraha, (Text) Fasc 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Mārkandeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	...	9	0
* Ditto (Text) Fasc 5-7 @ /10/	...	1	14
*Mimāṁsā Darcaṇa, (Text) Fasc. 6-19 @ /10/ each	...	8	

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ निरुक्तम् (निघण्टुः) ॥

टीका-भूमिका ॥

महस्त्यन्तकान्तारसञ्चारिकरिणं मुखे * ।
मदालदैत्यमातङ्गभङ्गे केसरिणं † भजे ‡ ॥ १ ॥
नमस्त्रिधाम्ने शिपिविष्टनाम्ने §
निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम् ।
अवाप यास्को विविधेषु यागे-
ष्वनेन ‖ चाम्नायमभिष्टुवानः ॥ २ ॥
प्रणमामि यास्कभास्करं योद्दत्तमसः प्रकाशितपदार्थः ।
यस्य भुवनत्रयीमिव गाः ¶ प्रकटां त्रयीं वितन्वन्ति ॥ ३ ॥

---

* यस्य मुखं दृष्ट्वा अयं करीति बुध्यते तमित्यर्थः । करी चासौ कौट्टम इत्युच्यते तस्य विशेषणं कान्तारसञ्चारीति । कान्तारस्य च विशेषणं महस्त्यन्त इति । अत्र त्रयी, पक्षे वेदत्रयम् , पक्षे त्रिलोकीपरम् ।

† मदालदैत्यरूपमातङ्गानां भङ्गं पराजयं दलनं वा दृष्ट्वा यः केसरीत्युपलभ्यते तम् ।

‡ यस्य देवस्य मुखदर्शनात् अयं करीति विक्रमदर्शनाच्चायं केसरीति बुध्यते, तं करित्वकेसरित्वोभयधर्मान्वितं महाबलं गजाननं देवं भजे इत्यर्थः ।

§ शिपिविष्टोऽत्र सविता, स च जगत्प्रसविता ; ब्रह्म आदित्यो वा विचारान्तरम् । (निरु० ५, ७-८-९ । ऋ० सं० ७, ९९, ७;—१००, ५ ;—६) ।

‖ 'अनेन' सवित्रा प्रेरित एव 'यास्कः' [तथा च श्रूयते 'धियोयोनः प्रचोदयात्' ऋ० सं० ३, ६२, १०] ; 'विविधेषु यागेषु' विविधयागसिद्ध्यर्थं [निमित्तात् कर्मयोगे (२, ३, २६ वा०)—इति सप्तमी] 'आम्नायमभिष्टुवानः' सन् 'निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम्' 'अवाप' अतस्तस्मै नम इत्यर्थः ।

¶ किरणाः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

वागीश्वरं वचोभिर्वसिष्ठमुख्यान्मुनींस्तपोभिश्च ।
अनुक्रतवन्तं वन्दे पितामहं देवराजयज्वानम् ? ॥ ४ ॥
आचार्यं शाब्दिकानामृचि यजुषि च यद्वदृष्टतुल्यप्रभावम्,
वन्दे नैरुक्तवृत्तिक्रममुपनिषदल्लरीणामुपघ्नम् ।
आभक्तारं क्रतूनामवनिसुखकरप्रक्रियानुक्रियायै,
तातं यज्ञेश्वरार्यं प्रतिहततमसं ज्ञानभास्वन्मयूखैः ॥ ५ ॥
यज्वा 'रङ्गेश'पुरी-'पर्येत' ग्रामवास्तव्यः * ।
विरचयति देवराजो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनम् † ॥ ६ ॥

भगवता यास्केन समाम्नायं नैघण्टुक-नैगम-दैवताकाण्ड-रूपेण त्रिविधं गवादि-देवपर्यन्तं निर्ब्रुवता नैगम-दैवताकाण्ड-पठितानि पदानि प्रत्येकमुपादाय निरुक्तानि दर्शित-निगमानि च, नैघण्टुककाण्डपरिपठितानान्तु गवाद्यपारे अन्तानामेकचत्वा-रिंशच्छतत्रयाधिकसहस्रं ‡ सामान्येन 'एतावत्यस्य सत्वस्य नाम-धेयानि'—इति व्याख्याय तत्र प्रदर्श्य कतिचिदेव निरुक्तानि, तथा कानिचिदेव दर्शितनिगमानि; अन्यानि तु ग्रन्थविस्तर-

---

* वासकारी। 'वसेस्तव्यत कर्तरि णिच्'—इति पा० ३, १, ९९ वा०।

† यदि च काण्डत्रयात्मकस्य समग्रस्य 'निघण्टु'—इति प्रसिद्धस्य निरुक्तग्रन्थस्य व्याख्यानं कर्त्तव्यमस्ति, तथापि विशेषतो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनार्थमेवैषोऽयमारम्भ इति सूचयितुमुक्तं नैघण्टुकेत्यादि।

‡ तथाहि—प्रथमाध्यायीय-सप्तदशखण्डेषु 'गौः'—इत्यादि 'यज्ञाग्नि'—इत्य न्तम् पञ्चदशोत्तर चतुःशतम् (४१५), ततः द्वितीयाध्यायीय-द्वाविंशति-खण्डेषु 'अप्सः'—इत्यादि 'इनः'—इत्यन्तं षोड्शाधिकपञ्चशतम् (५१६), ततश्च तृतीयाध्यायीय त्रिंशत् खण्डेषु 'उरु'—इत्यादि 'अपारे'—इत्यन्तम् दशोत्तरचतुःशतम् (४१०), एवं सङ्कलनया भवत्युक्तम् (१३४१)।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भीत्या सामान्येन निर्वचनलक्षणस्योक्तत्वात् बुद्धिमद्भिर्निर्वक्तुं शक्यानीत्यभिप्रायेण चोपेक्षितानि। स्कन्दस्वामी च ततएव निरुक्तमनुजगाम।

तत्र तु 'दिवस्यादित्यस्य च साधारणनामानि स्वरादीनि षट्' —'इदमादीनि, च उपमाभेदात् भेदनामानि द्वादश'—'प्रपित्वे अभीके इत्यादीनि च षड्विंशतिश्च' भाष्यकारेण बहुवक्तव्यत्वात् * प्रकरणश्च एव निरुक्तानि †, स्कन्दस्वामिना च व्याख्यातानि ‡। अतोऽन्येषां § यथाक्रमेणानिरुक्तेर्निगमाप्रदर्शनाच्च स्वरूपमात्रमप्यध्ययनादेवावगन्तव्यम् ‖। तच्चाध्ययनं कलियुगे प्रायेण विच्छिन्नसम्प्रदायमासीत्। ततश्च कोशएव ¶ शरणमासीत्। तेषु च केषुचिदर्थेषु लेखकप्रमादादिभिः कानिचित्पदान्यधिकान्यासन्, अन्येषु च कानिचिन्यूनानि, अपरेषु च कानिचिदपहाय कानिचित् विस्रस्तानि अक्षराणि च विपर्यस्तानि। एवं व्याकीर्णेषु कोशेषु नियमैकभूतस्य प्रतिपदनिर्वचन-निगमप्रदर्शनपरस्य कस्यचिद् व्याख्यानस्याभावात् नैघण्टुकं काण्डमुत्सन्नप्रायमासीत्।

---

* सन्त्यत्र बहूनि वक्तव्यानीति धियेति यावत्।

† प्रकरणानुगतं यथाक्रमं प्रतिपदमुच्चार्यैव। अत्र च भाष्यकारेणेत्यस्य — निघण्टुभाष्यकारेण यास्केनेत्यर्थो बोध्यः।

‡ अतएषां स्वरूपादिनिर्णयाय न मे श्रमः कथनेत्याशयः।

§ 'अतः' एभ्यः उल्लिखितनिरुक्तादिभ्याख्यातपदेभ्यः, 'अन्येषां' सर्वेषामेव पदानाम्।

‖ अध्ययनमत्र पुस्तकाद्यवरज्ञानविहीनवैदिकानां सम्प्रदायसिद्धं गुरुपरम्परागतं बोध्यम्। ¶ कोशपुस्तकमेवेत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

ततश्च पाठसंशोधनार्थं बालानां सुगमत्वाय च तद्गतानां पदानां क्रमेण प्रतिपदनिर्वचननिगमौ प्रदर्शयितुं *,—स्वरादीनीति पूर्वसूक्तस्य प्रकरणत्रयस्य, नैगम-दैवताकाण्डगतानाञ्च पदानां भाष्यकारेण निरुक्तानां स्कन्दस्वामिना च तद्व्याख्यातानां, प्रक्रिययोन्मीलयितव्यम् †; बहुशस्तु नैघण्टुककाण्डनिर्वचनानन्तरं तदुन्मीलयितुञ्चायमस्मत्परिश्रमः।

इदञ्च स्वमनीषिकया न क्रियते किन्तु नैघण्टुकगतेष्वेव पदेष्वर्धशतत्रयमात्राणि पदानि भाष्यकारेणैव तत्र तत्र निगमेषु प्रसङ्गान्निरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु अन्यानि च पदानि शतद्वयमात्राण्युपात्तानि। तेन च समाम्नायपठितानां पदानामन्येभ्यो व्यावृत्त्यर्थं किञ्चिच्चिह्नं कृतम्, अतस्तेषां पाठशुद्धिस्तत्रैव शुद्धा। अन्येषाञ्च पदानामस्मत्कुले समाम्नायाध्ययनस्याविच्छेदात्,—श्रीवेङ्कटाचार्यतनयस्य माधवस्य भाष्यकृतो नामानुक्रमण्याः आख्यातानुक्रमण्याः-स्वरानुक्रमण्याः-निपातानुक्रमण्याः-निर्बन्धनानुक्रमण्याः-तदीयस्य भाष्यस्य च बहुशः पर्यालोचनात्,-बहुदेशसमानीतात् बहुकोशनिरीक्षणाच्च पाठः संशोधितः। निर्वचनञ्च-निरुक्तं,(१) स्कन्दस्वामिकृतां

---

* प्रदर्शयितुम्—इत्यस्य अस्मत्परिश्रमः—इत्यन्तेन सम्बन्धः। एतेनैव नैघण्टुककाण्डीय-स्वकर्त्तव्यतोक्ता। एतावानेव ग्रन्थः कथं न समापितः? प्रत्युत चर्वितचर्वणे नैगमादिव्याख्याने कथं प्रयासः स्वीक्रियत इत्याह—स्वरादीनीत्यादि तदुन्मीलयितु मित्यन्तम्।

† अत्र पदं,-इदं प्रकृतिः, अयं प्रत्ययः, इमानि च सूत्रादीनि साधनानि —इत्येवं स्पष्टीकर्त्तव्यमित्यर्थः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

निरुक्तटीकां,(२) स्कन्दस्वामि(क)-भवस्वामि(ख)-राहदेव(ग)-श्रीनिवास(घ)-माधवदेव(ङ)* -उवटभट्ट-(च)-भास्करमिश्र(छ)-भरतस्वाम्यादि(७)-विरचितानि वेदभाष्याणि,(१) पाणिनीयं व्याकरणं,(४) विशेषत उणादि(क) तद्वृत्तिं,(ख) क्षीरस्वाम्यनन्ताचार्यादिकृतां निघण्टुव्याख्यां,(५) भोजराजीयं व्याकरणं,(६) कमलयनीय-निखिलपदसंस्कारांश्च(७) निरीक्ष्य क्रियते । तत्र च अस्मद्व्याख्येयानां तत्र दृष्टानां पदानां तत्तत्कृतश्च निर्वचन मुपादाय तदेवास्मत्प्रकरणानुरूपञ्चेदुल्लिख्यते, अननुरूपन्तु किञ्चिद् विपरिणमय्य, अन्येषाञ्च कतिपयानां निरुक्तकारोक्तनिर्वचनसामान्यलक्षणमनुसृत्य, निरुक्तिः क्रियते ।

निगमश्च† दक्षिणापथनिवासिभिरधीतेषु वेदेषु परिदृश्यमानस्तत्तद्व्याख्याणि निरीक्ष्य तत्र तत्र प्रदर्श्यते, अदृष्टनिगमानाञ्च पदानां निगमा अन्वेष्याः‡ ।

अतोऽस्माभिर्यथामति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ विद्वांसो बुद्ध्या निरूप्य शुकभाषितवन्मनसि कुर्वन्तु §॥

---

* सायणमाधवात् प्राचीनोऽयं माधवः, 'रजोजुषे जन्मनि सत्ववृधसे'—इत्यादिमङ्गलाचरणपूर्ववेदविवरणग्रन्थकारः ।

† निगमः—उदाहरणरूपा वैदिकमन्त्रादिः ।

‡ एतेन तेषामपि स्थितिसम्भावना लक्षिता ।

§ यथा, शुकाः कीराः यानि कान्यपि वचनानि भाषयन्ति, तानि सर्वाण्येव यथा श्रुतानि, न तु स्वबुद्ध्यादिप्रयुक्तानि तथैवास्माभिरुक्तयश्च सर्वाएव ग्रन्थान्तरादिलक्षाः, न स्वकपोलकल्पिताः—इतीह विश्वासं स्थापयन्तु विचक्षणाः इति भावः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अथ प्रथमाध्यायः ।

'अथातोऽनुक्रमिष्यामः'—इत्यादि (२,५) निरुक्ते तस्य टीकायाश्च यन्नैघण्टुककाण्डविषयमुक्तं तत् सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

आदितएकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि—

ॐ गौः(१) । ग्मा(२) । उमा(३) । क्ष्मा(४) । क्षा(५) । क्षमा(६) । क्षोणिः(७) । क्षितिः(८) । अवनिः(९) । उर्वी(१०) । पृथ्वी(११) । मही(१२) । रिपः(१३) । अदितिः(१४) । इळा(१५) । निर्ऋतिः(१६) । भूः(१७) । भूमिः(१८) । पूषा(१९) । गातुः(२०) । गोत्रे(२१) त्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि * ॥ १ ॥

---

(६) "चमः" ख । "चामा"—इति C. D. E. ग ; अस्य च निगमाः—ऋ० सं० ६, १५, ५. ९, ८५, ११. १०, १२, १ । "चामः"—इत्यपि पाठो भवितुमर्हति, तथापि निगमदर्शनात् ऋ० सं० २, ३९, ७. ६, ५, २. ८, ७०, ४. १०, १०६, १० । "चाम"—इत्यपि ऋक्संहितायां दृश्यते (४, २, १९ ;—१९, ४. ६, ५१, ११. १०, ४५, ४ ;—१७६, १ ।

(७) "चोणी"—इति कातिरिक्तेषु सर्वत्र, अप्राधान्यतया टीकाकृत्सम्मतत्व ।

(१३) "रिपः"—इति च दृश्यते ऋक्संहितायाम्—२, ३२, २. ७, ३२, १२ ;—६०, ९ ;—१०४, १८ ।

(१८) "भुमिः" ख ; अयञ्चखेतदिति बुध्यते ।

(२१) "गात्रा" ङ ; मुद्राकरप्रमादएवात्र निदानमिति गम्यते ।

* "इति पृथिव्याः" ग ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(१) गौः *। 'गम्लृगतौ (भू० प०)' यस्माद् 'गमेर्डोस् (उ० २, ६३)'—इति कर्त्तरि कारके अधिकरणे वा डोः प्रत्ययः। गातेर्वा स्तुत्यर्थात् (अदा० प०) बाहुलकोक्तेः (३, ३, ११३) कर्म्मण्यधिकरणे वा। 'गोतोणित् (७, १, ९०)'—इति च णिद्भावात् वृद्धिः। अत्र भाष्यम्—'गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्दूरं गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वौकारो नामकरणः (निरु० २, ५)'—इति। अस्य स्कन्दस्वामी—'दूरं गता भवति नैरन्तर्येणात्माकाशादिवत् दूरेऽप्युपलब्धेर्गतिक्रियाव्यवहारः'। अन्यत्रान्यत्र चोपलब्धेर्दूरोपदेशः। प्रत्ययोपात्तरूढ्यर्थसम्बन्धाच्च गमिरत्र नैरन्तर्योपलब्धिदूरविशिष्टं गमनमुपादत्ते, 'तच्चा' 'परिव्राजकः' इति यथा †। यच्चास्यां भूतानि प्राणिनो गच्छन्ति। चो वार्थे। गातेर्वा स्तुत्यर्थस्य। (अदा० प०) गीयते स्तूयतेऽसाविति, गायन्ति वास्यां स्थिता इति गौः। उदाहरणम्—'गोषदसि (?)'—इति। गार्हपत्योपस्थाने विनियोगात, गार्हपत्यस्य च गवि पृथिव्यां सदनात् गो-शब्दस्य पृथिव्यभिधानत्वन्निश्चितमिति। एवमन्येष्वप्युदाहरणेषु तत्र तत्र मन्त्रवाक्यार्थसमवायेन अभिधेयं प्रदर्शनीयं निश्चित्य तत्तदर्थाभिधायित्वम्। "व्रजं गच्छ गोष्ठानम् (य० वा० सं० १, २५—

---

* प०—४. ५. ११. ३, १६. ४, १. ५, ५। निरु० २, ५. १४. ४, २८. ६, २. १२, ७।

† अयमभिप्रायः—यथा तत्त्वं कुर्वन्त्यनेकएव परं तत्त्वेत्युक्ते योगरूढ्या ब्रह्मविज्ञानात्पन्नः कश्चिदित्येव प्रतीयते, एवं परिव्रजन्ति बहवएव परं परिव्राजक इत्युक्ते योगरूढ्या भिक्षुरेव बुध्यते, एवमत्रापि।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

२६)"—"गौर्जगार यद्व पृच्छान् (ऋ० सं० १०, ३१, १०)"*—"अभवत् पूर्व्या भूमना गौः (ऋ० स० १०, ३१, ६)"†—इति निगमाः ॥

(२) गमा गमेः पूर्वस्मिन्नेव कारकद्वये 'कनिन्युवृषितक्षि (उ० १, १५४)'—इत्यादिना विहितः कनिन् प्रत्ययो बाहुलकात् भवति। 'गम-हन-जन-खन-घसां लोपः क्ङित्यनङि (६,४, ९८)'—इत्युपधालोपः, औणादिकेन 'मनिन् (उ० ४, १४०)'—इति सूत्रेण वा मनिनि बाहुलकात् (३, ३, १) टिलोपः, 'डावुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४, १, १३)। अर्थः पूर्ववदेव। 'गमा गच्छतेः, गच्छन्तीहीयम्'—इति माधवः। "दिवश्च गमश्चापार्च्च जन्तवः (ऋ० सं० १०, ४९, २)" ‡—"दिवश्च गमश्च मर्त्यम् (ऋ० सं० १०, १२, ६)" §—इति च निगमौ ‖। गम इत्यत्र छान्दसत्वाद्रूपसिद्धिः ॥

(३) ज्मा ¶। जमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १०) 'जमु अदने (भू० प०)'-जनी प्रादुर्भावे '(दि० आ०)'-'अञ्जू व्यक्ति-म्रक्षण-

---

* 'गौः पृथिवी * * तां शर्मी * * जगार उद्गिरति'—इति सा० भा०।

† 'गौः देवान् प्रति गन्त्री'—इत्यादि सा० भा०।

‡ 'द्विवो द्युलोकस्य ज्मा पृथिव्यापोऽन्तरिक्षमेतेषु'—इत्यादि सा० भा०।

§ 'दिवश्च द्युलोकाच्च, गमश्च भूलोकाच्च, मर्त्यं मनुष्यम्'—इति सा० भा०।

‖ सन्त्यन्येऽपि निगमाः; तथाहि—ऋ० सं० १, २५, २०; ३७, ९. ५, ३८, ३। एवं पूर्वत्र परत्र च सर्वत्र बोध्यम्।

¶ निरु० १२, ४३।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कान्ति-गतिषु (रु० प०)', स्वक्षणं सेचनमिति तद्वृत्तिः । एतेभ्यः 'ख्नुक्षन् पूषन् ह्लीहन् (उ० १, १५५)'—इत्यादिना परिज्मन्निति कनिन्नन्तं सोपसर्गं निपातितम्, बाहुलकात् (३, ३, १) निरुपसर्गमपि भवति । निपातनादेव कारक-विशेषसिद्धिः । 'डावुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४, १, १३)' । गतौ पूर्ववदर्थः । अदन्ति वास्यां भूतानि, जातानि वा स्वकारणात्, जायन्ते वास्या ओषधयः । तथा चोपनिषत्-'अङ्गाः पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः (तै० उ० २, १)'--इति । अथवा व्यक्ता सर्वेषां प्रत्यक्षा न ह्याकाशादिवदव्यक्ता पृथिवी ; 'तिस्रो मही-रुपरास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहिते दर्शेका (ऋ० सं० ३,५६,२)' —इति च श्रुतिः । अक्ता सिक्ता भवति हविषा ; 'तस्माद-साविमां हव्याभ्युनक्त्यभिजिघ्रति (ऐ० ब्रा० १, २, १)'—इति ब्राह्मणम् । "ये के च ज्मा महिनो अहिमायाः (ऋ० सं० ६, ५२, १५)"*—"अभिक्रत्वेन्द्रभूरधज्मन् (ऋ० सं० ७, २१, ६)"†—"ज्मया अत्र वसवोरन्त देवाः (ऋ० सं० ७, ३८, ३)"‡—"अधज्मो अधवा दिवः (ऋ० सं० ८, १, १८)" §—इति च निगमाः ॥

---

* ज्मा पृथिवीनामैतत्, पृथिव्यां जज्ञिरे—इति सा० भा० ।

† 'हे इन्द्र ! त्वं कृत्वा कर्मणा ज्मन् पृथिव्यां वर्त्तमानान् जन्तून् वाभिभूः अभ्यभूः'—इति सा० भा० ।

‡ 'वसवो वससुञ्ज्ञका देवा अत्र अस्मिन् यज्ञे ज्मया पृथिव्या रन्त रमयन्ताम्'—इति सा० भा० ।

§ 'जमन्ति गच्छन्त्यस्मिन्निति ज्मा पृथिवी, तस्याः सकाशादधः'—इति सा० भा० ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

(४) क्ष्मा*। 'क्षि क्षये' भ्वादिः (प०), 'क्षि निवासगत्योः' तुदादिः (प०), 'क्षि हिंसायाम्' क्र्यादिः (प०), क्षै, जै, सै, क्षये '(भू० प०)', 'क्षमूष् सहने (दि० प०)', 'क्ष्मायी विधूनने (भू०आ०)';—एतेभ्यः औणादिके मनिनि (उ० ४, १४०) बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। डापि गतावर्थउक्तः। क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिनः, क्षायन्ति अवयवं गच्छन्त्यस्यां पदार्था इति वा, हिंस्यन्तेऽस्यां पापकृतइति वा, क्षमते वा प्राणिजातरूपं, भारं विधूनयति वा प्राणिनः स्वकोयकाले। "पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन् क्ष्मया रेतः (ऋ० सं० १०, ६१, ७)†—"क्ष्मया चरति परि सा द्यणक्तु नः (ऋ० सं० ७, ४६, ३)"‡—इति च निगमौ॥

(५) क्षा§। निरूपिताएव धातवः‖। 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति सोपपदात् जनेर्विधीयमानो डः प्रत्ययः, 'अपिशब्दः सर्वोपाधि-व्यभिचारार्थः'¶—इत्युक्तेर्निरूप-

---

* निरु० १०, ७।

† 'पिता प्रजापतिः यदादा स्वां दुहितरं दिवमुषसं वाधिष्कन् अध्यस्कन्दत् तदानीमेव क्षया पृथिव्या सह'—इत्यादि सा० भा०। एतन्मूलकमेव प्रजापतेर्दुहितृगामित्वं पुराणादौ प्रसिद्धम्।

‡ 'क्षया क्षित्या क्षितौ वा चरति वर्त्तते सा दिद्युत्, नोऽस्मान् परिद्यणक्तु परित्यजतु'—इति सा० भा०। एवं सर्वत्रैव भाष्यं दृष्ट्वैव निगमत्वं स्वीकार्यम्।

§ निरु० २, ६।

‖ इतः पूर्वं क्षीत्यत्रैव।

¶ एषोक्तिः पाणिनिमहाभाष्यकारस्य भगवत्पतञ्जलेरिति बोध्यम्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पदेभ्योऽपि भवति । क्ष्मायस्तु छान्दसत्वान्मकारलोपः । अर्थः पूर्वोक्तएव । "जातस्य च जायमानस्य च क्षाम् (ऋ० सं० १, ९६, ७)"—इति निगमः ॥

(६) क्षमा । निरूपिताएव धातुभावाः । औणादिके मनिनि (उ० ४, १४०) बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । अर्थः पूर्वोक्तएव । 'क्षमूष् सहने (दि० प०)'—इत्यस्माद् वा पूर्ववत् डाप् प्रत्ययः । "यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा (ऋ० सं० २, १४, ११)"—इति निगमः ॥

(७) क्षोणिः *। 'टुक्षु रुक्षु शब्दे' अदादिः (प०) 'वीज्याज्वरिभ्योनिः (उ० ४, ४८)'—इति विहितो नि-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, गुणः णत्वम् । क्षूयते शब्द्यते स्तूयते स्तोतृभिः, क्षुवन्त्यस्यां भूतानीति वा । क्षोणीति ईकारान्तं केचित् पठन्ति । तदा 'ऋदिकारादक्तिनो वा ङीष् वक्तव्यः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष् । "नवन्त क्षोणयो यथा † (ऋ० सं० १०, २२, ९)"—"यं क्षोणीरनुचक्रदे (ऋ० सं० ८, ३, १०)"—इति निगमौ ॥

(८) क्षितिः ‡। 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)', 'क्षि क्षये (भू० प०)' 'क्षि हिंसायां (स्वा० क्रया० प०)'—एतेभ्योऽपि

---

* प० ३, ३० ।

† 'नवन्त विविधं व्याप्नुवन्ति । क्षोणयः मनुष्यनामैतत् । मनुष्याः स्वकीयं स्वामिनं सेवार्थं यथा व्याप्नुवन्ति तद्वत्'—इति सा० भाष्यं चिन्त्यम् ।

‡ प० २, ३ । निरु० ४, २४ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

'वसेस्तिः (उ० ४, १७५)'—इति विहितस्ति-प्रत्ययो बाहुलकाद् (३, ३, १) भवति, गुणाभावश्च। अथवा 'स्त्रियां क्तिन् (३, ३, ९४)' कर्मण्यधिकरणे (३, ३, ९३) वा भवति। अर्थस्तु क्ष्मेत्यत्रोक्तः। "क्षेति क्षितोः सुभगो नाम पुष्यन् (ऋ० सं० ५, ३७, ४)"—"वोहि स्तिं सुक्षितिं दिवः (ऋ० सं० ६,२,११)"—इति निगमौ॥

(९) अवनिः *। 'अव रक्षण-गति-दीप्ति-भीत्य-ऽवगम-प्रवेश-श्रवण-सामर्थ्य-याचन-क्रियेच्छा-दीप्त्य-ऽवाप्त्या-ऽऽलिङ्गन-हिंसा-दानभाग-वृद्धिषु (भू० प०) अस्मात् 'अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्य-वितृभ्योऽनिः (उ० २, ९५)'—इत्यनि-प्रत्ययः। अवति प्रजाः अव्यन्ते वा भूपैः। एतावत्स्वर्थेषु यो योग्यः स बोद्धव्यः। "आ वां रक्षोऽवनिर्न प्रवत्वान् (ऋ० सं० १, १८१, ३)"—"यत्सीं महीमवनिं प्राभि मर्मृशत् (ऋ० सं० १, १४०, ५)"—इति च निगमौ॥

(१०) उर्वी †। 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'—अस्मात् 'महति ऊखश्च (उ० १, ३०)'—इति उ-प्रत्ययो ण-लोपोऽकारस्य, उरुः। 'वोतोगुणवचनात् (४, १, ४४)'—इति ङीष्। ऊर्णोति आच्छादयति उर्वी। महत्त्वादाच्छादयित्री भूमिः स्वस्मिन् हितानां वा पदार्थानाम्। वृणोतेर्वा (स्वा० प०) पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) रूपसिद्धिः। 'छादनार्थं विशिष्टम्'

---

* प० १३. २, ५। निरु० ३, ९।

† प० १३. ३. १ ;—३०। निरु० २, २६।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

– इति स्कन्दस्वामी । वृणोतेराच्छादनार्थत्वेऽनुवादश्च । "मा सीमवद्य आ भागुर्वी काष्ठा (ऋ० सं० ८,८०,८)"–इति निगमः ॥

(११) पृथ्वी * । 'प्रथ प्रख्याने (भू० आ०)'—'प्रथि-स्रदि भ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च (उ० १, २७)'—इति कु-प्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च । प्रथतेऽसाविति पृथुः । पूर्ववद् (४, १, ४४) ङीष् । पृथ्वी विस्तीर्णेत्यर्थः । पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णेति पृथिवी । यद्वा ; अन्तर्भावितण्यर्थात् प्रथतेः 'उणादयो बहुलम् (३, ३, १)', 'भूतेऽपिदृश्यन्ते (३, ३, २)'—इति वचनात् भूते कु-प्रत्ययः । ब्रह्मणा पूर्वमेव विस्तारितेत्यर्थः । 'तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् यदप्रथयत् पृथिव्यै पृथिवीत्वम् (य० ग्र० ११, १९-१३, २)'—इति हि ब्राह्मणम् । 'पृथुना राज्ञा अवतारिता पृथ्वी'—इति चौरस्वामी । "स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वीम् (ऋ० सं० १०, ३१, ९)"—इति निगमः । 'यत्रैकार्थानां पदानां सन्निपातः, तत्रैकं तस्य वाचकं भवति ; अन्येषां निरुक्त्यायोजनं कर्त्तव्यम्'—इति मर्यादा † ; अतोऽत्र क्षामित्यस्य निरुक्त्या योजनम् ॥

(१२) महो ‡ । 'मह पूजायाम्' भ्वादिः (प०) । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन् प्रत्ययः । 'ऋदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष् । मह्यते प्रजाभिः, महति वा देवताः स्वभारावतरणाय । अथवा मानेन स्वगुणेन परिमाणेन

---

* प० ३, ३० । निरु० १, १३ ; १४ ।

† व्याख्यातॄणां व्याख्याननियमः ।

‡ प० ११-३, ११-३, ३० । निरु० ४, २१-५, २२ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

स्वस्मादूनं परिमाणं पातालं जहाति अतिक्रामति, मानशब्दाज्जहातेश्च मही। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) निर्वाहः। "आ नो महीमरमतिं सजोषा (ऋ० सं० ५, ४३, ६)'—इति निगमः॥

(१३) रिपः। 'रेपृ गतौ (भू० आ०)', 'क्विब्बचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रजुश्रीणाम् (३, २, १७८ वा०)'—इत्यत्र 'प्राक्प्रत्ययनिर्देशात् इष्टसिद्धिः'—इति वचनात् क्रस्वे रिपः। गौरित्यनेन समानार्थः। यद्वा; 'रिफ कत्थन-युद्ध-निन्दा-हिंसा-दानेषु' तुदादिः परस्मैपदी। क्विपि, फकारस्य पकारो व्यत्ययेन (३,१, ८५)। कत्थन-युद्धादीनस्यां कुर्वन्ति तत्कारिणः। यद्वा; 'लिप उपदेहे (तु० उ०)', लिप्। गोमयादिना आलिप्यते इति लिप्। रलयोरभेदः। तथाच माधवीयनिर्वचनानुक्रमण्यां 'लेपनाद्रेपणादपि'—इति। यद्वा; 'रप लप व्यक्तायां वाचि (भू० प०)', 'रपेरिच्चोपधायाः (उ० १, २५)'—इत्युप्रत्यये विधीयमानमित्वं बाहुलकादन्यत्रापि भवति। आलपन्त्यस्यां प्राणिनः इति रिप्, जसि रिपः; एवंरूपस्य वेदे भूयोदर्शनात् यथादृष्टं पाठः। "रिरिक्वांसं रिप उपस्थे अन्तः (ऋ० सं० १०, ७९, ३)"—"पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः (ऋ० सं० ३, ५, ५)"—इति च निगमौ॥

(१४) अदितिः *। 'दीङ् क्षये (दि० आ०)'। 'क्त्यल्युटीबहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि क्तिनि छान्दसं ह्रस्वत्वम्, नञ्समासः। अदितिः सकलप्रपञ्चधारणेष्वदीना न खिद्यते

---

* प० ११. २, ११. ३, ३०. ४, १. ५, ५। निरु० ४, २२. ११, २२।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इत्यर्थः । अदितिरदीना (निरु० ४, २२)'—इत्यत्र भाष्ये स्कन्द-स्वामी—'यद्यपि नञ्पूर्वात् दातेः क्तिनि 'दाति-स्यति-मा-स्थाम् (७, ४, ४०)'—इतीत्वे च रूपं सिध्यति, तथापि दातेर्निरमपूर्वा-दर्थान्वयाच्च 'दीङ् क्षये (दि० आ०)' इत्यस्यैवेदं छान्दसं रूपं द्रष्टव्यम् । तथाचोक्तम्—'न संस्कारमादृद्धेत अर्थोनित्यः परीक्षेत (म० भा०)'—इति । "देवेभ्यो अदितये स्योनम् (ऋ० सं० १०, ११०, ४)"—"तमस्मत्क्षन्त वाजिनमुपस्थे अदितेरधि (ऋ० सं० ९, २६, १)"—इति निगमौ ॥

(१५) इळा* । 'ईड़ स्तुतौ (अदा० आ०)', 'जि इन्वी दीप्तौ (रु० आ०)' । अनयोः 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ्, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) ईड़े-र्ऋत्वम्, इन्धेर्नकारलोपो धकारस्य डकारो गुणाभावश्च । ईड्यते स्तूयते वास्यां यजमानो देवान्, इन्धे दीप्यतेऽस्यां श्रीभिः । यद्वा ; 'इण गतौ (अदा० प०)', 'क्रादिभ्यः कित् (उ० १, ११२)'—इत्यस्मिन् सूत्रे 'बहुलानुवृत्तेः अञमन्तादपि भवति'—इति वचनात् ड-प्रत्ययः, कित्त्वाद्गुणाभावः । गवा समानार्थः । यद्वा 'इल स्वप्नक्षेपणयोः (तु० प०)'—इत्यस्मात् 'इगुपधा-ज्ञा-प्री-किरः कः (३, १, १३५)'—इति क-प्रत्ययः, 'क्रत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति अधिकरणे भवति । क्षिप्यन्तेऽस्यां भावः, स्वप्यन्ते-ऽस्यामिति वा ; ड-लयोरैकत्वस्मरणात् डत्वम् । यद्वा ; 'इला' —इत्यन्ननाम गोनाम वा (निघ० २, ७.-२, ११), इला-अन्नं

---

* प० ११. २, ७ ; ११. ५, ५। निरु० ११, ४८।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

गौर्वा अस्यामस्तीत्यर्श आदित्वात् (५. २, १२७) अच्; अन्नवती गोमती वा इड़ा। बह्वृचानान्तु 'द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्प्रयते स डकारो ळकारः (प्रातिः)'—इति ळत्वम् इळा, ऋक्षु उदाहरणबाहुल्याच्च ऋग्वेद-दृष्ट-पाठः इळेति। "इळायास्त्वा पदे वयं (ऋ० सं० ३, २९, ४)"—"अथा होता न्यसीदो यजीयानिळस्पद० (ऋ० सं० ६, १, २)" ['इळस्छान्दसत्वादाकारलोपः' —इति स्कन्दस्वामी]—"इळस्पदे समिध्यसे (ऋ० स० १०, १९१, १)"—इति निगमाः॥

(१६) निर्ऋतिः *। निर्ऋतिर्निरमणात्' (२, ७)—इति निरुक्तम्। अस्य स्कन्दस्वामी—'निरमणात्=निश्चलत्वेनावस्थानात्-इत्यर्थः; रमन्ते वास्यां भूतानि'—इति। तत्र निर्-पूर्वाद्रमेः (भू० आ०) 'क्त्यल्युटोबहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तर्यधिकरणे च क्तिनि (३, ३, ९४) अनुनासिकलोपः, 'रमेर्मतौ बहुलम् (६, १, ३४ वा०)'—इत्यत्र बहुलवचनात् सम्प्रसारणम्। आद्येऽर्थे निर्निश्चलत्वमाह नानवस्थानम् उत्तरत्र धात्वर्थमनुवर्त्तते निः। वैयाकरणपक्षेण तु निरुपसृष्टादर्त्तेः क्तिनि निर्ऋतिः निःक्रान्ताऋतेर्गमनात् निश्चलवदवतिष्ठते इत्यर्थः। "बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश (ऋ० सं० १, १६४, ३२)"—"अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थे (ऋ० सं० १०, ९५, १४)"—इति च निगमौ॥

(१७) भूः †। भू सत्तायां (भू० प०) सम्पदादित्वात् भावे

---

* निरु० १, १७. २, ७. ७, ३।

† प० ३। निरु० ७, १२७. २८।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

क्विप् (३, ३, ९४ वा०)। भवत्यस्यां सर्वमिति भूः। "मूर्द्धा भुवो भवति नक्तमग्निः (ऋ० सं० १०, ८८, ६)'—इति निगमः। रेफान्तं व्यत्ययम्, यथा—"भूर्भुवः स्वः (य० वा० स० ३६, ३)" —इति ॥

(१८) भूमिः। 'भुवः कित् (उ० ४, ४५)'—इति भवतेः मिप्रत्ययः। अर्थः पूर्ववत्। अथवा 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३,२)' —इति वचनात् भूते मि-प्रत्ययः। 'अभूतभूमिस्तथा अभूद्वा इदमिति तद् भूम्ये भूमित्वम्'—इति श्रुतिः। "न्यङ्ङुत्तानाम-न्वेति भूमिम् (ऋ० सं० १०, २७, १३)"—"भूमिर्भूमिमगात्"— इति च निगमौ ॥

(१९) पूषा *। 'पुष पुष्टौ' (भू० दि० क्रया० प०)। 'खन्नु-क्षन्पूषन् (उ० १, १५५)'—इत्यादिना कनिन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनादुपधायादीर्घः। पुष्यति धान्यादिभिः समृद्धा भवति पोषयति वान्नैः प्रजाः। 'सर्वार्थपोषणात् पूषा' इति भट्टभास्करमिश्रः। तथा 'पृथिवी न्यवर्त्तयत् सोषधीभिर्वनस्पति-भिरपुष्यत्' इति श्रुतिः। यद्वा; 'पुष धारणे (चु० प०)'— इति धातुः। धारयति सर्वाणि भूतानि पोषयत्याभरणानीति यथा। "आ पूषञ्चित्रबर्हिषम् (ऋ० सं० १, २३, १३)"— इत्यत्र माधवः—'पूषा पोषयतीति तस्य प्रत्यक्षं रूपम्'। "पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्या (ऋ० सं० १०, ८५, २६)"—इति, "स-रस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा (य० वा० सं० ४, ८)"—इति निगमः ॥

---

* प० ५, ६। निरु० ६, ३१. १२, १६।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

(२०) गातुः *। 'गाङ् स्तुतौ' छन्दसि जुहोत्यादिः (भू० प०), 'गाङ् गतौ (भू० आ०)', 'कै गै शब्दे' भूवादिः (प०)। 'कमि-मनि-जनि-गा-भा-या-हिभ्यश्च (उ० १, ७०)'—इति तु-प्रत्ययः। गीयते स्तूयतेऽसौ, सुवन्ति वास्यां स्थिता इन्द्रादीन्, गच्छन्त्यस्यां भूतानीति वा, गायन्ति वास्यां स्थिता गायना इति। यद्वा; गम्यतेऽनेनेति गातुर्मार्गः, 'लुगकारेकाररेफाश्चेति वक्तव्यम् (४, ४, १२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक्। गातुः मार्गवतो हि भूमिः। "इन्द्राय गातुरुशतीव येमे (ऋ० सं० ५, ३३, १०)"—"अदर्शि गातु रुरवे वरीयसी (ऋ० सं० १, १३६, २)"—इति निगमौ ॥

(२१) गोत्रा। 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भू० आ०)'। 'गुङ्-पृ-वी-पचि-वचि-यमि-[मनि-तनि†]-सदि-क्षदिभ्यस्त्रः (उ० ४, १६२)'—इति त्रप्रत्ययः। गुणः। मृगपक्ष्यादयोऽस्यामव्यक्तशब्दं कुर्वन्तीति गोत्रा। यद्वा; गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् अर्शआदित्वात् (५, २, १२७) अच्। यद्वा; गोशब्दे कर्मण्युपपदे 'त्रैङ् पालने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। टाप् (४, १, ४)। गास्त्रायते रक्षति यवसोदकवत्तया। यद्वा; गोभिरादित्यकिरणैर्वृष्टिप्रदानेन त्रायते रक्षते इति, 'क्षत्यल्युटोबहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्मणि 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। यद्वा; गोशब्दात् 'तस्य समूहः

---

* प० ४, १। निरु० ४, २१; २५।

† सिद्धान्तकौमुद्यान्तु नेमौ धातू इह दृश्येते।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(४, २, ३७)—इत्यस्मिन्नधिकारे 'खल-गो-रथात् (४, २, ५०)' —इत्यनुवृत्तौ 'इति-च-कव्यचश्च (४, २, ५१)'—इति त्र-प्रत्ययः। गोत्रा, गवां समूहो मत्वर्थीयोऽकारः। गोसमूहोऽस्यामस्तीति गोत्रा। निगमोऽन्वेषणीयः *॥

इत्येकविंशतिः पृथिवी-नामधेयानि॥ "उवाचं मे वरुणो मेधिराय (ऋ० सं० ७, ८७, ४)"—इत्यत्र माधवः—'उवाच वरुणो मेधाविने'-इति स तत्रैकविंशतिनामानि काचिद् गौर्विभर्त्तीति पृथिवीमाह तस्माहि यास्कपठितान्येकविंशतिर्नामानीति॥ १॥

हेम(१)। चन्द्रम्(२)। रुक्मम्(३)। अर्यः(४)। हिरण्यम्(५)। पेशः(६)। क्रशनम्(७)। लोहम्(८)। कनकम्(९)। काञ्चनम्(१०)। भर्म(११)। अमृतम्(१२)। मरुत्(१३)। दत्तम्(१४)। जातरूपम्(१५)। इति पञ्चदश हिरण्यनामानि †॥ २॥

---

* बहुमन्त्रेषु श्रूयते 'गोत्रा'-पदम्, परं न तत् क्वापि पृथिवीपरमिति भावः। एवञ्च गोत्रेत्यस्य पृथिवीनामसु पाठः किं मुधैव? गोत्रेदवश्यं सायणादिव्याख्यातृणामेव तत्र तत्र मन्त्रेषु व्याख्यागतं दूषणमुररीकार्यम्, तथा च न सर्वत्रैव गोत्रेत्यस्य मेघादिरिव वाच्यः क्वचित् क्वचित् पृथिवीवाचकत्वेनापि तस्य ग्रहः कार्यः तथा तएवास्य निगमाभवितव्या इति ध्येयम्।

(१) "हेमा"—इति ख। 'हेमाः'—इति छ।

† "इति हिरण्यस्य" ग।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

(१) हेम *। 'हि गती वृद्धौ च (स्वा० प०)'। अस्माद्धातोः 'नामन्-सीमन्-सोमन्-हेमन्-रोमन्-लोमन्-व्योमन्-विधर्मन्-पाप्मन् † (उ० ४, १४६)'—इति मनिन्नन्तं निपात्यते। हिनोति गच्छति अनेन सुखं पुरुषः, गम्यते वा तदर्थिभिः, गच्छति वा स्वयं कटकादिरूपां विकृतिम्; हिनोति वाणिज्यादिना प्रतिदिनं वर्धते; 'ताम्राद्युपरि लेपनाद् वर्धते'—इति सुबोधिनी ‡। अथवा हितमापदि निहितं वा भूम्यादौ दधाति-हिरादेशो निपातनात्। हेम। "अस्य प्रेषा हेमना पूयमानः (ऋ० सं० ९, ९७, १)"—"अश्वो न स्वे दम आ हेम्यावान् (ऋ० सं० ४, २, ८)"—इति च निगमौ §। हेम्यावान्—हिरण्मयकक्ष्यया युक्तः॥

(२) चन्द्रम्‖। 'चदि आह्लादने दीप्तौ च (भू० प०)' अस्मात् 'स्फायि-तञ्चि-वञ्चि-शकि-चिपि-क्षुदि (उ० २, १२)'—इत्यादिनारक्। चन्दयति, आह्लादयति तद्वत् दीप्यते वा स्वयं तैजसत्वात्। यद्वा; णिजन्ताच्चदेर्बाहुलकात् णिलोपः, दीपयति धारयितॄन्,—दीप्यतेऽनेन धारयितेति वा। कान्त्यर्थो वा चदिः, 'चन्द्रः चन्दतेः कान्तिकर्मणः (निरु ११,५)'—इत्युक्तेः।

---

* प० १२।

† सिद्धान्तकौमुदीधृतपाठस्तु 'नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन पाप्मन् धामन्'—इत्येव।

‡ उणादिवृत्तिः।

§ ऋक्संहितायां नापरो दृश्यते निगमः।

‖ निरु० ११, ५।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

काम्यते सर्वैः इति चन्द्रम्। "ये वध्व॑श्चन्द्रं वह॒न्तु (ऋ० सं० १०, ८५, ३१)"—"दक्षि॑णा च॒न्द्रमु॒त यद्धिर॑ण्यम् (ऋ० सं० १०, १०७, ७)"—इति च निगमौ॥

(३) रुक्मम्। 'रुच दीप्तौ (भू० आ०)। 'युजि-रुचि-तिजां कुश्च (उ० १, १४३)'—इति मक् प्रत्ययः कुत्वं च। रोचते तदतिशयेन दीप्यते तेन तदिति च रुक्मम्। "आ रु॒क्मैरा॑यु॒धा नरः॑— (ऋ० सं० ५, ५२, ६)"—"एष रु॒क्मिभि॑रीयते (ऋ० सं० ९, १५, ५)"—इति च निगमौ॥

(४) अयः। 'इण् गतौ (अदा० प०)'। असुन् (उ० ४, १८४) एति गच्छति अङ्गुलीयकादिरूपेण शरीरम्, ऋक्थ-क्रय-संविभागादिना वा, पुरुषात् पुरुषान्तरं गच्छत्यनेन धर्मदानादिनेति वा। "अय॑ः शी॒र्षा म॑दे॒रघुः (ऋ० सं० ८, १०१, ३)"—इति निगमः॥

(५) हिरण्यम्। 'हृञ् हरणे (भू० उ०)। अस्मात् 'हर्यतेः कन्यन् हिर च (उ० ५, ४५)'—इति विधीयमानः कन्यन् प्रत्ययो हिरादेशश्च बाहुलकात् भवतः। तथाच अन्यत्रित्यधिकृत्य 'हृञ इच्च'—इति भोजसूत्रम्। क्रियते जनाज्जनमिति वा संव्यवहारार्थम्, द्रव्यस्वभावत्वात् नैकत्रावस्थायित्वं तस्य। अथवा हिधातुजं रूपम्,—हिनोतेः रमतेश्च धातुद्वयात् समुदितात् कन्यन् प्रत्ययो बाहुलकाद्रूपसिद्धिश्च; हितञ्च तत् आपदि दुर्भिक्षादौ, रमयति च सर्वदा सर्वमिति। अथवा हर्यतेः प्रेप्साकर्मणः (निरु० २, १०);—हर्यतेः कन्यन् हिरश्च

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

क्रियतेर्यथाप्राप्तं रूपम्। सर्वैर्हि तत् सर्वदा प्राप्तुमिष्यते। 'हर्यति स्वप्रभया दीप्यते'—इति सुबोधिनीकारः। "हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृग् (ऋ० सं० २, ३५, १०)"—इति निगमः॥

(६) पेशः *। 'पिश गतौ (तु० प०)'। असुन्। अयङित्यनेन समानार्थम्। "त्विन्धुरेण त्विष्टा सुपेशसा (ऋ० सं० १, ४७, २)"—इति निगमः। "हिरण्ययेन रथेन (ऋ० सं० ८, ५, ३५)"—हिरण्ययौ वां रभिः (ऋ० सं० ८, ५, २९)"—इत्यादौ अश्विनोरथस्य हिरण्यकेश्युक्तेः पेशोऽत्र हिरण्यम्। बृहदारण्यके—'तद्यथा पेशस्कारो पेशसोमात्रा मपादाय्यान्यं नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं तनुते (४, ४, ४)'—इति। यथा। वाजसनेयके "सरस्वती मनसा पेशलम् (१९, ८३)"—इत्यत्र 'पेश इति हिरण्यनाम रूपनाम वा'—इत्युवटेन व्याख्यातम्॥

(७) क्रशनम् †। 'क्रश तनूकरणे (दि० प०)'। कृ-पृ-वृजि-मन्दि-निधाञ्भ्यः क्युः (उ० २, ७६)'—इति विधीयमानः क्युर्बाहुलकाद् भवति। क्रश्यति तनूकरोति यम्। अत्र माधवस्तु—'क्रशिर्दीप्त्यर्थः। क्रश्यति स्वप्रभया दीप्यते; अपि वा कर्शयति संसृष्टं, क्रशमेव वा भवति संस्थानतो रजतात्'—इति। "स्मद्दिष्टयः क्रशनिनो निरेके (ऋ० सं० ७, १८, २३)"—"अभि श्यावं न क्रशनेभिरश्वम् (ऋ० सं० १०, ६८, ११)"

---

* प० ३, ७। निरु० ८, ११।

† प० ३, ७।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

—"अभिहतं क्रश्यनैर्विश्वरूपम् (ऋ० सं० १, ३५, ४)"—इति निगमाः ॥

(८) लोहम् । 'लुह कत्थनादौ (भू० प०)' । घञ् (३, ३, २१) । कत्थते श्लाघतेऽनेनात्मा,—त्रिवर्गसाधनत्वात् पुरुषैः सम्प्रार्थ्यते वा । 'लूञोहः—इति तु श्रीभोजदेवः । लुनाति छिनत्ति पापसम्बन्धं पात्रे दीयमानम् । निगमोऽन्वेषणीयः * ॥

(९) कनकम् । 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०) । 'क्रजादिभ्यः सञ्ज्ञायाम् (उ० ५, ३६)'—इति वुन्-प्रत्ययो धात्वर्थेष्वपि । रुक्मादिवदर्थोऽनुसन्धेयः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) काञ्चनम् । अत्र सुबोधिनी—'कचि दीप्तिबन्धनयोः (भू० आ०) । कञ्चते वर्णेन दीप्यते बध्यते कुण्डलादिरूपेणेति 'युच् बहुलम् (३, ३, १३०)'—इति युच् प्रत्ययः । दीर्घोऽत्र बाहुलकात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) भर्म † । 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०) । मनिन् (३, २, ७५) । भ्रियते धार्यते, अङ्गुल्यादिभिर्धार्यते आपदर्थमिति वा, पोषयत्यनेन कुटुम्बमिति वा । हरतेर्वा (भू०उ०) मनिनि 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि (सि० कौ० वै० ३ अ०)'—इति भकारः । हिरण्येन हरति-धातुजेन समानार्थम् । "सुवीरा-भिस्तिरते वाजभर्मभिः (ऋ० सं ८, १९, ३०)"—"अरिष्ट-भर्मन्वागहि (ऋ० सं० ८, १८, ४)"—इति च निगमौ । 'वाज-

---

* अयते तु लोहं पटं यंजुर्वाजसनेये—"लोहञ्च मे सीसञ्च मे (१७, १२)" —इति । 'लोहं कांस्यं रजतं कनकं वा'—इति च तदव्याख्याने महीधरः ।

† निरु० ७, २५ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

भर्मभिः', 'अरिष्टभर्मन्—इत्यत्र माधवस्तु—'भर्त्तव्यं भर्म'—व्याख्यत्, * तदा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) अमृतम् †। नञ्पूर्वान्म्रियतेः (तु० आ०) 'तनिमृङ्भ्यां किच्च (उ० ३, ८५)'—इति तन्-प्रत्यये रूपम्। न म्रियन्तेऽनेन दुर्भिक्षादौ, नास्ति मृतं मरणमस्येति वा;—न हि हिरण्यस्य यस्यां कस्माच्चिदवस्थायामात्मनाशो विद्यते। 'अग्नेः प्रजातं परि यद्धिरण्यममृतं दध्रे अधि मर्त्येषु (अथ० सं० १९, २६, १)'—इति खैलिकोमन्वः ‡। न म्रियते पात्रे प्रतिपादितेन म्रियमाणेन वा आयुष्करत्वात्। 'आयुर्वै हिरण्यम्'—इति श्रुतिः। तथाच खैलिकोमन्वः—यो बिभर्त्ति दाक्षायणं§ हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः (य० वा० सं० ३४, ५१)'—इति। "सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा (ऋ० सं० १, ३२, १)"—"शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन (य० वा० सं० ४, २६)"—इति निगमौ ॥

(१३) मरुत् ‖। मितममितं वा रोचते, मितममितं वा

---

* 'वाजभर्मभिः। वाजानामन्नानां बलानां वा भर्म भरणं यासु तादृशीभिः'—इति, 'हे अरिष्टभर्मन्! अहिंसितभरणे'—इति च सा० भा०।

† प० १२। निरु० २, २०. ३, १२. ८, २०, १०, ३।

‡ किञ्चिदनारभ्याधीत इत्यर्थः। तथाहि मद्धीधरः—'इदानीं खिल्यानुच्यन्ते क्वचिद्विनियोगानुक्तेः (य० वा० सं० २६, १)'—इति। मनौ च ३, २३२।

§ "जीवेषु"—इति अथर्व-पाठः १, ३५, २।

‖ प० ३, ७. १८ ५. ५। निरु० ११, १३।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

रोचयति ; मातेः पूर्वार्द्धं, रौतेर्वोत्तरार्द्धम् ; पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) साधुः । हिरण्यं हि अग्न्यादि-तेजस्वि-पदार्थेभ्यो मितं भोगादिभ्योऽमितं रोचते ; अर्थिभ्योदीयमानं लोकद्वयेऽपि कीर्त्तिं कारयति । तथाच सुभाषित-श्लोकः—'शृणु पाणे ! त्वयि न्यस्तं कियत्क्राणादि कङ्कणम् । इदमेवार्थिहस्तस्थं राव-यति च रोचते' । यद्वा ; मृङो रुतिः,—म्रियतेर्धातोः (तु० आ०) रुतिप्रत्यये रूपम् । म्रियन्तेऽनेन पुरुषाइति मरुत्, —एतदर्थं हि चौरादिभिः पुरुषाः हन्यन्ते । निगमोऽन्वेषणीय * ॥

(१४) दत्रम् । 'डु दाञ् दाने (जु० उ०)' । 'अमि-चिमि-मिदि-शंसिभ्यः क्त्राः (उ० ४, १५९)'—इति विधीयमानः क्त्रो बाहुलकात् (३, ३, १) भवति । 'दो दद् घोः (७, ४, ४६)'—इति दद्भावः । दीयते पात्रे दत्रम् † । "इन्द्र ! यत्ते माहिनं दत्रमस्य० (ऋ० सं० ३, ३६, ९)"—इति निगमः ॥

(१५) जातरूपम् । 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)' । निष्ठा-तकारः । 'जनसनखनाम् (६, ४, ४२)'—इत्यात्वम् । जातः । 'रुच दीप्तौ (भू० आ०)' । 'खष्य-शिल्प-शष्प-वाष्प-रूप-पर्प-तल्पाः (उ० ३, २६)'—इति प-प्रत्ययान्तो निपातितः, निपा-

---

* मरुच्छब्दयुक्तास्तु बहवो मन्त्राः श्रूयन्ते, परं तेषु हिरण्यवाचिन एव मरुतोऽन्वेषणप्रयासः स्वीकर्त्तव्य इति भावः ।

† क्त्र-प्रत्यये तद्भावे दत्रमिति द्वितकारात्मकरूपं स्यात् परं न तथोप-लभ्यते क्वचिदपि ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS MoE Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

तनादुकारस्य दीर्घश्चकारलोपश्च। रोचते रूपम्। अनाहार्यतया जातं रूपमस्य जातरूपम्। तथाच श्रीरामायणे स्कन्दोत्पत्तौ—'इह हैमवते भागे गर्भोऽयं सन्निवेश्यताम्'—इत्यतः 'परिनिश्चिप्तमाने गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम्। सर्वं पर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद्वनम्। जातरूपमिति ख्यातं तदा प्रभृति राघव!। सुवर्णं पुरुषव्याघ्र! हुताशनसमप्रभम्'—इति (उ० का०)। जातं रूपं सौन्दर्यमनेन धारयितृणामिति वा जातरूपम्। "जातरूपमयेन च पवित्रेणान्तर्धायाभ्यषिञ्चति (ऐ० ब्रा० ८, १८)"—इति निगमः॥

इति पञ्चदश हिरण्यनामानि॥ २॥

अम्बरम्[१]। वियत्[२]। व्योम[३]। बर्हिः[४]। धन्व[५]। अन्तरिक्षम्[६]। आकाशम्[७]। आपः[८]। पृथिवी[९]। भूः[१०]। स्वयम्भूः[११]। अध्वा[१२]। पुष्करम्[१३]। सगरः[१४]। समुद्रः[१५]। अध्वरम्[१६]। इति षोडशान्तरिक्षनामानि * ॥ ३॥

(१) अम्बरम् †। 'अबिङ् शब्दे (भू० आ०)'। 'छद-

(५) "धन्वा" ख:।
(११) "स्वयम्भुः"—इत्यपि दृष्टं दैवराजेन केनुचित्।
(१४) "सगरम्" ग. C. D. F. छ। ऋ० सं० १०, ८८, ४. सा० भा०।
* "इति षोडशान्तरनामानि" ख। "इत्यन्तरिक्षम्" ग।
† प० ९, १६।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

रादयश्च (उ० ५, ४२)'—इति अरच्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । अम्बन्ते शब्दायन्तेऽस्मिन् मेघाः, अम्बते शब्दायते वा स्वयं वायुमेघादिसंसर्गात् ,—आकाशगुणो हि शब्दः । अथवा अर्त्ते-र्धातोः 'अर्जिदृशिकम्यमिपसिबाधाभृजिपशितुक्ष्रुक्दीर्घहकाराश्च (उ० १, २६)'—इति अमतेर्विधीयमान उ-प्रत्ययोवुगागमश्च बाहुलकाद् (३, ३, १) भवति ; तस्मिन् , गुणे, र-परत्वे च रेफस्य मकारश्च ; अम्बु । अमतेरेव वा तेनैव सूत्रेण उ-प्रत्ययो वुगागमश्च । उभयत्रापि गच्छति देशाद्देशान्तरं गम्यते वा प्राणिभिरित्यम्बु जलम् । तद्राति ददातीत्यम्बरो मेघः । 'आतो-ऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)', पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) उकारस्याकारः । तद्दाकाशमप्यम्बरम् । 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः (४, ४, १२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक् । तदेव वा वर्षासु प्राणिभ्य उदकं ददातीति अम्बरम् । अथवा अम्बुशब्दे उपपदे राजतेर्धातोः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति दृशिग्रहणात् डः ; अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादर्थ-सिद्धिः । अथवा अम्बुवद्राजते स्वस्थस्तिमितसाराम्बुवदवभासते । कल्पितोपमानश्चैतत् , तद्यथा-'पुञ्जीकृतमिव ध्वान्तं मेघोभाति मतङ्गजः । सरः शरत्प्रसन्नाम्भोनभःखण्डमिवोज्झितम् ॥' पर-मार्थतः स्वरूपमवकाशः । अथवा अम्बुमत् भवति रोमत्व-र्थीयः ; पूर्ववदुकारस्याकारः ; अन्तरिक्षं हि वर्षोदकेन तद्वत् । "यन्नासत्या परावति यद्वास्थो अध्यम्बरे (ऋ० सं० ८, ८, १४)" —इति निगमः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

(२) वियत्। 'यसु उपरमे (भू० प०)'—इत्यस्मात् औणादिके क्तिपि, 'गमः क्वौ (६, ४, ४०)'—'गमादीनामिति वक्तव्यम् (६, ४, ४० वा०)'—इत्युक्तेरनुनासिकलोपः। 'क्रस्वस्य पिति कृति तुक् (६, १, ७१)'। विगतं यमनमुपरमणमस्मादिति वियत्;—अन्तरिक्षं हि सर्वत्र व्याप्तत्वात् न कुत्रचित् उपरतम्। 'वियच्छति न विरमति'—इति क्षीरस्वामी। यद्वा; विपूर्वात् 'यती प्रयत्ने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् क्विप्। विविधं यतन्तेऽस्मिन् प्राणिनः;—आकाशे हि सर्वे व्याप्रियन्ते। निगमोऽन्वेषणीयः * ॥

(३) व्योम †। विपूर्वादवतेर्व्यास्यर्थत्वात् (भू० प०) औणादिके 'सर्वधातुभ्यो मनिन् (उ० ४, १४०)'—इति सूत्रेण मनिन्-प्रत्यये 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च (६, ४, २०)'—इत्युठि गुणः। व्यवति व्याप्नोति सर्वं जगत्। यद्वा; अवतिर्गत्यर्थः (भू० प०) भावे मनिन् (उ० १, १३९),—व्योम्; अवनं गमनं विविधमस्मिन् विद्यते। यद्वा; रक्षणार्थः (भू० आ०),—विशेषेणावति प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन। उणादौ तु 'नामन्-सीमन्-व्योमन् (उ० ४, १४६)'—इत्यादिना 'व्येञ् संवरणे (भू० उ०)'—इत्यस्मान्मनिनि उत्वं निपात्यते। दीयते तद्वायुना व्योम। तथाच निरुक्तम्—'योनिरन्तरिक्षं महानवयवः

---

* ऋक्संहितायामस्ति 'वियतम्' (४, १९, ३) परं तत्र सायणेन 'अधिष्ठानम्'—इत्यर्थः कृतः।

† प० ६, १२। निरु० ११, ४०।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

परिवीतो वायुना (२, ८)'—इति । इदं निर्वचनमेतत्पदकारयोः शाकल्यात्रेययोरनभिमतं वीत्यस्मिन्नवगृह्णीतत्वात् । "सहस्राक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० १, १४६, ४१)"—"सत्याशिरं पूर्व्ये व्योमनि (ऋ० सं० ९, ७०, १)"—इति च निगमौ ॥

(४) बर्हिः *। बृहि वृद्धौ (भू० प०)। 'बृंहेर्नलोपश्च (उ० २, १०२)'—इति इसि-प्रत्ययः । 'बृंहति वर्द्धतेऽनेन प्राणिजातम् ,—सर्वे हि प्राणिन आकाशे वर्द्धन्ते ; परिबृढं वा त्वयं विभुत्वात् । "यस्य त्रिधात्वर्द्धतं बर्हिः (ऋ० सं० ८, १०२, १४)"—इति निगमः ॥

(५) धन्व †। 'इवि रिवि धवि गत्यर्थाः (भू० प०)'। इदित्वान्नुम् (७, १, ५८)। कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः (उ० १, १५४)'—इति कनिन् । धन्वन्ति गच्छन्ति अस्मादापः । यद्वा ; 'धन धान्ये (दि० आ०)', अनेकार्थत्वादर्थनार्थः । क्वनिप् । धन्यते अर्थ्यते ऽवकाशप्रदानाय, देवतात्वात् स्वं स्वमभीष्टं वा । "यः परस्याः परावतस्तिरोधन्वातिरोचते (ऋ० सं० १०, १८७, २)"—इति निगमः ॥

(६) अन्तरिक्षम् ‡। 'अन्तरिक्षं कस्मात् ? (निरु० २, १०)'—इत्यादि भाष्यस्य स्कन्दस्वामि-ग्रन्थो यथादृष्टं लिख्यते—

---

* प० १२. ५, २ । निरु० ८, ८ ।

† प० ४, २, । निरु० ५, ५. ९, १८ ।

‡ निरु० २, १० ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

'अन्तरामध्ये सर्वभूतानां चान्तं निःक्रियं वा शान्तमव्यूहं विष्कम्भस्थानात्मकत्वात्। अन्तरा इमे रोदस्यौ क्षियतीति वा। अन्तरेमे क्षोणाविति वा। एवमनेकविकल्पमुत्तरपरम्। पूर्वशरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा; अन्तःशब्दात् पूर्वपदमक्षयशब्दादुत्तरपदं विनाशिष्वप्यविनाशीत्यर्थः'—इति। सर्वत्र, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) साधु। न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षम् (ऋ० सं० १०, ८९, ६)"—इति निगमः॥

(७) आकाशम्। आङ्-पूर्वात् 'काशृ दीप्तौ (दि० आ०)'—इत्यस्मात् 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः। आ समन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते सूर्यादयोऽत्र। यद्वा; नञ्-पूर्वात् काशेः पचाद्यच् (३, १, १३४), नञस्क्रान्दसो (६, ३, १३६) दीर्घः। न काशते, पृथिव्यादिवत् अप्रत्यक्षत्वात्। तथाच श्रुतिः—'तिस्रो महीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा हे निहिते दर्शेका (ऋ० सं० ३, ५६, २)'—इति। 'तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यति'—इति च। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः (तै० उ० २, १)"—इति निगमः॥

(८) आपः *। 'आप्लृ व्याप्तौ (भू० प०)'। 'आप्नोतेर्ङिच्च (उ० २, ५५)'—इति क्विप्-प्रत्ययः उपधाह्रस्वश्च। जसि 'अमन्तृच्स्वसृ (६, ४, ११)'—इत्यादिना दीर्घः। व्याप्नोति ह्यन्तरिक्षं सर्वं जगत्, आप्यते वा प्राणिभिः। अप्-शब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वात् बहुवचनान्तस्य पाठः। * * * *।

---

* प० १२. ५, १। निरु० ९, २६।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

"तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रम् (ऋ० सं० १०, ४५)"—इति निगमः ॥

(९) पृथिवी *। प्रथ प्रख्याने (भू० आ०) । 'प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणं च (उ० १, पा०)'। 'षिद्गौरादिभ्यश्च (४, १, ४१)'—इति ङीप् । प्रथते पृथिवी । "यः पार्थिवस्य रजस्यस्य राजा (ऋ० सं० २, १४, ११)"—"स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम् (ऋ० सं० १०, १२१, १)"—इति च निगमौ ॥

(१०) भूः †। भवतेः (भू० प०) क्विप्। भवत्यस्माद् दृश्यादिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) स्वयम्भूः । स्वयं भवति न केनचित् सृज्यते, केषाञ्चिद् वादिनां पक्षे नित्यं ह्याकाशम् । स्वयम्भ्वित्युकारान्तं केषुचित् । तदा 'सृगम्बादित्वात् (उ० १, ३६)' कुः । निगमस्यादर्शनात् ‡ उभयमपि लिखितम् , निगमदर्शनान्निर्णयः कार्यः ॥

(१२) अध्वा । 'अद भक्षणे (अदा० प०)'। 'अदेर्धश्च (उ० ४, ११२)'—इति वनिप् धकारश्चान्तादेशः । अदनं स्वस्तिगच्छतां पक्ष्यादीनां विषमस्थानाभावात् । यद्वा ; अधिर्गत्यर्थः कश्चिद्धातुः, बाहुलकात् पूर्वेण वनिप्, गच्छन्त्यस्मिन् देवादय इत्यध्वा । 'अधेर्गतिक्रियात्'-इति माधवः । यद्वा ; अध्वा

---

* प० ५, ३. ५. ६। निरु० १, १३. ८, ३१. ११, ३६. १२, १०।

† पु० १ ।

‡ अन्तरिक्षवाचकत्वेन स्वयम्भूशब्दस्य सायणादिभिरव्याख्यातत्वादित्येव भावः, स्वयम्भूपदघटितमन्त्रस्तु दृश्यते एव 'स्वयम्भूर्भामो अभिमातिषाहः (ऋ० सं० १०, ८१, ४)—इति ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

मार्गोऽस्मिन् विद्यते मत्वर्थीयस्य लुक्,—सन्ति ह्याकाशे मेघ-पथादयः। 'अतेर्धश्च'—इति भोजसूत्रम्। 'अत सातत्यगमने (भू० प०)'। सततं गच्छन्त्यत्र सूर्यादयइत्यध्वा। "भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते (ऋ० सं० ६, ५०, ५)"—"असमने अध्वनि वृजिने पथि (ऋ० सं० ६, ४७, १३)"—इति निगमौ॥

(१३) पुष्करम् *। 'पुष पुष्टौ (स्वा० प०)'। 'पुषः कित् (उ० ४, ४)'—इति करन् प्रत्ययः। पुषिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः, पोष-यति भूतान्यवकाशप्रदानेन उदकदानाद्युपकारेण च। 'पुष्कं वारि राति पुष्करम्'—इति क्षीरस्वामी। पुषेरन्तर्णीतण्यर्थात् 'सृमृभृशुषियुधिभ्यः कित् (?)'—इति विहितः करन् प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। 'हृषृकसृपृवीचीपुषिमुषिमूङ्शूभ्यः कित्' —इति करुः श्रीभोजदेवः। पोषयति भूतानीति। पुष्कोपपदा-द्गातेः 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। यद्वा; वपुरित्युदक-नाम (निघ० १, १२), तत्कर्तुं शीलमस्येति 'कृञो हेतुताच्छी-ल्यानुलोम्येषु (३, २, २०)'—इति टः, वपुष्करं सद् वकारलोपेन पुष्करम्; पृषोदरादिः। "विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त (ऋ० सं० ७, ३३, ११)"—इति निगमः॥

(१४) सगरः। सहशब्दपूर्वात् 'गृ निगरणे (तु० प०)'—इत्यस्मात् 'ऋदोरप् (३, ३, ५७)', सहस्य सभावः (६, ३, ३८) सह गिरन्त्यस्मिन् स्थिता आदित्यरश्मयो भौमरसमिति सगरः। सह उद्गिरन्त्यस्मिन् स्थिता मेघा वर्षोदकमिति वा। यद्वा;

---

* निघ० ५, १४।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

गीर्यते अभ्यवक्रियते विद्यते इति गरः उदकम्, तेन सह वर्त्तते इति सगरः। तथाच 'रश्मयश्च देवा गरगिरः'—इत्यत्र गट(रा)हर्देवः 'गरमुदकं गिरन्ति गरगिरः'—इति भाष्यं ज्ञातवान्। यद्वा; 'गॄ शब्दे (क्रया० प्वा० प०)'—इत्यादि। गीर्यते इति गरः शब्दः पूर्ववत्, गरेण शब्देन सह वर्त्तते इति सगरः; —आकाशोहि स्वगुणेन शब्देन सहैव सर्वदा वर्त्तते। "अपः प्रेरयं सगरस्य बुध्नात् (ऋ० सं० १०, ८८, ४)"—इति निगमः॥

(१५) समुद्रः *। समुद्रवन्ति सङ्गता ऊर्द्धं द्रवन्ति गच्छन्त्यस्मादापोरश्मिभिराकृष्यमाणा आदित्यमण्डलम्। समुत्-पूर्वात् द्रवतिर्गत्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति अपादाने ड-प्रत्यये टि-लोपे च रूपम्। यद्वा; संहता अभिद्रवन्त्येन मापो भौमरसलक्षणा वायुना प्रेर्यमाणाः आदित्यमण्डलाद्वा वर्षाकाले रश्मिभिः प्रवर्त्तमानाः। अत्र उदित्येष उपसर्गोऽभीत्यर्थे वर्त्तते; कर्मणि ड-प्रत्यय इति विशेषः। समोदन्तेऽस्मिन् भूतानि अन्तरिक्षचारीणीति वा। सम्पूर्वात् 'मुद हर्षे (भू० आ०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना अधिकरणे रक्-प्रत्यये, समो म-लोपे च रूपम्। यद्वा; 'सम्'—इत्येकीभावे, उदकात् उच्छब्दः, रो मत्वर्थीयः। एकीभूतमुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्विति उदकशब्दस्योद्भावश्छान्दसः। यद्वा; सम्पूर्वात् 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना कर्त्तरि रक्-प्रत्यये किच्चा-

* प० ५, ६। निरु० २, १०. १०, ११. ११, ४१. १२, ११।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ऋलोपे च समुद्रः। समुनत्ति वर्षेण भुवनं समुद्रः। "एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(१६) अध्वरम् *। अध्वा व्याख्यातः (३१पृ० १४प०)। अध्वानं मार्गं राति ददाति (अदा० प०) स्वस्मिन् गच्छतां पक्ष्यादीनां। यद्वा ; अध्वा मार्गो विद्यतेऽस्मिन् मेघादीनाम्। रो मत्वर्थीयः। यद्वा ; ध्वरतिर्हिंसाकर्मा (निघ० २, १९), तत्प्रतिषेधः। अध्वर्त्तव्यं न हिंस्यमित्यर्थः। नञ्-पूर्वात् ध्वरतेः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (२, ३, ११८)'—इति घः। "शिशू क्रीळन्तौ परियातो अध्वरम् (ऋ० सं० ८, ३, २३, ३)"—इति निगमः। 'अध्वरं यज्ञम्'—इति स्कन्दस्वामी व्याख्याति ; तदा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति षोड़शान्तरिक्षनामानि ॥ ३ ॥

स्वः(१)। पृश्निः(२)। नाकः(३)। गौः(४)। विष्टप्(५)। नभः(६)। इति षट् साधारणानि ॥ ४ ॥

स्वरादीनि षट् तु भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च कृतव्याख्यानानीति नास्माभिरत्रोच्यन्ते ॥ ४ ॥

---

* प० २, १७। निरु० १, ८. ६, १३, १०, १८।

(१) प० १२। निरु० २, १४. ५, ४. १८. ११, ७।

(२) निरु० २, १४। (३) "नाकाः" ख, ङ। निरु० २, १४।

(४) पु० १, १। ६पृ० ४प०। (५) निरु० २, १४. ५, ३०।

(६) प० १, १२. ३, ३०। निरु० २, १४।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

खेद॑यः(१) । कि॒रणा॑ः(२) । गाव॑ः(३) । र॒श्मय॑ः(४) । अ॒भीश॑वः(५) । दीधि॑तयः(६) । गभ॑स्तयः(७) । वन॑म्(८) । उ॒स्राः(९) । वस॑वः(१०) । म॒री॒चि॒पाः(११) । म॒यूखा॑ः(१२) । स॒प्तऋष॑यः(१३) । सा॒ध्याः(१४) । सुपर्णाः(१५) । इति पञ्चदश रश्मिनामानि * ॥ ५ ॥

(१) खेदयः । 'तेषामादितः साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिः (नि २, १५)'—इत्युक्तेः पूर्वमादित्यरश्मिनामानन्तरमश्वरश्मीनाञ्च निर्वचनं प्रदर्श्यते' । 'खिद देन्ये' दिवादिः रुधादिश्च आत्मनेपदी, 'खिद परिघाते तुदादिर्मुचादिः परस्मैपदी । 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ् । खिद्यते खित्ते वाऽनया, लोको घर्मकाले, अश्वो बन्धनकाले । यद्वा ; परिहन्यन्ते सर्वतो हिंस्यन्ते अनया लोक आदित्येन, अश्वो बन्धनकाले । यद्वा ; अनेकार्थत्वात् धातूनां खिदिः खेदने वर्त्तते । तथाच 'खेदनं छेदनम्'—इति माधवः । अस्मात् पचाद्यचि (३, १, १३, ४) खेदति छिनत्ति नाशयति तमः । तथाहि 'दोषश्छिन्न †'—इत्यादौ छिदिर्नाशने दृष्टः ; घञि छिद्यते-

---

(४) "रश्म्यः" ख, छ । (६) "दिधीतयः" च, छ ।

(१२) "म॒युखाः" ख । इह स्वराशुद्धिर्मात्राशुद्धिश्च लक्ष्येते ।

(१३) "सप्तर्षयः" च ।

* "इति रश्मीनाम्" ग ।

† लौकिकव्यवहारएवः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

ऽश्वोऽनयेति खेदा अश्वरश्मिः । तृतीयैकवचनान्तस्य पाठो यथा-दृष्टः । "खेद॑या त्रि॒वृता॑ दि॒वः (ऋ० सं० ६, ५, १५, ३)"—इत्यश्वरश्मेर्निगमः, आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः * ॥

(२) किरणाः । 'कॄ विक्षेपे' तुदादिः (प०), 'कॄञ् हिंसायाम्' क्र्यादिः (प०) । 'कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः (उ० २, ७६)'—इति क्यु-प्रत्ययः । किरन्ति तापम् ; एकत्रौष्ण्येन, इतरत्र बन्धनेन । कीर्यन्ते वा ; आदित्येन दिङ्मुखेषु, अश्ववालेनाश्वग्रीवादिषु । यद्वा ; कृण्वन्ति हिंसन्ति तमः, हिंस्यन्त एभिरश्वकिरणाः । "भि॒या दृ॒ळ्हासः॑ † कि॒रणा॒ नैज॑न् (ऋ० सं० १, ५, ४, १)"-इति निगमः आदित्यरश्मेः । "रे॒णुं रेरि॑हत् कि॒रणं॑ दद॒श्वान् (ऋ० सं० ३, ७, १२, १)"—इत्यश्वरश्मेः ॥

(३) गावः ‡ । व्याख्यातः पृथिवीनामसु (१, १) । गच्छन्ति सर्वतस्तमो विहन्तुं, भौमं रसं वा हर्त्तुं, गीयन्ते स्तूयन्ते स्वाभिमतसाधनाद् यजमानैरश्वपालैश्च । "यत्र गावो॒ भूरि॑शृङ्गा

---

* अत्रेयमाशङ्का—"खेदा"—इत्यस्य रश्मिपर्यायत्वे "खेदयः"—इति कथं पठितम् ? निगमदृष्टयथापाठावलम्बनमेव हृद्गतञ्चेत् "खेदया"—इति पाठेन भवितव्यम् । अधिकमाश्चर्यमेतत्—यट्टीकाकारेण 'खेदयः'—इति प्रतीकमवलम्ब्यैव 'खेदा'—इति व्याख्याय 'खेदया'—इत्युदाहृत्य च निरस्तमिति । ऋक्संहितायामपरावपि द्वौ निगमौ,—'अ॒राᳬ इ॑व॒ खेद॑या (६, ५, २९, ३)—इति, 'खेदा॑मरुश॒हा दृ॑षस्व (८, ६, २०, ४)'—इति च । १०, १०, ४, ४ परं 'खेदयः'—इत्येवं पदं न दृश्यते क्वापि ।

† 'ळ्हकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा सम्प्रयुक्तः'—इति प्रातिशाख्यम् ।

‡ पु० १, १ । ७ पृ० १ प० ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अयासः (ऋ० सं० २, २, २४, ६)"—"को अद्य युङ्क्ते धुरिगा ऋतस्य (१, ६, ८, १)"—इति आदित्यरश्मेर्निगमौ । अश्वरश्मेरन्वेषणीयः ॥

(४) रश्मयः * 'रश्मिर्यमनार्थोधातुः (सौ०)' । 'नियोमिः (उ० ४, ४३)'-इति विधीयमानो मि-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । रशना रश्मिरिति कतिपयप्रयोगविषयएवायं रश्मिः, भरत्वादिवत्, न सर्वत्र, बन्धनप्रतीतेः । बध्नन्त्युदकमथवा बध्यते तैरुदकमश्वोवा । यद्वा ; 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)' । अशेरश्च (उ० ४, ४६ †)'—इति मि-प्रत्ययोरशादेशश्च । अश्नुवते सर्वं जगत् अश्वग्रीवादि वा रश्मयः । "सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्नवो (ऋ० सं० ७, २, २२, १)"—"विरश्मयोजनाए अनु (ऋ० सं० १, ४, ७, ३)"—इति आदित्यरश्मेर्निगमौ । "मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः (ऋ० सं० ५, १, २०, १)"—"ते रश्मिभिस्तृक्वभिः सुखादयः (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)"—इति चाश्वरश्मेः ॥

(५) अभीशवः ‡ । अभिपूर्वात् 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)' —इत्यस्मात् 'भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्यउः (उ० १, ७)'—इति उ-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति धात्ववयवस्याकारस्येकारश्च । जस् । अभि व्याप्नुवन्ति जगदश्वग्रीवां वा । यद्वा ; अभिपूर्वात् 'ईश ऐश्वर्ये (अदा० आ०)'—इत्यस्मात् पूर्ववदु-

---

* निरु० २, १५ । † 'अशेतिरश्च च'—इति सि० कौ० पाठः ।
‡ उ० प० २, ४, ५, ५, १ । निरु० १, ८, ९, १५ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

प्रत्ययः। ईष्टे सूर्यस्तमोऽपहन्तुमेभिः, अश्वपालोऽश्वं बन्धुम्। "अभीशूनां महिमानं पनायत (ऋ० सं० ५, १, २०, १)"—इत्यश्वरश्मेर्निगमः। आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः॥

(६) दीधितयः *। एतदादीन्यादित्यरश्मिनामान्येव। 'दीधिङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा० आ०)'। 'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १७४)'—इति क्तिचि पृषोदरादित्वादेव (६, ३, १०९) यथाकथञ्चिद्रूपसिद्धिरुन्नेया। धीयन्ते विधीयन्ते प्रेष्यन्ते रसाहरणादिकर्मस्वादित्येन, धार्यते वा वर्षार्थमुदकमेभिरादित्येन तथा। 'अथास्य कर्मरसादानं रश्मिभिश्च रसधारणम् (५, १०)'—इति निरुक्तम्। 'न वा स घृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः। पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम्'—इति श्रीरामायणम्। "शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः (ऋ० सं० ३, ४, १९, १)"—इति निगमः। 'दीधितिं रश्मिमित्यर्थः'—इति (१९,६९) वाजसनेयभाष्यकृदुवटोऽभाषयत्॥

(७) गभस्तयः†। गो-शब्दपूर्वादन्तर्णीतण्यर्थात् 'भस भक्षणदीप्त्योः (चु० प०)'—इत्यस्मात् पूर्ववत् क्तिचीड़भावे च पृषोदरादित्वात् गो-शब्दस्याकारान्तादेशः। गां भूमिञ्च भासयन्ति दीपयन्ति। यद्वा; गवि संसर्गे दीप्यते। यद्वा; बभस्तिरत्तिकर्मा (निघ० २, ८०)। गामुदकं भौमरसलक्षणं बभसति अदन्ति। यद्वा; 'भसेर्गट् च'—इति भोज-सूत्रेण ति-प्रत्ययः धातोर्गडागमश्च, बभसति दीप्यन्ते इति गभस्तयः। 'गृहे-

---

* प० २, ५। निरु० ५, १०। † प० २, ४. ५।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

र्गभस्तिः'—इति माधवः, तदा पूर्वसूत्रेण ति-प्रत्यये धातोरसुगागमः, 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि (सि० कौ० वै० ३ आ०)'—इति निर्वाहः, गृह्णन्ति भौमं रसं। "गर्भस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो (ऋ० स० ७, ३, १८, ४)"—"हृणो अंशुभ्यां गभस्तिपूतः (य० वा० स० ७, १)"—इति च निगमौ ॥

(८) वनम् *। 'वन षण सम्भक्तौ' भूवादिः परस्मैपदी। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। वन्यते सेव्यते शीतादिनिवारणाय। अथ वा वनतिर्हिंसार्थः (भू० प०)। वन्यते हिंस्यतेऽनेन तमः। यद्वा ; 'वनु याचने' तनादिरात्मनेभाषा। वन्यते याच्यते वृष्टिप्रदानाय। यद्वा ; 'वन शब्दे' भूवादिः परस्मैपदी। वन्यते शब्द्यते स्तूयते स्तोतृभिः। "अवुध्ने राजा वरुणो वनस्य (ऋ० सं० १, २, १४, २)"—इति निगमः। 'वननीयस्य तेजसः'—इति माधवः ॥

(९) उस्राः †। 'वस निवासे (भू० प०)'। 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्, अदादित्वात् सम्प्रसारणं बाहुलकात्, 'शासिवसिघसीनाञ्च (८, ३, ६०)'—इति षत्वाभावः। वसत्येषु परतेजः वसन्त्येषु रसाः इति वा। यद्वा ; उत्पूर्वात् 'सु गतौ (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ९९)'—इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, उदोऽन्तलोपश्च। उत्स्रवन्ति एभ्योरसाः। "उस्रा इव स्वसराणि (ऋ० सं० १, १, ६, २)"—इति निगमः ॥

---

* प० १, १२। निरु० १६. ८, १। † प० २. ११। निरु० ४. १९. ६, १५।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

(१०) वसवः *। 'वस निवासे (भू० प०)', 'वस आच्छादने (अदा० आ०)'। 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिवन्धिमनिभ्यश्च (उ० १, १०)'—इति उ-प्रत्ययः। वसन्ति लोकेषु, वसन्त्यत्र रसाः, वसत्यत्र परं तेजः, आच्छादयति वा लोकान् वृष्ट्या, विवासयति वा तमः। 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (६, ४, ५१ वा०)'—इति णि-लुक्। वासयितारो वा लोकानां वृष्ट्यादिप्रदानेन। "ज्मया अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ० सं० ५, ४, ६, ३)"-"सुगावो† देवाः सदना अकर्म य आजग्मुः सवनमिदं जुषाणाः। जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि (य० वा० सं० ८, १८ †)',-"हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनाम् (ऋ० सं० २, ३, १८, २)"—इति च निगमाः॥

(११) मरीचिपाः। 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०)'। 'मृकणिभ्यामीचिः (उ० ४, ७०)'—इति ईचिः प्रत्ययः। म्रियते तमोऽस्मिन्निति मरीचिः रश्मिः। अत्र मरीचिशब्देन मरीचिमान् सूर्य उच्यते, मत्वर्थीयस्य लुक् साहचर्याद् भाव्यते, मरीचिमत्सूर्यमण्डलं पान्ति मरीचिपाः, 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। "देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः (य० वा० सं० ७, ३)"—इति निगमः॥

(१२) मयूखाः। 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (स्वा० उ०)'। अस्मात् 'मुहेः खो डयूट् च (उ० ४, २२ ‡)'-इति विधीयमानः ख-

---

* प० १, ७. २, १०. ५, ६। निरु० ५, १८. ८. ४२. १२, ४१।

† शाखान्तरपाठोऽयम्।

‡ 'माङ्ज्ञोमय च। उ० ५, २५'—इत्येतद् दृष्टं किम्?।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति ; डयूडागमश्च प्रत्ययस्य बाहुलकादेव । मिन्वन्ति तमः मयूखाः । ख-प्रत्ययाधिकारे 'मयेरूट् च'-इति श्रीभोजदेवः । मह तिर्गत्यर्थः (भू० आ०) । गच्छन्ति सर्वलोकेषु मयूखाः । "दाधर्ति पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं० ५, ६, २४, ३)"—"इमे मयूखा उपसेदुरुसदः (ऋ० सं० ८, ७, १८, २)"—इति च निगमौ ॥

(१३) सप्तऋषयः * । 'सप्त सृप्ता सङ्ज्ञा (निरु० ४, २६)'—इत्युक्तेः सृपेर्गत्यर्थात् 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १, १५५)'—इति सपेर्विधीयमानः कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च बाहुलकाद् भवति ऋकारस्याकारश्च । षड्भ्यः सकाशात् सृप्ता सङ्ज्ञा सप्त । 'ऋष गतौ (तु० प०)' अनेकार्थत्वाद्धातूनां दर्शनार्थः । 'इगुपधात् (उ० ४, ११६)'—इति इन् प्रत्ययः । ऋषयः द्रष्टारः । सप्तसङ्ज्ञाकाश्च ते ऋषयो द्रष्टारश्च त्रैलोक्यस्येति सप्तऋषयः । 'ऋत्यकः (६, १, १२८)'—इति प्रकृतिभावः । "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम् (ऋ० सं० २, ३, १४, २)"—इत्यत्र 'सप्त आदित्यरश्मयः (४, २६)'-इति वदन्ति नैरुक्ताः । यद्वा ; 'षप समवाये (भू० प०)', 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १, १५५)'—इति कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च । समवेताः सप्त ; ऋषिरपिगत्यर्थएव प्रत्ययः । समवेता गच्छन्ति दिक्षुखानि सप्तर्षयः । "यत्रा सप्त ऋषीन् पर एकमाहुः (ऋ० सं० ८, ३, १७, २)"—सप्त ऋषयः प्रति-

---

* प० ५, ८ । निरु० ४, २६. १०, १६ ; ३८ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

हिताः शरीरे (य० वा० सं० ३४, ५५)"-"अत्रासत ऋषयः सप्त साकम् (अथ० सं० १०, २६, ८)"—इति निगमाः ॥

(१४) साध्याः * । 'राध साध संसिद्धौ (स्वा० दि० प०)। 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १, १२४)'-इति ण्यत् प्रत्ययः, 'ऋत्यल्युटो बहुलम् (३, ४, ११३)'—इति कर्त्तरि भवति। 'रसाहरणादिकं स्वव्यापारं साधुवन्ति संसिद्धं कुर्वन्ति'—इति स्कन्दस्वामी। 'साध्यन्ते आराध्यन्ते साध्याः'—इति क्षीरस्वामी; अत्र यथाप्राप्तोण्यत्। "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः (ऋ० सं० २, ३, २३, ४)"—इति निगमः ॥

(१५) सुपर्णाः † । सूपसृष्टात् 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० क्रया० भ्वा० प०)'—इत्यस्मात् 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० २, ६)'—इति न-प्रत्ययः। 'पर्ण पततेः पृणातेः प्रीणातेः वा'—इत्यष्टाष्टकषष्ठाध्यायदृष्टत्वात् पत्-धातोः बाहुलकात् न-प्रत्ययः तकारस्य रेफादेशश्च। प्रीणातेरीकारस्य अकारादेशः स च पकारात् परः। शोभनं पृणन्ति पालयन्ति जगत् शीतादिनिवारणात्; अथवा पूरयन्ति वा वृष्ट्या; शोभनं पतनं गमन मेषामिति वा; सुष्ठु प्रीणन्ति तर्पयन्ति जगत् वर्षप्रदानेनेति वा सुपर्णाः। यद्वा; सुर्मत्वर्थः, भावे च न प्रत्ययः। पतनादिमन्तः सुपर्णाः। तथाच—'बृहद्देम विदथे सुवीराः (ऋ० सं०

---

* प० ५, ६। निरु० १२, ४०।

† प० ११. १४. ५, ४। निरु० २, १२. ४, १. ७, २४. ७, ३१. ८. १८. १०, ३५।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

२, ६, ६, ६)'—इत्यत्र 'वीरवन्तः कल्याणवीरा वा (निरु० १,७)'। अष्टादशाध्याये च 'सुपर्णं विप्राः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ५)—इत्यत्र 'पर्णवन्तं कल्याणपर्णं वा'—इति चेति सुपर्णत्वर्थे बहुशो-दृष्टः। "यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २, ३, १८, १)"-"वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ६)" —इति च निगमौ ॥ रश्मिनां प्रायो बहुवचनान्तत्वेन दृष्टत्वात् रश्मिनामाभिप्रायेण बहुवचनान्तानि पठितानि। एवं दिङ्नाम-स्वपि(६) द्रष्टव्यम् ॥

इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

आताः(१)। आशाः(२)। उपराः(३)। आष्टाः(४)। काष्ठाः(५)। व्योम(६)। ककुभः(७)। हरितः(८)। इत्यष्टौ दिङ्नामानि * ॥ ६ ॥

(१) आताः। आङ्पूर्वादततेर्गतिकर्मणो (भू० प०) 'अकर्त्तरि च कारके (३, ३, १९)'—इति घञ्। आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभिस्तं तं कार्यं प्रति। यद्वा; आङ्पूर्वात् तनोतेः 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ९९)'—इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बहुलवचनाद् भवति। आततताः आताः। "ऋज्रन्याताः सुसम्मृष्टासो (ऋ० सं० ३, २, ७, ६)"-"उदातैर्जिहते बृहद्वारो (ऋ० सं० ६, ७, २४, ५)"—इति निगमौ ॥

---

(५) "काष्ठाः"— । * "इमे दिशाम्" ग।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding JKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

(२) आशाः *। आङ्पूर्वात् 'शदॢ शातने (भ्वा० प०)' —इत्ययमत्र गत्यर्थः, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। पूर्ववद्डः। तं तमर्थं प्रत्यागमनात्। यद्वा; आ इत्येषोऽभीत्यस्यार्थे वर्त्तते। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'—इत्यस्मात् घञि रूपम्। आशा उपदिशा भवन्त्यभ्यशनात् परस्परादिभिः संव्याप्ते। 'आ अश्नुवते आशाः'—इति चीरस्वामी। अत्र पचाद्यच् (३, १, १३४)। "इन्द्र आशाभ्यस्परि (ऋ० सं० २, ८, ९, २)" – इति निगमः॥

(३) उपराः †। उपरमन्ते आस्वभ्राणि प्राणिनो वा स्व-स्व-व्यापारेभ्यः। पूर्ववत् डः। "उपव्हरे यदुपरा अपिन्वन् (ऋ० सं० १, ५, २, १)"—इति निगमः। "तमस्य पृक्षमुपरासु धीमहि (ऋ० सं० २, १, १२, ५)"—इत्यत्र दिग्वाची न वेति चिन्त्यम्॥

(४) आष्ठाः। आङ्पूर्वात् तिष्ठते (भ्वा० प०) र्धातोर्घञर्थे कविधानम्। 'स्थास्त्रागापाव्यधिहनियुध्यर्थम् (३, ३, १९ म० भा०)'—इति क-प्रत्ययः। सुषामादित्वात् (८, ३, ९८) षत्वम्। आ समन्तात् स्थीयते आभिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५) काष्ठाः ‡। 'काष्ठा दिशो भवन्ति (निरु० २, १५)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'क्रान्त्वा सर्वमतीत्य स्थिताः आकाशवद् व्यतिरेकपक्षे। अव्यतिरेकेऽपि तएव शब्दादयः सर्वत्र सन्ति संस्थिताश्चेति। उपदिशोऽप्येवमेव। व्यतिरेकेऽपि इतरेतरापेक्षया

---

* प० ४, ३। निरु० ६, १। † प० १०। निरु० २, २२।
‡ निरु० १, ६. २, १५. ९, २४।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

परत्वापरत्ववत् सर्वत्र व्यवहारोऽस्तित्वमिति'। क्रान्त्वा-शब्दात् पूर्वार्द्धं स्थिता-शब्दादुत्तरार्द्धमित्यर्थः। पृषोदरादिः। वैयाकरणपक्षे तु 'काशृ दीप्तौ (भू० आ०)'। 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् (उ० २, २)'—इति क्थन् प्रत्ययः। 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च (७, २, ९)'—इति इड्भावः। काशन्ते दीप्यन्ते काष्ठाः। "नरस्त्वां काष्ठास्ववतः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)"—इति निगमः॥

(६) व्योम *। व्याख्यातमन्तरिक्षनामसु(२)। स एवार्थोऽत्रापि। परिवीता वायुना। 'पर्वमानो हरित आ विवेश (ऋ० सं० ९, ७, ८, ४)'—इति श्रुतिः। यद्वा; विविधमोमम्यत्रस्मिन् विद्यतइति व्योम। 'ओमानंमापो मानुषीरमृक्तम् (ऋ० सं० ४, ८, ९, २)'—इत्यत्र 'अज्ञेर्वा ओमन्'—इति माधवः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) ककुभः †। 'ककुभ्नाति विस्तारयतीति ककुप्'—इति क्षीरस्वामी। 'ककुप् कुभेरुच्छ्रयार्थात् उच्छ्रिता इव हि दिशो वृक्षाग्रेषूपलभ्यमानाः'—इति माधवः। केन प्रजापतिना विस्तारिता इति वा। सर्वत्र 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तु (३, २, १७८ वा०)'-इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः (म० भा०)'—इत्युक्तेः क्विपि पृषोदरादित्वाच्च रूपसिद्धिः। "यः ककुभोनिधार्यः (ऋ० सं० ९, ३, २९, ४)"—इति निगमः॥

---

* पु० १, ३। २८ पृ० १० प०।

† निरु० ०, १२।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

(८) हरितः * 'हृञ् हरणे' भूवादिः (उ०), 'हृ प्रसह्य-करणे' जुहोत्यादिः (प०)। 'हृसृरुहिपुषिभ्यः (हृश्याभ्यामितन्। उ० ३, ९०)'—इति इतिः। हरन्ति जह्रति वा आसु स्थिता-श्चौरादयो धनादिकम्। 'हरन्त्याभिः'—इति क्षीरस्वामी। पव॑मा-नो ह॒रित॒ आवि॑वेश (ऋ० सं० ६, ७, ८, ४)"—इति निगमः॥ 'वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टे'—इत्युपनिषत् (ऐ० आ० २, १)॥

इत्यष्टौ दिङ्नामानि ॥ ६ ॥

श्यावी॑(१)। क्ष॒पा(२)। शर्व॑री(३)। अ॒क्तुः(४)। ऊर्म्या॑(५)। राम्या॑(६)। यम्या॑(७)। नम्या॑(८)। दोषा॑(९)। नक्ता॑(१०)। तमः॑(११)। रजः॑(१२)। असि॑क्नी(१३)। पय॑स्वती(१४)। तम॑स्वती(१५)। घृ॒ताची॑(१६)। शिरि॑णा(१७)। मोकी॑(१८)। शोकी॑(१९)। ऊधः॑(२०)। पयः॑(२१)। हि॒मा(२२)। वस्वी(२३)।

इति त्रयोविंशतीरात्रिनामानि † ॥ ७ ॥

---

* प० १३. १५. २, ५। निरु० ४, ११।

(६) "रम्या" C. D. F. ग, छ।

घ–पुस्तके नष्टः।

(१३) "अशिक्नि"
(१४) "पयस्वति"
(१५) "तमस्वति"
} ख।

(१६) "घृताची" ख।

(१७) "श्रीणा" C. D. F. ग, छ।

(१८) "मोकि"
(१०) "शोकि"
(२०) "उधा"
(२२) "हिम"
} ख।

(२३) "वस्विति" ख. छ पु० ५। "वस्वेति" ग. C. D. F.। "वसो" —इति रोथ्–दृष्टास्मद्दृष्टयोः देवराजधृतपुस्तकयोः पाठः।

† "इति रात्रेः" ग।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(१) श्यावी *। श्यैङ् गतौ (भू० आ०)'। 'इण्शीभ्यां वन् (उ० १, १५०)'—इति विधीयमानो वन्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति। श्यायते गच्छति स्वाश्रयमिति। श्यावो धूसरारुणो वर्णः ; तमः सन्ध्यादिबन्धात् श्याववर्णा रात्रिः श्यावी, 'अन्यतो-ङीष् (४, १, ४०)। "श्यावी च यदरुषी च स्वसारौ (ऋ० सं० ३, ३, ३०, १)—इति निगमः ॥

(२) क्षपा। 'क्षप्यते सूर्यचारेण क्षपा'—इति क्षीरस्वामी। 'क्षप् प्रेरणे', 'क्षपि क्षान्त्याम्'-इति कथादिषु पठितोऽपि बहुल-मेतन्निदर्शनमित्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते। 'क्षपेः क्षपयन्ति क्षान्त्यां प्रेरणे क्षपयेत्'-इति दैवम्। 'क्षपः क्षपयतेर्निशा'—इति च माधवः। क्षपा-शब्दोऽन्तोदात्तो रात्रिनाम्, आद्युदात्तस्तु क्षपणवचनः। "नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)"—इति निगमः। "त्वमिदसि क्षपावान् (ऋ० सं ६, ५, ११, २)"—इति क्षपणवचनः ॥

(३) शर्वरी। 'शॄ हिंसायाम् (क्र्या० प०)'। 'कृगॄशॄवृज्तिभ्यः ष्वरच् (उ० २, ११४)'। टित्त्वात् (४, १, १५) ङीप्। शृणाति चेष्टाम्, रात्रौ हि स्व-स्व-व्यापारेभ्यः उपरमन्ते प्राणिनः ; शीर्यन्ते वास्यां प्राणिनो नक्तञ्चरैः। "अतिं क्षन्दन्ति शर्वरीः (ऋ० सं० ४, ३, ८, ३)"—इति निगमः ॥

(४) अक्तुः †। 'अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु (रु० प०)'। 'पः किच्च (उ० १, ६८)'—इति विधीयमानः तु-प्रत्ययः कित्त्वञ्च

---

* प० १५। † निरु० ५, २४. १२, २१ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

बाहुलकाद् भवति। 'याच्ञनृभ्यः क्नुः'—इति क्नुरिति श्रीभोजदेवः। 'अनिदिताम् (६, ४, २४)' - इति न-लोपः। अज्यते सिच्यतेऽस्यामघश्यायेन जगत्, गच्छति वा प्रतिदिनम् अक्नुः। "विशामक्नोरुषसः पूर्वह्नुतौ (ऋ० सं० ५, ४, ६, २)"—इति निगमः॥

(५) ऊर्म्या। 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'। 'ऊर्णोतेर्णलोपश्च (उ० १, २६ ?)'—इति मि-प्रत्ययः' - इति इति केचित्। 'अर्त्तेरूच्च (उ० ४, ४४)'—इति मि-प्रत्ययः'—इति कमलनयनः। ऊर्मिः तमः-सङ्घातः, आच्छादकत्वात् लोकस्य। तमर्हति (५, १, ६३)', 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यत् प्रत्ययः। "इन्द्राय नक्तमूर्म्याः सुवाचः (ऋ० सं० ६, ६, ३२, १)"—इति निगमः॥

(६) रात्र्या। 'रमु क्रीड़ायाम् (भू० आ०)'। अन्तर्णीतण्यर्थात् प्रोपार्थविशिष्टादस्मात् 'क्त्रल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति बहुलवचनात् 'पोरदुपधात् (३, १, ९८)' - इति यतं बाधित्वा 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १, १२४)' भवति, 'अचोञ्णिति (७, २, ११५)'—इति वृद्धिः। प्ररमयति भूतानि नक्तञ्चराणि, उपरमयति दिवाचराणि स्वव्यापारेभ्यः। माधवस्तु सर्वभूतानि रमयति। तथाच कौषीतकिः—'ये वै के चानन्दा अन्ने पाने मिथुने रात्रया एव ते सन्तता अवच्छिन्नाः क्रियन्ते, तेषां रात्रिः कारोतरः'—इति। 'अधोरामः सावित्रः (य० वा० सं० २८, ५८)'—इत्यत्र 'श्वेतः कृष्णोदरः'—इति भाष्यम्। 'रामश्यारौ सितेऽसिते'—इति

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वैजयन्ती । तस्माद्रामशब्दः कृष्णपर्यायः * । स्वाश्रये रमते रामः 'ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः (३, १, १४०) । 'तदर्हति (५, १, ६३)', 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यत् । 'अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च (ऋ० सं० ४, ५, ११, १)'—इति श्रुतिः * * * । यद्वा ; रमणं रामः । भावे घञ् (३, ३, १८) । स्त्रीभिः सह क्रीड़ा रामः । 'तत्र साधुः (४, ४, ९८)'—इति यत् । "सद्धान उषसो राम्या अनु (ऋ० सं० २, ५, २१,३)"—इति, "आविर्धेना अकृणोद्राम्याणाम् (ऋ० सं० ३,२,१५, ३)"—इति च निगमौ ॥

(७) यम्या । 'यम उपरमे (भू० प०) । 'अघ्न्याद्यश्च (उ० ४, १०८)'—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । उपरमयति प्राणिनां चेष्टाः । अथवा 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे (३, १, १००)'—इति यत् कर्त्तरि बाहुलकेन । यद्वा ; यमनीया उपरमयितव्या आदित्यचारेणेति यथाप्राप्तो यत् निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

(८) नम्या । (९) दोषा । (१०) नक्ता । (११) तमः । (१२) रजः । (१३) असिक्नी ‡ ॥

---

* अतएव "रामंस्थात् (ऋ० सं० ७, ५, ३१, २)'—इति व्याख्यावसरे उक्तं सायणेन—'रामं कृष्णं शावरं तमोऽभ्यस्थात्'—इति ।

† ऋक्संहितायान्तु मन्त्रत्रये दृश्यते 'यम्या'—इति । तत्रैकत्र (३, १, ३०, ११) 'यम्या यमरूपे मिथुनभूते अहश्च रात्रिश्चेत्येते'—इति, अपरत्र (४, ३.१,५) 'यम्या यम्ये नियमनीये युग्मभूते वा'—इति, अन्यत्र 'यम्या युगलभूते'—इति व्याख्यातवान् सायणः । (९) निरु० ३, १५ ।

(१०) निरु० ८, १० । (११) निरु० २, १६ ।

(१२) प० ३, ३०. ४, १ । निरु० २, २१. १४, ९. १०, ४४. १२, ७ ;—२९ ।

(१३) निरु० ९ २६ । ‡ कथमेतानि पदानि व्याख्यातानि ज्ञायते एतत्कर्मे ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

(१४) पयस्वतीः*। पयोऽस्या अस्तीति। 'अस्मायामेधास्रजो-विनिः (५, २, १२१)'। 'बहुलं छन्दसि (५, २, १२२)'—इत्युक्तेर्मतुपि वत्वे च 'उगितश्च (४, १, ६) – इति ङीप्। 'तसौ मत्वर्थे (१, ४, १९)'—इति भ-सञ्ज्ञाविधानात् रुत्वं न भवति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१५) तमस्वती। तामस्त्यनेनेति (दि० प०) तमोऽन्धकारं तेन तद्वती। पूर्ववत् प्रक्रत्या। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१६) घृताची। 'घृ क्षरणदीप्त्योः (तु० प०)', 'ञ्चि घृ सेचने (भू० प०)'। 'अञ्चिघृषिभ्यः क्तः (उ० ३, ८६)'। सेचयत्यनेन भूमिं पर्जन्यः, क्षरति मेघात् दीप्तं वा स्वेन तेजसा देवतात्वादिति घृतमन्तरिक्षायतनं जलम्, तदञ्चति। 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिधि-गञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च ३, २, ५९)'—इति अञ्चतेर्गत्यर्थात् (भू० प०) क्विनि 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपे, 'अवः (६, ४, १३८)'—इत्यकारलोपे, 'चौ (६, ३, १३८)'—इति दीर्घे, 'अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम् (४, १, ६ वा०)'—इति ङीप्, घृताचीति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१७) शिरिणा। शीङः (अदा० आ०) अन्तर्णीतण्यर्थात् 'बहुलमन्यत्रापि (उ० २, ४६)'—इति इनच्-प्रत्यये रुडागमो-धातोर्ह्रस्वश्च। शाययति प्राणिनः शिरिणा। शाययेन्द्रिशेति माधवः। "शिरिणायां चिदतुनामहोभिः (ऋ० सं० २, ६, २, ३)" —इति निगमः॥

---

* प० १६। निघ० ५, २।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(१८) मोकी । 'मुच्ल मोचणे (तु० उ०)' । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इनि बाहुलकात् कुत्वम् । 'कृदिकारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष् । मुञ्चत्यस्यामवश्यायं मध्यमः, मुञ्चन्ति प्राणिनः स्वस्वव्यापारात् मोक् । तदस्यामस्तीति 'छन्दसीवनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति मत्वर्थीय ईकार-प्रत्ययः, व्यत्ययेन (३, १, ८५) हल्ङ्यादिलोपः (६, १, ६८) । "अनुव्रतं सवितुर्मोक्यागात् (ऋ० सं० २, ८, २, ३)"—इति निगमः ॥

(१९) शोकी । 'शुच् शोके (भू० प०)', ज्वलति-कर्मा (निघ० १, १७) वा । पूर्ववत् प्रक्रिया । शोचन्त्यस्यां विरहिणः, शोकस्तेजोऽस्या अस्तीति वा, 'अग्निना वै तेजसा रात्रिस्तेजस्वती'—इति ब्राह्मणम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) ऊधः * । रात्रिनाम-निर्वचनार्थप्रसिद्धं तावदुच्यते । गोरूध उद्धृततरं भवति प्रसवकाले अङ्गान्तरेभ्य उच्छ्रिततरं भवति । यद्वा ; उपोन्नद्धमुपरि सृष्टमूर्ध्वमिव केनचित् । तत् स्नेहं रसानुप्रदानसामान्याद् रात्रिप्यूध उच्यते । यद्वा ; 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)' । असुनि (उ० ४, १८४)', बाहुलकान्नलोपे दकारस्य धत्वे दीर्घे च रूपम् । उनत्त्यवश्यायेन भूतानि । 'उनत्त्यूधः'—इति चौरस्वामी । "यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)"—"ऊधर्न नग्ना जरन्ते (ऋ० सं ५, ७, १६, १२)"

---

* निरु० ६, १२ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

—इति च निगमौ। ऊधनीत्यत्र छान्दसत्वादनङ् (५, ४, १३१ ;—१४२)॥

(२१) पयः *। व्याख्यातं पयस्वतीत्यत्र, मत्वर्थीयस्य लुक्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२२) हिमा। 'हन्तेर्हिं च (उ० १, १४४)—इति मक्-प्रत्ययो हिरादेशश्च। हन्ति (अदा० प०) पद्मानीति हिमम्, अर्श-आदित्वादच् (५, २, १२७)। "शं भानुना शं हिमा शं घृणेन (ऋ० सं० ७, ८, १३, ४)"—इति निगमः॥

(२३) वस्वी। 'वस आच्छादने (अदा० आ०)'। 'शृस्वृस्नि-हित्रप्यसिवसि (उ० १, १०)'—इति उ-प्रत्ययः। वस्ते आच्छा-दयते लोकमिति अवश्यायस्तमो वा, तद्वतो वसुः। 'छन्दसो-वनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति ईकारः, 'वृषादीनाच्च (६, १, १०२)'—इत्यायुदात्तत्वम्। यद्वा; प्रशस्य-वचनाद् वसुशब्दात् 'वोतोगुणवचनात् (४, १, ४४)'—इति ङीष्, सर्वभूत-रमणत्वाद्रात्रेः प्राशस्त्यम्। निगमोऽन्वेषणीयः †॥

इति त्रयोविंशतीरात्रिनामानि॥ ७॥

---

* प० १२. २, ७। निरु० २, ५।

† एषएव निगमोऽस्य भवितुमर्हति—'वस्वी षु ते' जरित्रे'—इति (ऋ० सं० ५, ९, २, ५)। तत्र 'वस्वीषु अत्यन्तप्रशस्तासु स्तुतिषु'—इति सायणीय-व्याख्या, परं 'वस्वी। सु'—इति पदग्रन्थविरोधादुपेक्ष्यैव सा। एवमुपेक्षिते एवमादिके सर्व-त्रैव निगमः सुलभः इत्यपि बोध्यम्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विभावरी(१) । सूनरी(२) । भास्वती(३) । ओदती(४) । चित्रामघा(५) । अर्जुनी(६) । वाजिनी(७) । वाजिनीवती(८) । सुम्नावरी(९) । अहना(१०) । द्योतना(११) । प्रवेत्या(१२) । अरुषी(१३) । सूनृता(१४) । सूनृतावती(१५) । सुनृतावरी(१६) । इति षोडशोषोनामानि * ॥ ८ ॥

(१) विभावरी । 'भा दीप्तौ (अदा० प०)' विपूर्वः । 'आतो-मनिन्क्वनिब्वनिपश्च (३, २, ७४)'—इति वनिप् । 'वनो र च (४, १, ७)'—इति ङीब्रेफौ । विशेषेण भाति दीप्यते आदित्य-किरणसम्बन्धात् । "आपप्रुषी विभावरि (ऋ० सं० ३, ८, ३, ६)"—इति निगमः ॥

(२) सूनरी । शोभना नरा अस्यां सन्ति, मत्वर्थीय ईकारः, व्यत्ययेन हल्ङ्यादिलोपः । अथवा बहुव्रीहिः, पिप्यस्यादेराकृति-गणत्वादीकारः । नराणां प्रसन्नचित्तत्वेन धर्मादिविशिष्टतया तदानीं शोभनत्वम् । तथाच महाकविः—'पश्चिमाद् यामिनी-यामात् प्रसादमिव चेतना'—इति । यद्वा ; सूनरी शोभनं नयति कालम् । 'नृ नये (क्रया० प०), सुपूर्वात् 'अच इः (उ० ४, १३४)', 'कृदिकारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष् । सूनरी सुधना । यद्वा ; 'नृभिर्देवैः समन्विता'—इति माधवः ।

---

(८) "वाजिनिवती" ख, ङ । (१३) "अरुषी" ख, ङ । (१४) 'सुनृत'—इति ङ । (१५) "सूनृतावति" ख । * "इत्युषसः" ग ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः। व्यत्ययेनावधारणान्नावगच्छते। "ज्योतिष्कृणोति सूनरी' (ऋ० सं० ५, ६, १, १)"—इति निगमः॥

(३) भास्वती *। 'भास दीप्तौ (भू० आ०)', क्विप्। भासत इति भासः प्रकाशः। भासा, मत्वती भास्वती 'तसौ मत्वर्थे (१, ४, १९)'—इति भ-सञ्ज्ञया पदकार्यं रुत्वं न भवति भास्वती। "भास्वती नेत्री सुनृतानाम् (ऋ० सं० १, ८, १, ४)"—इति निगमः॥

(४) ओदती। 'उन्दो क्लेदने (रु० प०)'। उन्देर्लटः शतरि 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इति शतुरार्द्धधातुकत्वेन विकरणाभावः, सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपित् (१, २, ४)'—इति ङिद्वद्भावात् 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपः, व्यत्ययेन गुणः, 'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप्। उनत्त्यवश्यायेन ओदती। * * * । "पदं न वेत्योदती (१, ४, ४, १)"—इति निगमः॥

(५) चित्रामघा। 'चिञ् चयने स्वा० उ०)'। 'अमिचिमिमिदिशंसिभ्यः क्रः (उ० ४, १५९)'—इति क्र-प्रत्ययः, चित्रम्। मंहतिर्दानकर्मा (निघ० ३, २०), घञर्थे क-विधानमित्यत्र परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् क-प्रत्यये 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न लोपः, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) घत्वम्। मघ्यते दीयतेऽर्थिभ्यः इति मघं धनम् चित्रमाश्चर्यभूतं धनं यस्या इति

---

* प० १९।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

चित्रामघा, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—दीर्घः । "वाजिनीवतो सूर्यस्य योषा चित्रामघा (ऋ० सं० ५, ५, २२, ५)"—इति निगमः ॥

(६) अर्जुनी *। 'अर्ज सर्ज अर्जने (चु० प०)'। अर्जेर्णिलुकि उनन्-प्रत्ययः (उ० ३, ५५), अर्जयति। यद्वा; 'अर्ज गतिस्थानार्जनेषु (भ्वा० प०)'। बाहुलकादुनन्। गम्यते तदर्थिभिः तिष्ठति स्वाश्रये। अर्जुनमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), तच्चादित्यरश्मिसम्बन्धात् श्वेतम्, अर्जुनो श्वेता, 'अन्यतो ङीष् (४, १, ४०)'। यद्वा; अर्जुन्यो गावः ता अस्याः सन्ति वाहनत्वेन मत्वर्थीय ईकारः, व्यत्ययेन हलन्त्यादिलोपः; "या गोमतीरुषसः सर्ववीरा (ऋ० सं० १, ८, ४, ३)"—इति श्रुतिः। "द्विपच्चतुष्पदर्जुनि (ऋ० सं० १, ४, ६, ३)"—इति निगमः ॥

(७) वाजिनी †। वाजइत्यन्ननाम (निघ० २, ७); वाजोहविर्लक्षणमन्नमस्या अस्ति, 'अत इनिठनौ (५, २, ११५)'—'ऋक्सेभ्योङीप् (४, १, ५)'। यजमानेभ्यो यानि देयान्यन्नानि तैस्तद्वती वा। "वायविन्द्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू (ऋ० सं० १, १, ३, ५)"—इति निगमः ॥

(८) वाजिनीवती ‡। वाजो बलं वेगो वा तेन तद्वती वाजिनी, कासौ उषसः स्वभूता तेन तद्वती वाजिनीवती। यद्वा; वाजो

---

* निरु० २, २१। प० ३, ७।

† प० १, १३. ५, ६। निरु० २, २८. ३, ३. ७, २०. १०, २८;—२१. १२, ४३।

‡ निरु० १, ८, ११, २६. १२, ६।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

हविर्लक्षणम् अन्नाद्यस्या अस्तीति वाजिनी यागसन्ततिः ; तद्वतो वाजिनीवती। यद्वा ; वाजमन्नं तद्वती वा वाजिनी, कासौ अवयवभूतेनान्नेन तद्वती अत्र संहतिः, तया अन्नसंहत्या तद्वतो वाजिनीवती। यद्वा ; द्वावेतौ मत्वर्थीयौ तयोरेकार्थेनातितरीमत्वर्थीयः अतिशयेनान्नवतीत्यर्थः 'वाजिनीवतीत्विषा हि सर्वेऽन्नं लभन्ते'—इति माधवः। 'सञ्ज्ञायात् (८, २, ११)'—इति वा 'छन्दसीरः (८, २, १५)' —इति वा मतुपोवत्वम्। "व्यंख्येभ्यः सुभगे वाजिनीवति ऋ० सं० ६, २, २२, ३)"—"अस्मभ्यं वाजिनीवति (ऋ० सं० ३, ८, ७, ४)"—इति निगमौ ॥

(९) सुन्नावरी। सुपूर्वात् 'ष्ना माने (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २,९९)'—इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। सुष्ठु आष्नायते अभ्यस्यते इति सुष्नं सुखं, तद्धि सर्वैः सर्वदा ममेदं भूयादित्यभ्यासेन प्रार्थ्यते। तथाच-'सुखं सुष्नातेः, प्रजा वै पशवः सुष्नम्'—इति माधवः। तदस्या अस्ति। 'छन्दसीवनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—'वनो र च '४, १, ७)'—इति ङीब्रौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३, १३७)'—इति दीर्घः। सुष्नावतीत्यर्थः। "सुष्नावरी सूनृता ईरयन्ती (ऋ० सं० १, ८, ३, २)"—इति निगमः ॥

(१०) अहना। 'अहि गतौ', भुवादिरात्मनेपदी ; 'अह व्याप्तौ', स्वादिः परस्मैपदी। 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच्-प्रत्ययः, बहुलवचनात् पूर्वत्र नकारलोपः। अहन्ते गच्छत्याकाशे प्रतिदिनं चयं गच्छतीति वा। व्याप्नोति स्वभासा लोकं

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

व्याप्यते वादित्यरश्मिभिः । "गृहं गृहमहना यात्यच्छा (ऋ० सं० २, १, ४, ४)"—इति निगमः ॥

(११) द्योतना । ख्यन्तात् 'द्युत दीप्तौ (भू० आ०)'—इत्यस्मात् 'ख्यासश्रन्थो युच् (३, ३, १०७)'—इति बाहुलकात् कर्त्तरि युच्, 'णेरनिटि (६, ४, ५१)'—इति णि-लोपः । द्योतयति सर्वान् पदार्थान् प्रकाशकत्वात् । यद्वा; केवलाद् 'अनुदात्तेतश्च हलादेः (३, ३, १४९)'—इति युच् । द्योतते स्वयं द्योतना । "सिषासन्ती द्योतना शश्वदागात् (ऋ० सं० २, १, ४, ४)"—इति निगमः ॥

(१२) श्वेत्या *। 'श्विता वर्णे (भू० आ०)'। अघ्न्यादित्वात् (उ० ४, १०८) यक् द्रष्टव्यः । श्वेतते श्वेत्या । 'श्विता वर्णे' इति वर्णसामान्यं सामर्थ्यात् शुक्लवर्णेऽपि शेषे पर्यवसितं द्रष्टव्यम् उषसि तथा दर्शनात् । "रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागात् (ऋ० सं० १, ८, १, २)"—इति निगमः ॥

(१३) अरुषी †। 'ऋ रु गतौ' जुहोत्यादिः (प०), 'ऋ गतिप्रापणयोः' भूवादिः (प०)। 'ऋनहिभ्यामूषन् (उ० ४, ७४) ‡', पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वादीकारः §। इयर्त्ति गच्छति वादित्योदयेनान्तं प्रतिदिनम् प्रापयति वा स्तोतॄन् ऐश्वर्यादि । यद्वा; आङ्पूर्वात् 'रुच दीप्तौ (भू० आ०)'—इत्यस्मात् बाहुल-

---

* निरु० २, २० । † प० ३, ७ । निरु० १२, ७ ।

‡ 'ऋहनिभ्यामूषन्'—इति मूलपाठः । एवञ्चारुषीत्यस्य साधनाय सूत्रान्तरं मृग्यम् । 'अर्त्तिपृवपि (उ० २, ११०)'—इत्यादिना 'अरुस्'—इति निष्पन्ने पिप्पल्यादित्वादेव ङीसि भवेन्नामारुषीति ।

§ पिप्पल्यादिस्तु गौरादेरन्तर्गणः (४, १, ४१), ईकारः ङीषर्थः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

कात् डुषच्, टिलोपः, आङोऽस्वश ; आरोचते अरुषी। यद्वा ; अरुषमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), सामर्थ्यादत्र शुक्लविषयम्, शुक्लवर्णा अरुषी। 'अन्यतो ङीष् (४, १, ४०)'। "अश्वे'व चित्रारु'षी (ऋ० सं० ३, ८, ३, २)"—इति च निगमः॥

(१४) सूनृता *। (१५) सूनृतावती। (१६) सूनृतावरी। सुष्ठु ऊन्यते अप्रियैरिति सून्। सुपूर्वात् 'ऊण परिहाने (दि० आ०)'—इत्यस्मात् क्विप्। ऋतमिति सत्यनाम (निरु० ४, १८)। सूंष तदृतञ्च सूनृतम्, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) न-लोपाभावः। प्रियञ्च सत्यञ्च। पूर्वं मत्वर्थीयोऽकारः, उत्तरत्र मतुप्, अन्यत्र 'छन्दसीवनिपौ च (५,२, १२२ वा०)'—इति वनिप्, मतौ वत्वरत्वौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः। यद्वा ; प्रियसत्यरूपा वाचः सूनृता उच्यन्ते। "सु'न्नावरी' सू'नृता' ई'रयन्ती (ऋ० सं० १, ८, ३, २)"—"उदी'रय प्रति' मा सू'नृता' उषः (ऋ० सं० १, ४, ३, २)"—इत्यादि दर्शनात् तद्वत्यः सूनृतादयः। दीर्घौ नापेक्षणीयः। यद्वा ; 'सूनृतेत्यन्ननामसु (निघ० २, ७) पाठादन्नम्। सूनृता धननाम (?) माधवपक्षेण अन्नवत्यो धनवत्यो वा सूनृतादयः। "रेवत्स्तोत्रे सू'नृते जा'रयन्ती (ऋ० सं० २, १, ८, ५)"—"रेवदस्मे व्युच्छ सू'नृतावति (ऋ० सं० १, ६, २६, ४)"—"चिकि'त्वित् सूनृतावरि (ऋ० सं० ३, ८, ३, ४)"—इति च निगमाः क्रमेण॥

इति षोडशोषोनामानि॥ ८॥

* प० २, ७।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वस्तोः(१) । द्यौः(२) । भानुः(३) । वासरम् (४) । खसंराणि(५) । घ्रंस(६) । घर्मः(७) । घृणाः(८) । दिनम्(९) । दिवा(१०) । दिवेदिवे(११) । द्यविद्यवि(१२) । इति द्वादशाहर्नामानि * ॥ ९ ॥

(१) वस्तोः † । अत्र स्कन्दस्वामी—'वस्तोरितीदृशमेवेदं नाम, न विभक्त्यन्तरम्, "दोषावस्तोर्हविषती घृताची (ऋ० सं० ५, १, २४, १)"—"दोषावस्तोर्वह्नी यसः प्रपित्वे (ऋ० सं० १, ७, १८, १)"—इति समस्तस्यापि दर्शनात् । वस्ते ज्योतिरिति वस्तोः, द्योततइति द्यौः । एवं सर्वत्र'—इति । वस्ते (अदा० आ०) आच्छादयतीति ज्योतिः । व्यत्ययेन कर्त्तरि तोसुन् (३, ४, १३) । "कुह स्विद्दोषा कुह वस्तोरश्विना (ऋ० सं० ७, ८, १८, २)"—इति निगमः । कुह केति सप्तमीसामानाधिकरण्यात् दोषावस्तोरित्यपि सप्तम्या एवाव्ययलुगध्यवसितः ॥

(२) द्यौः ‡ । 'द्युत दीप्तौ (भू० आ०)', बाहुलकात् डोप्रत्ययः (उ० २, ६४) । द्योतते किरणसम्बन्धात् । यद्वा ; 'द्यु

---

(२) "द्युः"—कातिरिक्तेषु सर्वत्रैवमेवं, टीकाकृता अप्राधान्येन स्वीकृतश्च ।

(८) "घृणिः" C. D. F. ग, ङ । प० १७. २, १३ ।

(१२) "द्यविद्यवि"—इति ङ ।

* "इत्यङ्गः" ग ।

† निरु० ३, १५. ८, ९ ।

‡ निरु० १, ६. २, २०. ६, १. ९, १३. १०, २१ ;—२७ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

अभिगमने (अदा० प०)' ; 'द्युगमिभ्यां डोः'—इति श्रीभोजदेवः। अभिगच्छन्त्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतप्रदेशं प्राणिनः। 'गोतोणित् (७, १, ९०)'—इति वृद्धिः। "मध्व आरोधने दिवः (१, ७, २२, १)"—इति निगमः॥ केचित् द्युरिति पठन्ति। तदा 'डिच्च' —इत्यधिकारे 'द्युद्भ्यां च'—इति भोजसूत्रेण उ-प्रत्ययः। 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)' द्युतेरेव वा 'अश्वादयश्च (उ० ५, ३०)' —इति डुन्-प्रत्ययान्तो निपातितो द्रष्टव्यः। उभयत्र पूर्वोक्त-एवार्थः। "द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मान् (ऋ० सं० १, ७, ३७, ५)"—"त्वमग्ने द्युभिः त्वमाशुशुक्षणिः (ऋ० सं० २, ५, १७,१)" —इति निगमौ॥

(३) भानुः। 'भा दीप्तौ (अदा० प०)' ; 'भादाभ्यां नुः (उ० २, ३१)। भात्यादित्याधिकरणसम्बन्धादेव। "उद्ध्या उषसो भानुरर्त्त (ऋ० सं० ३, ४, १५, २)"—इति निगमः। रश्मि-र्भानुरिति माधवोक्तमहर्भवितुमर्हति॥

(४) वासरम् *। 'वस निवासे (भ्वा० प०)' ; णिजन्तः शुद्धोऽपि वि-पूर्वस्यार्थे वर्त्तते। 'अर्त्तिकमिभ्रमिदिविचमिवा-सिभ्यश्चित् (उ० ३, १२८)'—इत्यरच् प्रत्ययः। विवासयति अप-नयति शीतादिकम्। यद्वा ; वसेः स्वार्थे णिचि अधिकरणेऽरच्। वसत्यस्मिन् सुखेनेति वासरम्। यद्वा ; 'वासृ दीप्तौ (दि०आ०)' ; पूर्वस्मादेव सूत्रादरच् दीप्यते वासरम्। यद्वा ; विपूर्वात् सर्त्ते-र्गत्यर्थात् पचाद्यचि वीत्यस्येकारस्याकारः पृषोदरादित्वात्; विविधं

* निघ० ४, ७।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सराणि सृतानि विस्तीर्णानीत्यर्थः। 'वासराणि वेसराणि (निरु० ४, ७)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'वेसरशब्दस्यायमेकारस्याकारः। सादृश्येन चात्र वर्त्तते। यथा वेसरो निष्पादकगताभ्यां विरुद्धाभ्यां जातिभ्यामश्वखजात्या गर्दभखजात्या सम्पन्नः। एवं यावत् द्वौ निष्पादकौ पूर्वभागापरभागौ तद्गताभ्यां विरुद्धाभ्यां शीतोष्णाभ्यां पूर्वभागगतेन शीतेनापरभागगतेन चोष्णेन सम्बन्धाद् वेसरसदृशत्वाद् वासरम्'—इति। "अहानीव सूर्यो वासराणि (ऋ० सं० ६, ४, १२, २)"। अहानीत्यनेन पौनरुक्त्यादन्योऽपि निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५) खसराणि *। खशब्दे उपपदे सर्त्तेर्गत्यर्थात् भू० प०) पचाद्यच् (३, १, १३४)। खेन आत्मनैव गच्छन्ति। अपि च, खरित्यादित्यनाम (निरु० २, १४)। सर्त्तेः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, १·१८)'। अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र सर्त्तिः। खरित्येतस्य रेफलोपः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९)। आदित्येन सार्यते। स हि खोदयास्तमयाभ्यां तानि गमयति। यद्वा; सुपूर्वात् 'असु क्षेपणे (दि० प०)'—इत्यस्मात् क्रुदृगादित्वादरच् (उ० ५, ४२) द्रष्टव्यः। सुष्ठु अस्यन्ते क्षिप्यन्ते सूर्येण खोदयास्तमयाभ्याम्, तथाच 'खसरद्वहेत्युपसृष्टात्'—इति माधवः। "उस्राइव खसराणि (ऋ० सं० १, १, ६, २)" इति निगमः॥

(६) घ्रंसः †। 'ग्रह उपादाने (क्रया० उ०)' अस्मात् घञि पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) गकारस्य घकारस्य घकारो

---

* प० ३, ४. ४, २। निरु० ५, ४। † निरु० ६, ४;—१९;—३६।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

नुगागमः हकारस्य सकारः। गृह्यन्तेऽस्मिन् रसा अवश्याया आदित्येन। "यो अस्मै ह्रंस उत वा य ऊर्धनि (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)"—इति निगमः॥

(७) घर्मः *। 'घृ क्षरणदीप्त्योः (जु० प० ?)' ; 'घर्मः (उ० १, १४६)'—इति म-प्रत्ययान्तो निपातः। जिघर्त्ति दीप्यते रश्मिसम्बन्धात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८) घृणः। जिघर्त्तेः (जु० प० ?) 'इण्सिञ्जिदीङुःस्थविभ्यो नक् (उ० ३, २)'—इतीणादिभ्यो विधीयमानो नक्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। पूर्ववदर्थः। "घृणा वयोऽरुषासः परि ग्मन् (ऋ० सं० ३, ७, १८, ६)"—इति निगमः †। * * * ॥

(९) दिनम्। 'दो अवखण्डने (दि० प०)' ; पूर्ववदीणादिके नक्-प्रत्यये बाहुलकात् (उ० २, ४६) ; 'द्यतिस्यतिमास्थाम् (७, ४, ४०)'—इतीत्वम्। द्यतितमः दिनम्। "अधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् (ऋ० सं० ५, २, २८, १)"—इति निगमः॥

(१०) दिवा ‡। द्योतनात्। अव्ययमिदम्। "दिवा भिपित्वेऽवसा गमिष्ठा (ऋ० सं० ४, ४, १७, २)"—"दिवा नक्तं मवसा शन्तमेन (ऋ० सं० ४, ३, १७, ३)"—इति निगमौ॥

(११) दिवेदिवे §। 'दिवु क्रीड़ाविजिगीषाव्यवहारद्युति-

---

* प० ३, १७। निरु० ६, ३२. ११, ४२ ;—४३।

† घृणिरिति पाठान्तरपक्षेऽयमि निगमः—'घृणी वच्छायाम्'—इति 'घृणीव च्छायां यथा सूर्यकिरणसन्तप्तच्छायाम्'—इति तवीकं सायणेन २, ७, १७, १।

‡ द्यु: द्रष्टव्यः। § निरु० ४, १९।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (दि० प०)। 'दिवेर्डिविः (?)' —इत्यधिकरणे डिविप्रत्ययः । दिव्यन्तेऽस्मिन्निति द्यौः । दिव्-शब्दात् परस्य सप्तम्या एकवचनस्य 'सुपांसुलुक् (७, १, ३९)'—इत्यादिना शे आदेशः, प्रगृह्यत्वं (१, १, १३) तु व्यत्ययेनात्र न भवति । चतुर्थी वा व्यत्ययेन । ततो वीप्सादिः (८, १, ४), दिवसेदिवसे इत्यर्थः । यथादृष्टं पठितमिदं नाम । "उपत्वाग्ने दिवेदिवे (१, १, २, २)"—"दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः (ऋ० सं० ५, १, १५, ६)"—इति च निगमौ ॥

(१२) द्यविद्यवि । द्योशब्दो व्याख्यातः(२) । सप्तम्येकवचनं, वीप्सादि पूर्ववत् , "मिनीमसि द्यविद्यवि (ऋ० सं० १, २, १६, १)"—इति निगमः ॥

इति द्वादशाहर्नामानि ॥ ९ ॥

अद्रिः(१) । ग्रावा(२) । गोत्रः(३) । वलः(४) । अश्मा(५) । पुरुभोजाः(६) । वलिशानः(७) । अश्मा(८) । पर्वतः(९) । गिरिः(१०) । व्रजः(११) । चरुः(१२) । वराहः(१३) । शम्बरः(१४) । रौहिणः(१५) । रैवतः(१६) । फलिगः(१७) । उपरः(१८) ।

---

(७) "वलिशानः" क, ङ । "पर्शानः" C. D. ग अयमेव पाठो युक्ततर इति गम्यते अस्यैव निगम-दर्शनात् । ऋक् सं० ५, ७, ५, ४. ५, ८, २४, ४. ६, ६, ४९, ६ । "पर्णानः" F । घ पुस्तके तु अत्रापि पत्रं चूर्णम् ।

(८) "अनुमा" च । वङ्गलेखकेन लिखितत्वादादर्शपाठे भ्रमसूलिकैषा लिपिरित्यनुमिने नागराक्षर-लिखित 'श्मा'—इत्यस्य 'नुमा' पाठभ्रमसम्भवात् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

उपलः(१९) । चमसः(२०) । अद्रिः(२१) । अभ्रम्(२२) । वलाहकः(२३) । मेघः(२४) । दृतिः(२५) । ओदनः(२६) । वृष्ण्यः(२७) । वृत्रः(२८) । असुरः(२९) । कोशः(३०) । इति त्रिंशन्मेघनामानि * ॥ १० ॥

'आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः (निरु० २, २१)'—इत्युक्तेर्मेघनामत्वं पर्वतनामत्वं क्रमेण निरुच्य प्रदर्श्यते।

(१) अद्रिः †। 'अद भक्षणे (अदा० प०)'। 'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् (उ० ४ पा०)'—इति क्रिन्-प्रत्ययः। अत्ति हि मेघो वर्षार्थमादित्यरश्मिभिराहृतान् भौमरसान्, अत्ति मेघैरभिवृष्टं जलम्, अद्यते वा प्राणिभिस्तत्प्रभवपदार्थभक्षणं तत्रोपचर्यते, अदन्त्यस्मिन् पदार्थान् मनुष्या इति वा। यद्वा; नञ्पूर्वात् 'दृ विदारणे (क्रया० प०)'—इत्यस्मात् बाहुलकात् रिन्-प्रत्ययः टिलोपश्च। अदरणीय इत्यद्रिः पर्वतः। "वि जयुर्धा ययथुः सान्वद्रेः (१, ८, १६, १)"—इति मेघस्य निगमः। "नान्तरिक्षं नाद्र्यः सोमो अत्ताः (ऋ० सं० ८, ४, १५, १)"—इति पर्वतस्य ॥

(२) ग्रावाः ‡। हन्तेः (अदा० प०) 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते

---

(२२) "अभ्वम्" ग. C. D. F। प० १२. ३, ३।

(२३) "वलाहकः" इत्येव कातिरिक्त—सर्वपुस्तकेषु, परं टीकाविरोधादुपेक्ष्याः।

(२५) "दृत्तिः" च।

(२६) "ओदनम्" ग. C. D. F।

(२७) "विषन्निः"—इत्यपि टीकासम्मतम्। * "इति मेघानाम्" ख।

† निरु० ४, ४. ६, ६। ‡ प० ५, ३। निरु० ९, ८—९।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(३, २, ७५)'—इति क्वनिप् । पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) धातोर्ग्रादेशः । हन्यते हि मेघ इन्द्रेण 'अहन्नहिम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)'—इति श्रूयते । हन्यतेऽनेन सोमः । यद्वा ; 'गॄ निगरणे (तु० प०)', 'गॄ शब्दे (क्रया० प०)', गृणातिस्तुतिकर्मा (निरु० ३, ५) ; एभ्यः पूर्ववत् क्वनिपि अड़ागमः । दृश्रिग्रहणात् (३, २, ७५) सर्वं सिद्धम् । गिरत्युदकं वर्षितुम् । अत्र गिरति रुत्पूर्वस्यार्थे वर्त्तते, समुद्गिरति जलं वृष्टिसमये, समुद्गीर्ण इति वा अन्तरिक्षेण, गृणाति गर्जितलक्षणं शब्दं करोति, स्तूयते वा वर्षार्थिभिरिति ग्रावा मेघः । पर्वतोऽपि इन्द्रेण हन्यते पक्षच्छेद-समये, गिरति मेघैरभिवृष्टं जलमुद्गिरति निर्झरजलम् , समुद्गीर्ण इव वा गुहादिगतसिंहादिशब्देन, शब्दकारी, स्तूयते च पदार्थ-बाहुल्यात् प्राणिभिस्तदाश्रयिभिरिति ग्रावा । "इन्द्र ग्रावाणो अदितिः सजोषाः (ऋ० सं० ४, १, २९, ५)"—इति मेघस्य निगमः । "ग्रावाणो अप दुच्छुनामप सेधत (ऋ० सं० ८, ८, ३३, २)"—"ग्रावाण उपरेषा महीयन्ते' (ऋ० सं० ८,८,३३,३)" —इति पर्वतस्य निगमौ ॥

(३) गोत्रः । 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भू० आ०)' । 'गुधृवी-पचिवचि यमि [मनितनि*] सदिक्षदिभ्यस्त्रः (उ० ४, १६२)'—इति त्र-प्रत्ययः । मेघोगर्जितलक्षणमव्यक्ताक्षरं शब्दं करोति, गूयते शब्द्यते वा,—'अहो ! अयमतीवघर्मकाले वर्षार्थमागतः' —इति । यद्वा ; गामुदकं रश्मिभिराहृतं वर्षाव्यतिरिक्तेषु त्रायते पालयति । 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । शरदादिषु हि

* नान्योः पाठो दृश्यते मूले ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

मेघेषु घनीभूतास्तिष्ठन्त्यापः। गां पशुजीतिं त्रायते वा वृष्ट्या पानीयप्रदानात्। पर्वतोऽपि निर्झरादिपतनजन्यमव्यक्तं शब्दं करोति, अभिवृष्टमुदकमुदकाधारेषु धारणाद् रक्षति च, गोश्च सुयवसवत्तया गोत्राः। "गोत्रा रिरिचन् दधीचे मातरिश्वने (ऋ० सं० ८, १, ५, २)"—"त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरप (ऋ० सं० १, ४, ९, ३)"—"उद्गोत्राणि ससृजे दंसनावान् (ऋ० सं० ३, २, २५, ४)"—इति च मेघनिगमाः। "गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुम् (ऋ० सं० ८, ५, २२, ६)"—इति पर्वतस्य ॥

(४) वलः *। 'वृ आवरणे (स्वा० उ०)'। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यप्। अपि लकादित्वात् लत्वम्। यद्वा; 'वल संवरणे (भू०आ०), अस्मात् 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घः। व्रियतेऽनेन दिश आकाशश्च मेघः पर्वतेनापि स्वशरीरेण भूमिराकाशश्च संव्रियते। "अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)"—इति निगमो मेघस्य। "इन्द्रो वलं रक्षितारं दुघानाम् (ऋ० सं० ८, २, १५, ६)"—इति पर्वतस्य ॥

(५) अभ्रः †। 'अभ्रू व्याप्तौ स्वा० आ०)', 'अभ्र भोजने (क्रया० प०)'; आभ्याम् 'इण्सिञ्जिदीङुथविभ्यो नक् (उ० ३, २)'—इति विधीयमानो नक्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, चुत्वं च न भवति 'ग्रात् (८, ४, ४४)'—इति प्रतिषेधात्। उभावपि व्याप्नुत आकाशमभ्रीतश्चोदकम्, एको वर्षितव्यमपरोवृष्टम्। अभ्रनेन

* निरु० ६, २। † निरु० ४, २६, १०, १२।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

चात्र तत्स्थत्वं लक्ष्यते । "अश्नापिनद्धं मधुपर्यपश्यन् (ऋ० सं० ८, २, १८, २)"—इति मेघस्य । निगमोऽन्वेषणीयो वा ॥

(६) पुरुभोजाः । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः (रु० प०)'—इत्यस्मात् 'विदिभुजिभ्यां विच्खे (उ० ४, २३१)'—इति विच्प्रत्यय उपपदे विहितोऽसु-प्रत्ययः पुरुशब्देऽप्युपपदे बाहुलकाद् (३, ३, १) भवति । पुरु बहु प्राणिजातं भुनक्ति पालयति वृष्टिप्रदानेन मेघः, पर्वतो हि दुर्भिक्षादेरत्त्रति । 'समुद्रः पर्वतो राजा नव दुर्भिक्षनाशकाः'—इत्युक्तेः । पुरु अभ्यवहरति, सामर्थ्याज्जलमत्र विशेष्यम् ; एको वर्षितव्यमपरो हि वृष्टमिति विशेषः । बहुभिर्भुज्यते पाल्यते अभ्यवह्रियते वा । मेघस्य खिन्द्र आदित्यरश्मयश्च रक्षितारः, पर्वतस्य तत्तद्देशाधिपतयः । मेघः स्ववृष्ट्युदकद्वारेण अभ्यवह्रियते । द्वयोरपि निगमावन्वेषणीयौ * ॥

(७) वलिशानः । 'बल संवरणे (भू० आ०)', औणादिकः क्विप् । 'ईश ऐश्वर्ये' अदादिकः (आ०) । लट् शानच् । संवृखन्नाकाशमीष्टे वर्षितुम्, पर्वतोऽपि स्वभोगेन भूमिमाकाशं संवृखन्नीष्टे दुर्भिक्षादेर्मनुष्यादीन्रक्षितुम् वलीशान इति ; लोकवेदनिघण्टौ दृष्टान्तात् पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः । निगमावन्वेषणीयौ † ॥

---

* ऋक्संहितायामेव दृश्येते उभयोरपि निगमौ, परं तव तत्र तत्तद्व्याख्याद्वयेनैवयोर्धूलिमुष्टिप्रक्षिप्तेति नोपलक्षा देवराजेन । 'पुरुभोजो अश्वे (५, ५, २१, ८)'—इति मेघस्य, 'गिरिं न पुरुभोजसम् (६, ६, ११, २)'—इति पर्वतस्य ।

† "पर्शानः"—इति (ग. C. D.) पाठेऽपि सायणादिभाष्येऽविश्वासे तु नान्वेषणप्रयासः । तथाहि—'यत्पर्शाने परोभृतम् (ऋ० सं० ६, ३, ४६, ६)'—इति मेघस्य निगमं गृहाण, 'गिरयश्चिन्निजिंहते पर्शानासो मन्यमानाः (ऋ० सं० ५, ८, २४, ४)'—इति तु पर्वतस्य ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

(८) अश्मा *। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)', 'अश भोजने (क्रया० प०)'। 'अशिशकिभ्यां कन्दसि (उ० ४, १४४)'—इति मनिन्। अश्न इत्यनेन समानार्थः। "अर्पाहणोदुरो अश्मव्रजानाम् (ऋ० सं० ८, ७, २७, ६)"—इति मेघस्य निगमः। "यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान (ऋ० सं० २, ६, ७, ३)"—इति पर्वतस्य। अत्र स्कन्दस्वामिना मेघत्वेन व्याख्यातम्॥

(९) पर्वतः †। 'पॄ पालनपूरणयोः (क्रया० प०)'। 'स्नामदिपद्यर्त्तिपॄशकिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०९)'। पृणन्ति पालयन्ति अवयविनं पूर्यन्ते वा तेन इति पर्वाणि। यद्वा; प्रीणातेर्बाहुलकात् (३, ३, १) वनिपि ईकारस्याकारः स च पकारात् परः प्रीणयन्ति स्वाश्रयमिति। पर्वाण्यवयवाः सन्त्यस्य 'पर्वमरुद्भ्यां तप् वक्तव्यः (५, २, १२१ वा)'– इति मत्वर्थीयस्तप्-प्रत्ययः। मेघस्य पर्वतस्य च देवतात्मकत्वस्य च विद्यमानत्वात् अवयविनि वक्तुं शक्यम्। यद्वा; परिदृश्यमानाकारेणापि मेघस्य धूमादिसङ्घातत्वात्, पर्वतस्य च शिलादिमत्त्वादवयवित्वम्। यद्वा; 'पर्वृ पूरणे (भ्वा० प०)', अस्मात् 'भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)'—इत्यतच्-प्रत्ययः। पर्वति पूरयति वर्षेण भूमिं स्वशरीरेणाकाशं वा पर्वतोऽपि निर्झरनदीप्रवाहादिना भूमिस्रोत्रत्याकाशञ्च पूरयति। "नि पर्वता अद्मसदो न सेदुः (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)"—"बळित्था पर्वतानाम् (ऋ० सं० ४, ४, २९, १)"

---

* निरु० ६, १. ८, २।

† निरु० १, २०. १०, ९. ११, ३७।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

—इति मेघस्य निगमौ । "यदद्रयः पर्वताः साकमाशवः (ऋ० सं० ८, ४, २९, १)"—"प्र पर्वतानामुशती उपस्थात् (ऋ० सं० ३, २, १२, १)"—इति च पर्वतस्य ॥

(१०) गिरिः *। 'गॄ निगरणे (तु० प०)', अथवा 'गॄ शब्दे (क्रया० प०)', गृणातिः स्तुतिकर्मा (निरु० ३, ५)। किदिति वर्त्तमाने (उ० ४, १३७), 'कृगृश्रृपृकुटिभिदिछिदिभ्यश्च इः (उ० ४, १३८)'—इति इ-प्रत्ययः, 'ऋतइद्धातोः (७, १, १००)'—इतीत्वम्; गिरिः। गावेत्यनेन समानार्थः। "निरावधीद् गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः (ऋ० सं० १, ४, २१, ३)"—इति पर्वतस्य। "मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः (ऋ० सं० २, २, २४, २)"—इत्युभयस्य ॥

(११) व्रजः †। 'व्रज गतौ (भू० प०)'। 'गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च (३, ३, ११९)'—इति निपातनात् घः, करणाधिकरणयोस्तद्व्यतिरिक्तेऽकारकेऽपि घो भवति। व्रजत्यन्तरिक्षे व्रजत्यनेनेन्द्र इति वा व्रजोमेघः, मेघवाहनोहीन्द्रः पर्वतोऽपि पक्षच्छेदात् पूर्वमन्तरिक्षे व्रजति। अथवा स्वशरीरेण भूमिमन्तरिक्षञ्च व्रजति। व्रजन्ति तत्र प्राणिन इति वा। "अपव्रजन्मूर्णुथः सप्तास्यम् (ऋ० सं० ७, ८, १९, ३)"—इति मेघस्य निगमः। "व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः (ऋ० सं० ३, ४, १४, ५)"—इति पर्वतस्य ॥

(१२) चरुः ‡। 'चर गति-भक्षणयोः (भू० प०)'। 'भृमृ-

* निरु० १, २०। † निरु० ६, २। ‡ निरु० ६, ११।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

श्रीत्वचरित्वरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः (उ० १, ७)'—इति उ-प्रत्ययः। चरन्ति गच्छन्त्यस्मादापो मेघाद्वर्षाकाले, पर्वतानां निर्झर-लक्षणाः चरयन्ति जलं वर्षितव्यमिति चरुर्मेघः; चरन्ति तत्र प्राणिनः, चर्यते भक्ष्यते स्वप्रभवपदार्थरूपेणेति चरुः पर्वतः। "स नो' वृषन्नमुं चरुम् (ऋ० सं० १, १, १४, १)"—इति मेघस्य निगमः। पर्वतस्यान्वेषणीयः * ॥

(१३) वराहः †। वृणोतेः (स्वा० प०)। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यकारः (अप्); वरशब्दे कर्मण्युपपदे आङ्-पूर्वाद्धरते 'कर्मण्ण् (३, २, १)'। वरमुदकं माहरतीति वराहः। वर उदकलक्षणः आहारोऽस्येति वा वराहः (निरु० ५, ४) आङ्-पूर्वाद्धरतेर्घञ्। 'वरमाहारमाहार्षीः'—इति च ब्राह्मणम्। पृषोदरादित्वात् आहारशब्दस्याकाररेफयोर्लोपः। यद्वा; वरशब्दे उपपदे हरते राङ्पूर्वात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति बाहुलकात् ड-प्रत्ययः। वराहाकारो वा कृष्णो मेघो वराहसादृश्येन वर्त्तते। वरमुत्कृष्टमुदकं वहति उद्यच्छति वर्षितुम् 'वह्ञ उद्यमने (तु० प०)' * * *। हन्तेः पूर्ववत् डः। यद्वा; वरशब्द उपपदे जुहोतेर्दानार्थाद् डः। वरमुदकं ददाति आदत्ते वा वर्षितुमिति वराहो मेघः, पर्वतोऽपि वरमुत्कृष्टं पदार्थमाहारयति प्राणिभिः, पदार्थानां सर्वत्र सौलभ्यादाहरयतीत्युच्यते। वर

---

* सायणविरोधाशङ्का नचेदेव एव निगमः—'प्रसूतो भक्षमकरं चरावपि (८, ८, २५, ४ च० सं०)' तेन तस्य व्याख्याने इत्थेव कष्टकल्पना कृता।

† प० ४, १। निरु० ५, ४।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

आहारोऽत्रेति वा। वराहवत् कृष्णवर्ण इति वा। वरं मूलं वृहत्युद्यच्छत्यस्मादिति वा (निरु० ५, ४)। वरं वरमित्यत्रैकस्य वरशब्दस्य निवृत्तिः। वरशब्दाद् वृहेश्च वराह इत्यर्थः। वरमुदकमाददाति आदीयते च तस्मात् पुरुषैर्वरः पदार्थ उदकमेव वा। "विध्यवराहं तिरो अद्रिमस्ता (ऋ० सं० १, ४, २८, २)"—"वराहमिन्द्र एमुषम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ५)"—इति च मेघस्य निगमौ। पर्वतस्यान्वेषणीयः॥

(१४) शम्बरः। 'शमु उपशमे (दि० प०)'। अत्रान्तर्णीतण्यर्थः। 'शमेर्बन् (उ० ४, ९१)'—इति बन्-प्रत्ययः। शमयति नाशयति असुरानिति शम्बो वज्रः। यद्वा; शानयतेर्बाहुलकात् बन्-प्रत्यये पृषोदरादित्वात् शमादेशः। शम्बोऽस्य प्रहर्तृत्वेनास्ति। रो मत्वर्थीयः। प्रहरति हि वज्रः इन्द्रप्रेरितो मेघात् पर्वतानाञ्च पक्षच्छेदसमये। यद्वा; सम्पूर्वाद् वृणोतेः (स्वा० प०) 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यपि सम्बरः सन् वर्णव्यत्ययेन शम्बरः। सं व्रियते मेघेनाकाशं, भूमिः पर्वतेन। यद्वा; शम्बरमित्युदकनाम (निघ० १, १२), मत्वर्थीयस्य लुक्, उदकमस्यास्तीति वा, उभयत्रापि तुल्यम्। "उतादर्दर्मन्युना शम्बराणि वि (ऋ० सं० २, ७, १, २)"—"अधूनोत् काष्ठा अव शम्बरं भेत् (ऋ० सं० १, ४, २५, ६)"—इति मेघस्य निगमौ। पर्वतस्यान्वेषणीयः॥

(१५) रौहिणम्। 'रुह बीजजन्मनि (भू० प०)', भावे घञ् (३, ३, १८) रोहः आरोहणम् आदित्यप्रचादीनामस्मिन्नस्तीति।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

'अत इनिठनौ (५, २, ११५)', रोहि अन्तरिक्षम्। 'तत्र भवः (४, ३, ५३)'—इत्यण् 'इनण्यनपत्ये (६, ४,१६४)'—इति प्रकृतिभावः रौहिणः। अन्तरिक्षेण हि गच्छति मेघः, पर्वच्छेदात् पूर्वं पर्वतश्चेति तत्र भव इति वक्तुं शक्यते। यद्वा; 'बहुलमन्यत्रापि (उ० २, ४६)'—इति इनच्-प्रत्यये रोहिण इन्द्रः। 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण् रौहिणः। आरोहति मेघमिन्द्रः स्ववाहनत्वात्, 'तुरावाह्मेघवाहनः (अम० को० १, ४७)'—इति तत्पर्यायेषु पठ्यते। अप्सरोभिः सह रिरंसया पर्वतेष्विन्द्रस्य गमनात् तदीयता। यद्वा; उभयत्रापि छेद्य-छेदकभावेन सम्बन्धः। तथाच चरकाध्वर्यूणां ब्राह्मणे इतिहासः श्रूयते—'प्रजापतेर्वा एतज्ज्योक्कान्तोकं यत्पर्वतास्ते पक्षिण आसन्, ते यत्र यत्र कामयन्ते तत्परा तमासत, इयं हि शिथिलासीत्, तेषामिन्द्रः पक्षानच्छिनत्, तैरिमा वृहदेति'। "अहन्नहिमभिनद्रौहिणम् (ऋ० सं० १, ७, १६, २)"—"यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुः (ऋ० सं० २, ६, ८, २)" - इति निगमौ क्रमेण॥

(१६) रैवतः। रेवत्यो गावः 'पशवो वै रेवतीः'—इति श्रुतेः। 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण्। मेघो हि सर्वत्र वर्षति यवसं पानीयं च जनयित्वा तदीयो भवति, पर्वतस्थत्तया। यद्वा; रयिरस्यास्तीति मतुपि 'रयेर्मतौ बहुलम् (६, १, ३४ वा०)'—इति सम्प्रसारणम्, 'सञ्ज्ञायाम् (८, २, ११)'-इति वत्वम्, सर्वस्य धनस्येशिष्टत्वात् रेवान् इन्द्रः, मघवेति हि तस्य नाम, तदीयो रैवतः। पूर्ववत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम्। निगमावन्वेषणीयौ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(१७) फलिगः । प्रतिफलति तत् फलम् । तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकं तद्गच्छत्याधारत्वेन मेघो वर्षिष्यमाणं पर्वतो हि वृष्टमिति विशेषः । ड-प्रकरणे 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)' —इति गमेर्ड-प्रत्ययः, स्वच्छोदकपूर्ण इत्यर्थः । यद्वा ; फलवत्-स्नानपानादि-प्रयोजनवत् उदकं फलि, तद्गच्छतीति पूर्ववत् । माधवस्तु—'फलिभेदनकर्मापि भिन्दन् गच्छति फलसंयुक्तो गच्छतीति वा'—इति निरवोचत् । तस्यायमभिप्रायः प्रायेण मेघो हि वर्षासु ग्रीष्मजन्यं तापं भिन्दन् गच्छति, पर्वतोऽपि स्वभारेण भूमिं भिन्दन्नधोगच्छति, अन्तकाले वा शतधा स्वयमेव भिद्यमानो गच्छति नाशम् । कृषिफलस्य मेघायत्तत्वात् फलसंयुक्तो गच्छति इत्युच्यते । तथाच कालिदासः—'त्वदायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारानभिज्ञैः'—इति मेघकाव्यम् । पर्वतोऽपि शस्यादिरूढवृक्षादि-फलसंयुक्तो गच्छति च । फलवत्त्वदशायां । फलेर्गमि गम्यादिवादिन् (?), गमेः पूर्ववत् डः (३, २, १०१) इति च । "वलं रुरोज फलिगं रवेण (ऋ० सं० ३, ७, २६, ५)"—इति निगमः ॥

(१८), (१९) उपरः *, उपलः † । 'आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः (निरु० २, २१)'—इत्यादि-भाष्यस्य स्कन्दस्वामि-ग्रन्थः—'आ उषर उपल इति ; आङ् अभिविधौ मर्यादायामित्यन्ये, विना उपरउपल इत्येताभ्यां साधारणानीत्यर्थः । आ उपरादिति वक्तव्ये उभयोरुपादानं रलयोरवि-

---

* पृ० ६ । † निरु० २, २१ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

शेषत्वप्रदर्शनार्थम् । तयोश्चैकनिर्वचनत्वप्रदर्शनार्थमेकयोगपक्षत्वं चाङ्गीकृत्याह—'उपर उपलो मेघो भवति (निरु० २, २१)'—इति । वक्ष्यमाणनिगमापेक्षया उपलशब्दस्य च पाषाणे प्रसिद्धत्वात् 'तेषामुपरः स्थविष्ठो मध्यमः'—इति तत् सङ्घातशब्दे पर्वत उपलशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्ध एवेति मेघग्रहणं कृतम् । मर्यादापक्षस्य च मेघग्रहणमेव लिङ्गमिति उत्तराणि मेघस्यैवेति । यदा पर्वतस्तदा उपेत्य रमन्ते ह्यस्मिन् अभ्राणीति, मेघपक्षे आप इति । अभिविधिपक्षे नेदं निर्वचनम्'—इति । जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो (३, २, ९७) बाहुलकाद्रमेर्भवति (३, ३, १) ; कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं (६, २, १३९) बाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, २) । 'उपरोजलवापनात्'—इति माधवः । वपेः कृदरादित्वात् (उ० ५, ४२) अरन् द्रष्टव्यः, सम्प्रसारणं च बाहुलकात् । उपरमिव हि नभस्यभ्रं भूमौ पर्वतश्च'—इति माधवः । अत्र श्रीभोगः—'ऋषिपटिदेविकेविवपिवचिभ्यश्चित्'—इत्यलच्-प्रत्ययः । व्युत्पत्त्यनवधारणान्नावगच्छते । मेघनामत्वे तत्र—"एषामुपरा उदायन् (ऋ० सं० ७, ७, १९, ३)"—इति निगमः । पर्वतानां चान्वेषणीयः । "हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः (ऋ० सं० २, ४, ४, ३)"—इति । अत्र 'उपरा अस्माच्छिला दीर्घाः'—इति माधवः ॥

(२०) चमसः *। 'चमु अदने (भू० प०)' ; 'अत्यविचमि (उ० ३, ११३)'—इत्यादिना असच् ॥

(२१) अहिः †। 'इण् गतौ (अदा० प०)' ; 'इन् सार्व-

---

* निरु० १०, १२. १२, ३८ ।

† प० १२. ५, ४ । निरु० १०, ४१ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

धातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन् प्रत्ययः, गुणावादेशौ, यकारस्य हकारो व्यत्ययेन । एत्यन्तरिक्षे । अयतेरेव गत्यर्थादिन्-प्रत्यये पूर्ववद् व्यत्ययः । यद्वा ; 'अहि गतौ' भौवादिकः (आ०), इन् प्रत्ययः, बाहुलकान्नलोपः, आगमानित्यत्वाद्वा नुम् न क्रियते । इ-प्रत्ययाधिकारे श्रीभोजदेवः—'आहिकुण्डलिकं पाचलोपश्च'—इति । यद्वा ; 'अह व्याप्तौ' स्वादिः (प०), इन्, अश्नोति व्याप्नोति आकाशं दिगन्तराणि वा । यद्वा ; आङ्पूर्वाद्धन्तेः हिंसार्थाद् गत्यर्थाद्वा 'आङि श्रिहनिभ्यां कसश्च (उ० ४, १३३)'—इति इण्-प्रत्ययो डिच्च, आ समन्तात् हन्ति भिनत्ति उष्णमाभिमुख्येन, हन्ति गच्छत्यन्तरिक्षम् । यद्वा ; केवलादेव हन्तेर्बाहुलकादिण्-प्रत्ययो डिच्च, हिः हन्ता, न हन्ता अ-हन्ता, अहिः अ-हिंसक इत्यर्थः ; सर्वदा लोकस्य वर्षप्रदत्वात् । माधवेन तु—त्वमपामपिधानावृणोरपः (ऋ० सं० १, ४, ९, ४)'—इत्यत्र, वाजसनेये तु 'सोऽग्निषोमावभिसम्बभूव सर्वां विद्यां सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रियं स यत्सर्वमेतत् समभवत् तस्मादहिः'—इति प्रदर्शितम् । तेन चैतद् युक्तम् । अहिशब्दोऽसुरवाचक आद्युदात्तः । "यदिन्द्राहन् प्रथमजामहीनाम् (ऋ० सं० १, २, ३६, ४)"—इति । नदीवचनोऽन्तोदात्तः । 'इन्द्रोदधं परि जानादहीनाम् (ऋ० सं० ८, ७, २७, ६)"—इति । अत्राहि-शब्दमेघनामत्वेनाभाषयत् स्कन्दस्वामी । "दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन् (ऋ० सं० १, २, ३८, १)"—इति निगमः ॥

(२२) अभ्रम् * । 'अभ्र गतौ (भू० प०)' ; पचाद्यच् (३

* निरु० ५, ५ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

१, १३४), अभ्रन्त्यन्तरिक्षे। आपो रातीति वा अप्शब्दे कर्मण्युपपदे रातेर्दानार्थात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)', पकारस्य भकारो व्यत्ययेन (३, ४, ९८)। न भ्रंस्यप्यस्मादापो वर्षासमयादन्यत्रेति वा। यदुक्तं—'न भ्रंस्यति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि नान्यतः'—इति। नञ् पूर्वात् 'भ्रसभ्रंस अधःपतने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति ड-प्रत्ययः। न भ्राजते वा वर्षासु मलिनवर्णत्वात् भ्राजतेः पूर्ववत् डः (३, २, १०१)। "प्र णः पिन्व विद्युदभ्रेव रोदसी (ऋ० सं० ७, ३, १, ३)"—"उद्भ्राणीव स्तनयन्नियर्त्ति (ऋ० सं० ४, ७, १८, २)"—इति च निगमौ॥

(२३) वलाहकः। वलाकाभिर्हीयते गम्यते इति वलाहकः, वारिवाहको वा; पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) वर्णागमादिना साधुः। वराह-शब्दाद्वा 'सञ्ज्ञायां कन् (५, ३, ७५)'; रेफस्य लकारः। उक्तार्थो वराह-शब्दः (१३), विकृतस्यासाधारण्यार्थत्वप्रदर्शनाय पुनः पाठः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२४) मेघः *। 'मिह सेचने (भू० प०)'; पचाद्यच् (३, १, १३४), न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्। मेहति सिञ्चति वर्षणभूमिं मेघः। "हर्षा वां मेघो हर्षणा पीपाय (ऋ० सं० २, ४, २६, ३)"—"अस्मिन् मेघे विद्युत् (?)"—इति च निगमौ॥

(२५) दृतिः। 'दृ विदारणे (क्रया० प०)'। 'दृणातेर्ऋस्वश्च (उ० ४, १७८)'—इति ति-प्रत्ययः, ऋस्वविधानसामर्थ्याद् गुणो न

* निरु० २, २;—२१।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भवति । दीर्यते इन्द्रेण, दृतिवत् स्यन्दमानाधारत्वाद्वा । 'दृतिं सु कर्षं वर्षितं न्यञ्चम् (ऋ० सं० ४, ४, २८, २)"—"ईशानो विसृजद् दृतिम् (?)'—इति च निगमौ ॥

(२६) ओदनः * । उदकशब्दे उपपदे ददातेः 'क्त्वाख्युटौ बहुलम् (३, ४, ११३)'—इति कर्त्तरि ल्युट् । ओदनः उदकदातेत्यर्थः । * * * । यद्वा ; 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)' ; 'उन्देर्नलोपश्च (उ० २, ७२)'—इति युचप्रत्ययः, गुणः ; उनत्ति वनभूमिम् ओदनः । "धारयत् पक्वमोदनम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, १)"—इति निगमः ॥

(२७) वृषन्धिः । 'वृष सेचने (भू० प०)' ; 'कनिन्युवृषीत्यादिना (उ० १, १५४) कनिन्, वृषा । शत्रुजयादिसाधनत्वात् कामानां वर्षिता यज्ञः, सन्निधीयतेऽस्मिन्निन्द्रेण प्रहारकाले 'कर्मण्यधिकरणे च (३, ३, ९३)'—इति कि-प्रत्ययः न लोपाभावश्छान्दसः । "विषन्धिः"—इति केषुचित् कोशेषु दृष्टम् । तदा विषं जलं धीयतेऽस्मिन्निति निर्वाहः, मुगागमश्छान्दसः । निगमदर्शनान्निर्णयः । "वृषा वृषन्धिञ्चतुरश्रिमस्यन् (ऋ० सं० २, ६, ७, २)"—इति मेघनाम न वेति सन्दिग्धम् † ॥

(२८) वृत्रः ‡ । वृणोति राच्छादनार्थात् (स्वा० प०) 'अमिचिमिदिशंसिभ्यः क्रन् § (उ० ४, ४,१५९)'—इति क्रन्-प्रत्ययो

---

* निरु० ६, १४ ।

† 'वृषन्धिं मेघ-मेदनद्वारेण वर्षं कुर्वन्तम्'—इति तत्सायणीयभाष्यम् ।

‡ प० २, १० । निरु० २, १६ ;—१७ । § 'क्रः'—इति मूलपाठः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

बाहुलकाद् भवति ; आच्छादयति ह्यसौ क्षत्स्नं नभः । वर्त्ततेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २, १४) 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्प्रत्ययः ; गच्छत्यसौ क्षत्स्नं नभः । वर्द्धतेर्वा वृद्ध्यर्थात् (भू० आ०) बाहुलकात् त्रन् , धकारस्य तकारो व्यत्ययेन ; वर्द्धते हि वर्षासु मेघः । ब्राह्मणोक्ता एवामी त्रयोऽप्यर्थाः—'यदिमांल्लोकानवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम् , स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ् अवर्द्धत'—इति । "वृत्राय वज्रं मीशानः किरेधाः (ऋ० सं० १, ४, २९, २)" —"अहन्यद् वृत्रन्नर्यं विवेरपः (ऋ० सं० ८, ८, ५, १)"—इति च निगमौ ॥

(२९) असुरः * । 'असु क्षेपणे (दि० प०)' ; 'असिमसीरुरन् (उ० १, ४२-४३)'—इति उरन्-प्रत्ययः ; अस्यति क्षिपति भूमौ जलम् । यद्वा ; अस्यते क्षिप्यते स्थाने इन्द्रेण वर्षार्थम् । यद्वा ; अस्ति भू० प०) तिष्ठति 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसि (उ० १, १०)'—इत्यादिना उ-प्रत्ययः असुः । शरीरे वसतीत्यसुः प्राणः । 'प्राणा वा आपः'—'पानीयं प्राणिनां प्राणाः'—इत्यादिदर्शनात् असुशब्देनात्र जलमुच्यते । तद्राति, 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)। यद्वा ; जलवान् प्राणवान् वा । रो मत्वर्थीयः । यद्वा ; 'असु गतिदीप्त्यादानेषु' भौवादिकः स्वरितेत् ; पूर्वस्मादेव सूत्रादुरन् । असति गच्छत्यन्तरिक्षे, दीप्यते स्वयम् , आदत्ते वा जलं वर्षितुम् । यद्वा ; 'सुर ऐश्वर्ये (तुदा० प०)', इगुपधलक्षणः कः (३,१, १३५), सुरतीति सुर ईश्वरः स्वतन्त्र इत्यर्थः, असुरः अनीश्वरः, इन्द्रादिपर-

---

* निरु० ३, ८ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तन्त्र इत्यर्थः । "दिवः श्येनासो असुरस्य नीळयः (ऋ० सं० ८, ४, २४, १)"—"दीर्घा धियोरत्नमाणा असुर्यम् (ऋ० सं० २, ७, ६, ४)"—इति च निगमौ ॥

(३०) कोशः * । क्रोशतेः शब्दकर्मणः (भू० प०) पचाद्यचि (३, १, १३४) पृषोदरादित्वा (६, ३, १०९) द्रेफलोपः कोशः । मेघो हि गर्जितलक्षणं शब्दं करोति । कुप्यतेर्वा हृद्भावार्थात् (दि० प०), अस्मिन्नेवार्थे पकारस्य शकारः, इषुमात्रमवर्धतेत्युक्तम्(२८) । क्रोशतिश्छादनार्थइति माधवः, पूर्ववदवच्छादयत्यसौ कृत्स्नं नभः । जलस्य कोशस्थानीयत्वात् कोश इत्यन्ये । यद्वा ; 'कुश शब्दे (तु० आ० ', 'कुदापाभ्यः शः' – इति श्रीभोजदेवः ; कौति (अदा० प०) गर्जितशब्दं करोति कोशः । "दिव्या न कोशासो अभ्रवर्षाः (ऋ० सं० ७, ३, २४, ६)"—"महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)"—इति च निगमौ ॥

इति त्रिंशन्मेघनामानि ॥ १० ॥

श्लोकः(१) । धारा(२) । इळा(३) । गौः(४) । गौरी(५) । गाम्भर्वी(६) । गभीरा(७) । गम्भीरा(८) । मन्द्रा(९) । मन्द्राजनी(१०) । वाशी(११) । वाणी(१२) । वाणीची(१३) । वाणः(१४) । पविः(१५) । भारती(१६) । धमनिः(१७) । नाळीः(१८) ।

---

* निरु० ५, २६ ।

(१८) "नाली" क. ख, घ । परं क–पुस्तकोदाहृत–निगम–विरोधादुपेक्षितः । "नालिः" ग. च, छ । "नीलिः" C. D. F, छ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

मेना(१९) । मेळिः(२०) । सूर्या(२१) । सरस्वती(२२) । नि-
वित्(२३) । स्वाहा(२४) । वग्नुः(२५) । उपब्दिः(२६) । मायुः(२७) ।
काकुत्(२८) । जिह्वा(२९) । घोषः(३०) । स्वरः(३१) । शब्दः(३२) ।
स्वनः(३३) । ऋक्(३४) । होत्रा(३५) । गीः(३६) । गाथा(३७) ।
गणः(३८) । धेना(३९) । गनाः(४०) । विपा(४१) । नग्ना(४२) ।
कशा(४३) । धिषणा(४४) । नीः(४५) । अक्षरम्(४६) । मही(४७) ।
अदितिः(४८) । शची(४९) । वाक्(५०) । अनुष्टुप्(५) । धेनुः(५२) ।
वल्गुः(५३) । गल्दा(५४) । सरः(५५) । सुपर्णी(५६) । वेकुरा(५७) ।
इति सप्तपञ्चाशद् वाङ्नामानि * ॥ ११ ॥

---

(१९). (२०) कातिरिक्तेषु सर्वत्रैव व्यत्ययपाठः "मेळिः मेना:" इति। "मेनिः" ग. iid प० २, २०।

(२४) "स्वाहा" ख। (२५) "वग्नुः" ग. iid, छ।

(२८) "काकुप्" ग iid, छ। (२९) "जिरहा" ख।

(३८) 'गणा'—इत्यपि टीकासम्मतः पाठः।

(४०) "ग्नाः"—इति क–D–E-पुस्तकातिरिक्तेषु सर्वेषु, परं क-पुस्तकस्य टीकाकृत्सम्मतत्वात् प्राधान्यम्।

(४२) "गना"—इत्येव कातिरिक्त-सर्वपुस्तकेषु, परं टीकाकृता केचिदि-त्युक्त्यास्याप्राधान्यं द्योतितम्। निरु० ६, ६।

(५१) "अनुष्टुप्"—इति छ। (५३) "वग्नुः" ग. C. D. F, छ।

(५४) "गल्दा" ख. E। "गल्दः" ग. C. F, छ। "गलदः" D, छ।

(५५) "रसः" ग. C. F, छ। प० १२. २, ७। "रासः" D, छ।

(५७) "वेकुः" च, छ। * "इति वाचः" ग।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः । * * *। वाङ्नामान्युत्तराणि (निरु० २, २१—२३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'उत्तराणि सप्तपञ्चाशत् श्लोकइत्यादीनि वाङ्नामानि । उच्यते इति वाक् इन्द्रियम्, तत्कार्यः शब्दोऽप्युच्यते इति वाक्, उच्यतेऽनया अर्थः इति वाक्, स्तनयित्नुलक्षणा माध्यमिका साप्युच्यते इति वाक्, तदधिष्ठात्रपि देवता वागिष्यते । सर्वतश्चास्या मेघहेतुत्वात् मेघनामभ्य उत्तराणीति । स च वाक्-शब्दो 'वचिपरिभाषणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् धातोः 'क्विप् वचि (उ० २, ५४ । ३, २, १७८ वा०)'—इत्यादिना क्विपि दीर्घत्वे सम्प्रसारणाभावे च व्युत्पन्नः ॥

(१) श्लोकः *। 'श्रु श्रवणे (भू० प०)'; 'इण्भीकापाशल्यतिमचिभ्यः कन् (उ० ३,४१)'—इति कन्-प्रत्ययो बाहुलकाद्भवति, गुणः, कपिलकादित्वात् लत्वम्; श्रूयते इति श्लोकः । यद्वा; 'श्लोक सङ्घाते (भू० आ०)'; 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८); श्लोक्यते पठ्यते रूपेण संहन्यते कविभिः श्लोकः 'पद्ये यशसि च श्लोकः (३, ३, २)'—इत्यमरसिंहः । "ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)"—"श्लोको न यातामपि वाजो अस्ति (ऋ० सं० ७, ६, ११, ५)"—इति निगमौ ॥

(२) धारा †। 'धृङ् धारणे (भू० उ०)'; 'हेतुमति च (३,१, २६)'—इति णिचि 'एरजण्यन्तानाम् (३,३,५६ भा०)'—इत्यस्याप्रापकत्वादेव 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि

---

* निरु० ८, ९ । † निरु० १३, ६ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

भवति। यद्वा ; धारेः पचाद्यच् (३, १, १३४) ; लोकस्य धारयित्री वर्षप्रदानेन स्वाभिधेयस्य वा। "तनसहे सुधारा"—इत्यत्र धारा वाङ्नाम। "धारा सुतस्य रोचते (ऋ० सं० ७, ६, २४, १)"—"यः ससाद धारा सुतस्य (ऋ० सं० १, ५, ११, ४)"—इति च निगमौ ॥

(३) इळा *। 'इल क्षेपणे (तु० प०)' ; इगुपधेभ्यः (३, १, १३५) कर्त्तरि विधीयमानः कः प्रत्ययो बाहुलकाद् (३, ३, १) भवति। क्षिप्यते प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणेन ; इला। बह्वृचानां लत्वमुक्तं पूर्वमेव(१)। यद्वा ; 'ईड़ स्तुतौ (अदा० आ०)'—'त्रि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)' ; आभ्यां पूर्ववत् कः (३, ३, १), पृषोदरादिः (६, ३, १०९) ; ईड़ति स्तूयतेऽनया देवता ईड्यते वा या स्वयं देवतात्वात्, दीपयति प्रयोक्तारं, दीप्यते वा स्वेन तेजसा। यद्वा ; इलेत्यन्ननाम (निघ० २, ७), अकारो मत्वर्थीयः ; यजमानानां देयेनान्नेन हविर्लक्षणेन वा तद्वती इला। "अभि न इळा यूथस्य माता (ऋ० सं० ४, २, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(४) गौः †। व्याख्याता पृथिवीनामसु(१)। गच्छति यज्ञेष्वाहूता, गोयते स्तूयते वा। "अयं स शिङ्क्ते येन गौ रभीवृता (ऋ० सं० २, ३, १९, ४)"—इति निगमः ॥

(५) गौरी ‡। रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १६)। 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुम्र (उ० २, २७)'—इत्यादि-सूत्रेण रन्-प्रत्यान्तो गौरशब्दो निपातितः, तस्माद्ङीर्षातोर्गावादेशः, 'षिद्गौरादि-

* पु० १। १५ पृ० ९ पं०।

† पु० १। ७ पृ० १ पं० ‡ पृ० ५, ५। निघ० ११, १८।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भ्यश्च (४, १, ४१)'—इति ङीष् । स्वया दीप्त्या ज्वलति वाग्-देवतात्वात् । यद्वा ; 'गूरी उद्यमने (तु० आ०)', अस्मात् इनि पूर्ववन्निपातनादुकारस्योकारः, 'रोरि (८, ३, १४)'—इति रेफ-लोपः, ङीष् ; गुरते उद्यच्छति स्वमभिधेयम् ; उद्यमनं चारु प्रकाशनम् । यद्वा ; 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भू० आ०)'—इत्यस्मान्नि-पातनादिनि ह्रस्वः ; गवते गर्जितलक्षणमव्यक्तशब्दं करोतीति गौरो । यद्वा ; शुक्लवर्णत्वात् गौरी, 'भास्वत्कर्पूरं शशिकला-मिन्दुकुन्दावदन्ताम्'—इत्याचार्याः, 'सर्वशुक्ला सरस्वती'—इति च । "गौरोर्मिमाय सलिलानि तक्षति (ऋ० सं० २, ३, २२, १)"—सोमो गौरी अधिश्रितः (ऋ० सं० ६, ७, ३८, ३)"—इति च निगमौ ॥

(६) गान्धर्वी । गविगन्ध्यज्यङ्गो वः (?) । 'धृञ् धारणे (भू० उ०)'—इत्यस्मात् गोशब्दोपपदाद्धा व-प्रत्ययः, उपपदस्य गवादेशः, गन्धर्वः ; गोर्यङ्गस्य धारयितेन्द्रः । भोजस्तु 'गन्धेरक् च' —इति व-प्रत्ययोऽधिकृतः धातोरगागमश्च । गन्धयते अर्द्दयति हिनस्ति देवशत्रूनिति गन्धर्वः इन्द्रः । 'गन्ध अर्द्दने'—इति धातु-स्वरादिराज्ञनेपदी । 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण्, ङीप् (४, १, १५), गान्धर्वी । ऐन्द्रीत्यर्थः । तथाच ब्राह्मणम्—'अथ यैन्द्रवायवी तस्यै यदैन्द्रं पदं तेन वाचं कल्पयति, वाग्वैन्द्री (ऐ० ब्रा० २, ४, २)'—इति । यद्वा ; गन्धर्वा देवानां गायकाः, तेषा-मियम् । तथाचैतरेयब्राह्मणे-'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत् (ऐ० ब्रा० १, ५, १)'—इत्यस्मिन् खण्डे वाचो गान्धर्वीत्वं स्पष्टमुक्तम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

'तां गन्धर्वोऽवदीत् गर्भे अन्तः'– इति श्रुतिः। "अग्निर्गान्धर्वी पथ्या ऋतस्य (ऋ० सं० ८, ३, १५, ६)"—इति निगमः॥

(७) गभीरा *, (८) गम्भीरा †। भीयन्ति (दि० प०) रातीति (अदा० प०) भीराः। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)'। गवां भीरा गभीरा गम्भीरा च। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) गो-शब्दस्य ग-भावो गम्भावश्च। स्तनयित्नु-लक्षणा हि माध्यमिका वाक् श्रूयमाणैव सर्वप्राणिनां भियमादधाति। यद्वा; उणादौ गभीरादि सूत्रेण गमेर्डीतोरीरन्-प्रत्यये नुमागमो मकारस्य विकल्पेन लोपो निपात्यते (उ० ४, ३४)। गच्छति यज्ञे, अधिगम्यते वा ज्ञानार्थिभिः। यद्वा; 'गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च' भौवादिकः (आ०), अस्य ऋत्वं, भश्चान्तादेशः, वा च नुम् निपात्यते। प्रतिष्ठिता खल्विमन् स्थाने, लिप्स्यन्ते वा प्राणिभिः, ग्रथिता वा गद्यपद्यादिरूपेण गभीरा गम्भीरा। उभयोरपि निगमावन्वेषणीयौ॥

(९) मन्द्रा ‡। 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (भू० आ०)'। गच्छति स्वाभिधेयं प्राप्नोति, अधिगम्यते वा तदर्थिभिः। "स मन्द्रया च जिह्वया (ऋ० सं० ५,२,३२,३)"—इति निगमः॥

(१०) मन्द्राजनी। मन्द्रशब्दो व्याख्यातः। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)', ल्युट्। मन्द्र मजनं गमनं क्षेपणं प्रेरण मुच्चारणं वा यस्याः सा मन्द्राजनी, पिप्पल्यादिषु द्रष्टव्यम्। (४, १,

---

* प० १२. ६, ३;—३०। † प० १, ३०।

‡ निरु० ११, २८;—२९।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

४१ ग०) "मन्द्राजनो चोदते अन्तरासनि (ऋ० सं० ७, २, २१, २)"—इति निगमः ॥

(११) वाशी *। 'वाशृ शब्दे' दैवादिकः (आ०)। 'वसि-वपियजिराजिव्रजिध्वजिसदिहनिकमिवाशिवादिवारिभ्य इञ् (उ० ४, १२१) कर्मणि कारके वा दृश्यते, वाशिः। 'छादिकारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष्, वाशी। "ते वाशीमन्त इषिणो अभीखो (१, ६, १३, ६)"—"वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः (ऋ० सं० ८, ५, १९, ४)"—इति च निगमौ ॥

(१२) वाणी †। 'वणि शब्दे (भू० प०)'। बाहुलकादिञ् (उ० ४, १२१। ३, ३, १), ङीष् (४, १, ४५ वा०)। "वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः (ऋ० सं० ३, २, २,१०)"—"अभिवाणीरृषीणां सप्त नूषत (ऋ० सं० ७, ५, ६, ३)"—इति निगमौ ॥

(१३) वाणीचो। वाणीं स्तुतिरूपां वाच मञ्चति गच्छतीति विग्रह्य 'ऋत्विगित्यादिना (३, २, ५९) क्विनि, न-लोपे, 'अचः (६, ४, १३८)'—इत्यकारलोपे 'अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम् (४,१,६ वा०) —इति ङीप्। "रथे वाणीचाहिता (ऋ० सं० ४, ४, १५, ४)" —इति निगमः ॥

(१४) वाणः। वण्यते शब्द्यते वाणः। 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ्। यद्वा; वणनं शब्दनं वाणः, भावे घञ् (३, ३, १८), अर्शआदित्वादच् (५, २, १२७)।

* प० ४, १। निरु० ४, १६;—१९।

† निरु० ६, २।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

स्तुतिमती हि वाक्। "दीना दक्षा वि दुहन्ति प्र वाणम् (ऋ० सं० ३, ६, १२, ४)"— इति निगमः॥

(१५) पविः *। 'पूञ् पवने (क्रया० उ०)'; 'अचइः (उ० ४, १३४)'—इति इ-प्रत्ययः। पुनाति हि वाक्। 'पावका नः सरस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, ३)'—इति मन्त्रः। पूयते वा सङ्कीर्त्तनादिना, 'वाचं शौरिकथालापप्रसङ्गे पुनीमहे' इत्युक्तेः। पूयतेऽनयेति वा शुद्धिकरणं हि वाक्। 'पवित्रं हि वाग् विदुषाम्'—इति माधवः। "वाणस्य चोदया पविम् (ऋ० सं० ७, १, ७, १)"—इति निगमः॥

(१६) भारती †। 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (भ्वा० उ०)'; 'भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)'। भरतशब्दात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च (५, ४, ३८)'—इति स्वार्थिकोऽण्, ङीष् (४, १, १५)। विभर्त्ति जगद्धर्षप्रदानेन, स्वाभिधेयं वा भ्रियते प्राणिभिः व्यवहारसाधनत्वेन। अथवा 'अग्निर्भरतः, प्राणो भूत्वा हवींषि विभर्त्ति'—इति वाजसनेयकम्; तदीया भारती। तथाच 'अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत्'—इत्युपनिषत् (ऐ० उ० १,६)। अथवा 'भरतः (निघ० ३, १८)'—इति ऋत्विङ्नाम; तदीया, स्तुतिसाधनत्वात् भारती। "आ भारती भारतीभिः सजोषा (ऋ० सं० २, ८, २३, ३)"—इति निगमः॥

(१७) धमनिः ‡। धमतिर्गतिकर्म्मा (निघ० २, १४),

---

* प० २, २०. ४, २। निरु० ५, ५. १२, ३०।

† निरु० ८, १३। ‡ निरु० ६, २४।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'अर्त्तिस्टधृधम्यस्यश्यवितरिभ्योऽनिः (उ० २,९५)'-इत्यनि-प्रत्ययः। गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः। गम्यते ज्ञायते अनया अर्थः, ज्ञायते वा विद्वद्भिः साध्वसाधुविभागेन। यद्वा; 'धमति'—इति बधकर्मस्वपि पठ्यते (निघ० २, १९)। हन्तेऽनया शापाक्रोशादिरूपयेति। तथाच 'वज्र एव वाक्'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० २, ३, ३)। वाक्सायका वदनान्निःसरन्ति पौराहताः'—इति च महाभारतम्। "इन्द्रेषितां धमनिं पथ्यन्नि (ऋ० सं० २, ६, ४, ३)"—इति निगमः॥

(१८) नाळीः। 'नल गन्धे (भू० प०)'; 'वसिवपियजिराजिव्रजि (उ० ४, १२१)'—इत्यादिना विहितः इञ्-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति, 'क्तादिकाराद् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष्, व्यत्ययेन सोर्विसर्जनीयः। 'गन्ध अर्दने (चु० आ०)', 'अर्द हिंसायाम् (भू० प०)'—इति पठ्यते। गन्धनं हिंसात्मकं सूचनम्, सूचयति परमर्हाणि। "श्यमंस्य धम्यते नाळीः (ऋ० सं० ८, ७, २३, ७)"—इति निगमः॥

(१९) मेना *। 'मान पूजायाम् (चु० आ०)'—इत्यस्मात् 'बहुलमन्यत्रापि इनच् भवति (उ० २, ४६)'—इति वचनादिनच्, बहुलग्रहणान्न-लोपः। पूज्यतेऽनया गुर्वादिरुपदेशवाक्येन, पूज्या वा देवतात्वात्। "आन्मेनां कृखन्नच्युतो भुवन्नोः (ऋ० सं० ८, ६, १०३)"—इति निगमः। 'मेनां गर्जितशब्दम्'—इति माधवः॥

(२०) मेळिः †। सम्पर्कार्थो धातुः (चु० आ०)। पूर्ववत्

---

* प० ३, २९। निरु० ३, २१। † प० ५, ७।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

बाहुलकादिञ्। सम्पृक्ता ह्यर्थेन वाक्। तथाच—'वागर्थाविव सम्पृक्तौ'—इति (रघौ १, १) कालिदासः। 'मेळिं मदन्तं पित्रोरुपस्थे (ऋ० सं० ३, १, २७, ४)"—इति निगमः। मत्वर्थीयस्य लुकि वाग्मिन मित्यर्थः। "मेलिः स्यात् त्राणयोजनात्"—इति माधवः *॥

(२१) सूर्या †। सर्त्तेर्गत्यर्थात् (भू० प०), सुवतेर्वा प्रेरणार्थात् (तु० प०) 'राजसूयसूर्य (३, १, ११४)'—इत्यादिना निपातनात् क्यपि सर्त्तेरूत्वं सुवतेर्वा रुड़ागमः। सरति गच्छति स्रोतॄन् प्रति, कर्णशष्कुलिं वा सुवति प्रेरयति चोदनारूपा पुरुषादीनिदं कुर्विति। यद्वा; सुपूर्वादीरतेः 'क्लृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्मणि क्यपि निपातनाद्रूपसिद्धिः। सुष्ठु ईर्यते उच्चार्यते इति सूर्या। यद्वा; 'षु प्रेरणे (स्वा० उ०)', 'सुसूधीगृधिभ्यः क्रन् (उ० २, २३)'—इति क्रन्-प्रत्ययः। प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणैर्न सूरा 'छन्दसि स्वार्थे (?)'—इति यत् प्रत्ययः, सूर्या। यद्वा; सूरयो मेधाविनः, तानर्हति 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यत् प्रत्ययः। यद्वा; सूरिषु साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ९८)'—इति यत्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२२) सरस्वती ‡। सर्त्तेरसुन् (उ० ४, १८४) सरः। गद्यपद्यादिरूपेण प्रसरणमस्यास्तीति 'अस्मायामेधास्रजोविनिः

---

* 'मेलिं मेलकं नानाशाखायतानां वाक्यानाम् एकस्मिन्नर्थे सङ्गत(स्य)य वक्तारम्'—इति सायणः।

† प० ५, ६। निरु० १२, ७।

‡ प० १, १९. ५, ५। निरु० २, २१. ८, २६. ११, २५।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(५,२,१२१), 'बहुलं छन्दसि (५,२,१२२)'—इत्युक्ते मतुपि ङीष् । यद्वा ; सर इत्युदकनाम (निघ० १, १२) । सर्त्तेस्तद्वती द्वय्यधिदेवतात्वादुदकवती हि माध्यमिका वाक् । सैव चासीन्नदी सरस्वती । तदुक्तं भाष्यकारेण—'तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवत् देवतावच्च निगमा भवन्ति (निरु० २, २३)'—इत्यादिना । "पावका नः सरस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, ३)"—इति निगमः देवतायाः । "इयं शुष्मेभिः (ऋ० सं० ४, ८, ३०, २)"—इत्येषा नद्याः ॥

(२३) निवित् । 'विद ज्ञाने (अदा० प०)', नि-पूर्वः । 'सत्सू द्विषद्रुहदुह (३, २, ६१)'—इत्यादिना क्विपि [अन्तर्णीतण्यर्थत्वात् विदिः] नितरां वेदयति ज्ञापयति स्वमभिधेयम् । "तान् पूर्वया निविदा हूमहे वयम् (ऋ० सं० १, ६, १५, ३)"—इति निगमः ॥

(२४) स्वाहा * । यस्य राज्ञो याट्टङ्निर्वचनं दृष्टं तत्सर्वं तद्रूपेणैव लिख्यते । अत्र निरुक्तम् —'स्वाहेत्येतत् सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा (निरु० ८, २०)'—इति । अस्य स्कन्दस्वामी—स्वाहेत्येतत् स्वाहाकृति-शब्दस्य पूर्वपदं स्वाहाकारान्तो होममन्त्राणां कर्त्तव्यः, न ह वै आहुतयो देवान् गच्छन्ति य अवषट्कृता वा अस्वाहाकृता वा भवन्ति (शत० ब्रा० ९, ३, ६—१४)'—इतिश्रुतिः । स्वाहाकारस्य सम्प्रदानत्वेन मन्त्रान्तेऽवश्यभावित्वात् । अयमर्थः यस्यान्ते श्रूयते स होममन्त्रः शोभनमर्थमाह । अथवा प्रजापतेः स्वा स्वात्मीया वागाहेति स्वाहाकाररूपा वाक् प्रजापतिसृष्टेत्यर्थः ।

* प० ८, २० । निरु० ८, २० ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jaigad

अथवा स्वं प्राहेति यजमानस्य, स्वं हविः देवतायै दत्तं तदुद्देशेन त्यागात्, तस्य यजमानो सौवं प्राहेति स्वाहा; सम्प्रदानत्वं स्वाहाकारस्य सप्तमनेन प्रकारेण दर्शितं स्वाहुतमित्यादिना। अथवा यदनेन स्वाहाकारेण जुहोति तदेव सुष्ठुमर्यादया जुहोतीति; एवञ्च सति पूर्वकाणि निर्वचनानि ब्रूमः। इदन्तु जुहोतेरिति। अत्र भास्करमिश्रः—'स्वयं सरस्वती आह ब्रूते'। 'स्वैव ते वागित्यब्रवीत्'—इति ब्राह्मणम्। स्वयमेवाहेत्यस्यार्थस्य द्योतकोऽयं निपातः प्रदेशान्तरेऽपि विभक्त्यन्तसमुदायात्मनिपातः स्वाहेति। संस्कारविशेषानवधारणान्नावगच्छते। अत्र क्षीरस्वामी—'सुष्ठु आह्वयति स्वाहा'। अत्र स्वाहा-शब्दो नाव्ययम् अप्यग्निजायावाचित्वमित्यर्थः। भाष्ये तु स्वाहा-शब्दस्य वाङ्नामत्वेनाभिव्यक्तेर्दृष्टानि निर्वचनानि लिखितानि; तेषु यच्चोक्तं तद् गृह्णन्तु विद्वांसः। तस्याः वाचः सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चेति वाचोऽग्नेश्च कारणकार्यभावः श्रूयते। 'अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत् (ऐ० उ० १, ६)'—इति। तस्मादग्नेर्वाचश्च सम्बन्धात् अग्नायी स्वाहा वागित्युच्यते। वाति वातात्मत्वेन वागुच्यते इति सन्देहः। निगमः सुलभः स्वाहाकारपक्षे, अन्यत्रान्वेषणीयः॥

(२५) वग्नुः। 'वच भाषणे (अदा० प०)'; 'वचेर्गश्च (उ० ३, ३२)'—इति नु-प्रत्ययः, चकारस्य गकारश्च। वग्नुः वाचा समानोऽर्थः। "वग्नु मियर्त्ति यं विदे (ऋ० सं० ६, ८, ४, १)" —"इन्द्रस्येव वग्नुरा शृंख आजौ (ऋ० सं० ७, ४, १३, ३)" —इति च निगमौ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(२६) उपब्दिः । उप-पूर्वात् पदेर्गत्यर्थात् (दि० आ०) 'इन सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्-प्रत्ययो बाहुलकादुपधालोपः, 'न पदान्तद्विर्वचन (१, १, ५८)'—इत्यनेन जश्विधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् 'झलां जश् झशि (८, ४, ५३)'—इति पकारस्य बकारः । उप समीपे भक्तानां गच्छति, उप आचार्यसमीपे गम्यते इति वा । यद्वा ; उ-पूर्वात् ददातेः (जु० उ०), द्यतेः (दि० प०), दयतेः (भू० आ०) वा 'क्त्यख्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति बहुलवचनात् 'उपसर्गे घोः किः (३, ३, ९२)'—इति कि-प्रत्ययः कर्त्तरि भवति बकारश्चोपजनः । उपेत्य ददातीत्यभिलषितम्, प्रयोक्तृणां, खण्डयत्यज्ञानं तर्कादिसमये प्रतिवादिनां वा, रक्षति भक्तानिति वा उपब्दिः । "आघोषयन्तः पृथिवीमुपब्दिभिः (ऋ० सं० ८, ४, २९, ४)"—"उपब्दिरिर्यर्त्ति सोमः (ऋ० सं० ७, ३, २४, ५)"—"मृग्व आयता मुपब्दिः (ऋ० सं० २, ४, ९, २)"—इति निगमाः ॥

(२७) मायुः * । 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (क्रया० उ०)' । 'क्वापाजिमिस्वदिसाध्यशुभ्य उण् (उ० १, १)', 'मीनातिमीनोतिदीङां ल्यपि च (६, १, ५०)'—इत्यात्वम्, 'आतो युक् चिण्कृतोः (७, ३, ३३)'—इति युक् । क्षिप्यते प्रेर्यते उच्चार्यते इति मायुः, प्रक्षिपति हव्युदकं भूमाविति वा । "मिमाति मायुं ध्वसनावधिश्रिता (ऋ० सं० २, ३, १९, ४)"—इति निगमः ॥

(२८) काकुत्† । 'कैगैरै शब्दे (भू० प०)' । सम्पदादि-

* निरु० २, ९, ११, ४२ । † प० ४, २ । निरु० ५, २९ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

त्वात् (३, ३, ८४ वा०) क्विप्। कानं शब्दनं करोतीति का, मृगय्वादित्वात् कुः, (उ० १, २६) बाहुलकात् तकार उपजनः। यद्वा ; 'ककवक लौल्ये (भू० आ०)', 'मृगोरुतिन् (उ० १, ८१)' —इत्येष बाहुलकाद् (३, ३, १) अस्माद् भवति णिच्च काकुत्। ककते चञ्चला भवति एकस्मिन्नर्थे न प्रतिनिष्ठतीत्यर्थः ; तथाहि शब्दा अनेकार्था बहवः, एकार्थाश्च काकादिनाभिधीयमाना अनेकार्था भवन्ति। ककुदुच्चस्थान मस्यास्तीति काकुत्। मत्वर्थीयस्य लुक्, छान्दसो दीर्घः, सर्वथा पृषोदरादिरयं शब्दः। "या ते काकुत् सुकृता या वरिष्ठा (ऋ० सं० ४, ७, १३, २)"—इति निगमः॥

(२८) जिह्वा *। 'शेवयच्चजिह्वाग्रोवाप्वामीवा'-इति निपाताः। लिह आस्वादने (अदा० उ०)', व-प्रत्यये, आस्यादेर्जकारो निपात्यते। लेढ्यास्वाद्यत्वनया ग्रन्थविषयावसारान्। यद्वा ; आह्वयते (भू० उ०) जुहोते (जु० प०) वायं यङन्तस्य कः, सम्प्रसारणम् 'अभ्यस्तस्य च (६, १, ३३)'—इति, सम्प्रसारणे च 'न धातुलोप आर्धधातुके (१, १, ४)'-इति गुणनिषेधादुवङादेशे रूपम्। जोहुवाति पुनःपुनराह्वयति शब्दं करोति रसान् वादत्ते जुहोत्यस्यात्मनि, जोहुवा सति ओकारस्येकारादेशे उकारलोपे च जिह्वा। "पुरो विप्रा दधिरे मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० ३, ७, २६, १)"—"अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० २, ५, १२, १)" —इति च निगमौ॥

---

* निरु० ५, २६।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(३०) घोषः *। 'घुष शब्दार्थः (भू० प०)' ; 'हलश्च (३, ३, १२१)'—इति घञ्। घुष्यते शब्द्यते घोषः। "उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषम् (ऋ० सं० ३, १, २, १)"—"इन्द्रे घोषा असृक्षत (ऋ० सं० ६, ४, ४३, १)—इति च निगमौ ॥

(३१) स्वरः। 'स्वृ शब्दोपतपयोः (भू० प)' ; पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)। स्वर्यते शब्द्यतेऽनेन देवता, उपतप्यतेऽनया मर्मस्थक्प्रयुक्तयेति वा। स्वरतिरर्चतिकर्मा वा (निघ० ३, १)। स्वर्यते स्तूयते देवतात्वात्। 'गोचरसञ्चर (३, ३, ११९)'—इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् घः। यद्वा ; स्वरति देवताभिन्द्रादिम् ; पचाद्यच् (३, १, १३४)। "स्वरश्च मे श्लोकश्च मे (य० वा० सं० १८, १)"—इति निगमः ॥

(३२) शब्दः। शपत्याक्रोशे शाशपित्यां दानौ। अस्य वृत्तिग्रन्थः—'शपते अनेनेति शब्दः संस्कृता वाक्। झलां लतीये इति योगविभागात् अचतुर्थेऽपि लतीयं भवति'—इति। 'शब्दनं शब्दः'—इति क्षीरस्वामी। खेऽन्तरिक्षे शब्दं करोतीति वा। "शब्दो रोगिणो मीमांसा च (?)"—इति निगमः ॥

(३३) स्वनः। 'स्वन शब्दे भू० प०)' ; 'स्वनहसोर्वा (३, ३, ६२)'—इत्यप्। स्वन्यत इति स्वनः। "सिन्धोरूर्मेरिव स्वनः (ऋ० सं० ७, १, ७, २)"—इति निगमः ॥

(३४) ऋक् †। ऋच्यते (तु० प०) स्तूयतेऽनया। यद्वा ; स्तूयते स्वयं देवतात्वात्। 'ऋच स्तुतौ (तु० प०)'—इत्यस्मात्

* निरु० ९, ९। † निरु० १, ८।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

सम्मदादिलात् (३, ३, ९४ वा०) क्विप्। "ऋचा वने मानृचः (ऋ० सं० ८, ५, २७, ३)"—इति निगमः ॥

(३५) होत्रा *। 'हु दानादानयोः (जु० प०)' 'हुयामाश्रु-भसिभ्यस्त्रन् (उ० ४, १६९)। ह्वयतेऽनया मन्त्ररूपया हविः, ह्वयतेऽस्यां प्राणः, ह्वयते वा प्राणः। तथाच—'वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम्'—इत्युपनिषत् (ऐ०)। यद्वा ; होत्रेति यज्ञनाम (निघ० ३, १७), ह्वयतेऽस्मिन् हविरिति यज्ञश्च वागित्यु-च्यते तत्साध्यत्वात्। वाचं यच्छति वाग्वै यज्ञः'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० ५, ४, ५)। ऋतुयाजप्रैषेषु दशमे प्रैषे—"वनेम तद्धो-त्रया चिन्तन्त्या (ऋ० सं० २, १, १७, २)"—इति निगमः, "वीति-होत्रं त्वा कवे (ऋ० सं० ४, १, १९, ३)"—इति च निगमः ॥

(३६) गीः †। गृणातिरर्चतिकर्मा (निघ० ३, १४), ऋीणा-दिकः क्विप्, 'ऋत इद्धातोः ७, १, १००)', 'व्योरुपधाया दीर्घ-इकः (८, २, ७६)'—इति दीर्घः, हल्ङ्यादिलोपः (६, १, ६८), रेफस्य विसर्जनीयः। गृणात्यनया गीः। "तमिद्दैवन्तु नो गिरः (ऋ० सं० ६, १, १०, ३)"—इति निगमः ॥

(३७) गाथा। 'गै शब्दे (भू० प०)', अर्चतिकर्मा च (निघ० ३, १४) ; 'उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन् (उ० २, ३)। गायतीत्यसौ देवताः, गायन्ति तामिति वा गाथा। "तं गाथया पुराण्या (ऋ० सं० ७, ४, २५, ४)"—"युञ्जन्ति हरी' इषिरस्य गाथया (ऋ० सं० ६, ७, २, ३)"—इति निगमौ ॥

---

* प० ३, १७। † निरु० १, १०, ६, २४. १०, ५।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(३८) गणः *। 'गण गणने' चुरादिरदन्तः (प०)। 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ्। 'अतोलोपः (६, ४, ४८)। गण्यते या गणः, अतोलोपस्य स्थानिवद्भावात् वृद्धिर्न भवति। गणेति केचित् पठन्ति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३९) धेना †। दधातेर्लटः शानचि व्यत्ययेन एत्वाभ्यासलोपौ दधाना स्वमभिधेयं वर्षप्रदानेन लौकिकाय वा। यद्वा; 'धेट् पाने (भू० प०)'; धेटइञ (उ० ३, १०)'—इति न-प्रत्ययः इकारश्चान्तादेशः, गुणः, धयन्ति तामिति धेना। पानमत्र स्वीकारः। यद्वा; आस्वादः। धीयते पीयते आस्वाद्यते वानेन, धयन्ति प्राणमिति वा धेना। तथाच—'तं माता रेव्हि स उ रेव्हि मातरम्'—इति श्रुतिः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४)। यद्वा; 'धिविः प्रीणनार्थः (भू० प०)' बाहुलकात् न-प्रत्ययो नकार-वकारयोर्लोपश्च, गुणः, धेना। प्रीणयति हि वाक् सुष्ठु प्रयुक्ता। 'धेना वाक् प्रीणनाद्वि वा'—इति माधवः। "धेनां जिगाति दाशुषे' (ऋ० सं० १, १, ३, ३)"—"जनानां धेनां अवचाकशद्वृषा (ऋ० सं० ७, ८, २५, १)"—इति च निगमौ॥

(४०) ग्नाः ‡। गमेर्धातोः (भू० प०) 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति बाहुलकात् न-प्रत्ययो भवति टि लोपश्च। टाप् (४, १, ४)। गत्यर्था बुध्यर्थाः। जानन्ति काममिति ग्नाः। यद्वा; गच्छति यज्ञेष्वभूत्। 'अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावः (१, १, २८, ३)' इत्यत्र 'छन्दांसि वै ग्नाः'—इति ब्राह्मणम्'—इति

* निरु० ६, ३६। † निरु० ६, १७। ‡ निरु० ३, २१. १०, ४७. १२, ४६।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

माधवः। * * * । तस्मात् छन्दसां गायत्र्यादीनां वाग्रूपत्वात् ग्ना-व्यपदेशः। निगमोऽन्वेषणीयः * ॥

(४१) विपा। 'विप् ेरणे (चु० प०)'। सम्पदादित्वात् (३, ३, ९४ वा०) क्विप्। तृतीयैकवचनम्। प्रेर्यते मनसा विपा। 'मनसा वा इषिता वाग्वदति (ऐ० ब्रा० २, १५)'— इति ब्राह्मणम्। "वरुणाय विपा गिरा (ऋ० सं० ४, ४, ६, १)"- इति निगमः। गिरेति पदं निरुक्त्या योजनीयम् ॥

(४२) नग्ना। न गच्छति पितृकुलात् बाल्यात्, अनावरणापि न गच्छति लज्जामिति वा। 'नग्निकाऽनागतार्त्तवा'— इत्यमरः (२, ६, ८)। नग्ना कन्या। ग्ना-शब्दः पूर्वमेव निरुक्तः, इह न-पूर्वः। नायं नञ्, किन्तु प्रतिषेधार्थोऽयं निपातः, अतो 'न लोपो नञः ६, ३, ७३।'— इति न भवति। * * *। "नना" —इति केचित्। नमते नं-प्रत्ययो बाहुलकान्मकारलोपश्च। नमयत्यनयेति ननना। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) कशा †। 'काशृ दीप्तौ (भू० आ०)'। अन्तर्गीतण्यर्थः। पचाद्यच् (३, १, १३४)। आकारस्य ह्रस्वत्वं छान्दसम्। प्रकाशयत्यर्थान्। यद्वा; खेशया सती वर्णव्यत्ययादिना कशा; वाग्घि मुखात् काशते तत उपलब्धेः। यद्वा; 'कश शब्दे (भू० प०)'। अत्र शब्दायते कशा। यद्वा; 'कश गतौ (भू० प०)'; अच् (३, १, १३४)। गच्छति गन्तव्यम्। "या वां कशा मधुमती (१, २, ४, ३)"—इति निगमः ॥

---

* एष एव निगमः—'ऊधर्न नग्ना जरन्ते (ऋ० सं० ५, ७, १९, २)'—इति। 'ऋषि च नग्नाः, ग्नाः छन्दांसि'—इति तव सायणव्याख्या। † निरु० ९, १९।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(४४) धिषणा *। धारयत्यर्थमिति धीः बुद्धिः । धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेनेति धीः कर्म्मबुद्धिः कर्म वा । सनोति सम्भजते इति सनोतेः (षणु त० उ०) पचाद्यचि (३, १, ११४), पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) पूर्वपदह्रस्वत्वे च धिषणा । यद्वा ; 'जि धृषा प्रागल्भ्ये (स्वा० प०)' । 'धृषेर्धिष् च सञ्ज्ञायाम् (उ० २, ८०)' —इति क्युप्रत्ययो धिषादेशश्च धिषणा । प्रगल्भसमर्था रक्षितुं जगद् वर्ष-प्रदानेनेत्यर्थः । यद्वा ; 'दिधिषामि बिल्भैः (ऋ० सं० २,७, २३, १२)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना पठितात् 'धिषि धारणे' —इत्यस्मात् 'धिष शब्दे † (जु० प०)'—इति धातुपाठपठिताद्वा बाहुलकात् क्युप्रत्ययो धिषणा वाचि स्वाभिधेयं धारयति सम्बन्धस्य नित्यत्वात् । शब्दायते वा मेघे अधिश्रिता 'मिमाति मायुं धिषणावधिं श्रिता (ऋ० सं० २, ६, १९, ३)'—इति श्रुतिः । "आपश्च मित्रं धिषणा च साधन् (ऋ० सं० १,७,३,१)"—इति निगमः ॥

(४५) नौः ‡ । 'नुद प्रेरणे (तु० उ०)' ; 'ग्लानुदिभ्यां डौ (उ० २, ६०)'—इति डौ-प्रत्ययः । नुद्यते प्रेर्यते मूलाधारादिस्थानेभ्यः प्राणैन । नमतेर्वा (भू० प०) बाहुलकात् (३, ३, १) डौ, नम्यते वा देवतात्वात् । "सुतर्माणमधिनावं रुहेमेति यज्ञो वै सुतर्मा नौः कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नौ र्वाग्वै सुतर्मा नौः (ऐ० ब्रा० १, ३, २)"—इति ब्राह्मणम् , "समितो नाव्याहितम् (ऋ० सं० ८, ६, २३, ४)"—इति च निगमौ ॥

---

* निरु० ८, ३ । प० ३, ३० ।

† 'अयं धारणार्थोऽपि'—इति सायणः (ऋ० सं० २, ७, २४, २.) ।

‡ निरु० ५, २३ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

(४६) अक्षरम् *। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'; 'अश भोजने (क्रया० प०)'। अशेः सरन् †, (उ० ३,६७)'—इति सरन्-प्रत्ययः, व्रश्चादिना (८, २, २६) षत्वम्, 'षढोः कः सि (८,२,४१)'। अश्नुते श्रोतुं स्वाभिधेयम्, व्याप्नोति वा अश्नाति वा हविः। अक्षेर्वा (रु० प०) बाहुलकात् सरन् नकार-लोपश्च। 'खरि च (८, ४, ५५)'—इति चर्त्वम्। अनक्ति म्रक्षयति सेचयति वर्षेण भूमिम्। यद्वा; नञ्-पूर्वात् क्षरतेः (भू० प०) पचाद्यच् (३, १, १३४)। न क्षरति, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयतइत्यर्थः। 'वाग्वै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते'—इति (ऐ० ब्रा० ५, ३, १) ब्राह्मणम्। "अक्षरेण प्रति मिम एताम् (ऋ० सं० ७, ६, १३, ३)"—इति निगमः। 'वाचा विरूपनित्यया'—इत्यर्थं माधवोऽवादीत्। "उपाक्षरा सहस्रिणी' (ऋ० सं० ५, २, १६, ४)"—इति च निगमः॥

(४७) मही ‡। व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १२)। मह्यते पूज्यतेऽनया देवता इति वा। "अमात्रं त्वा धिषणा तित्विषे मही (ऋ० सं० १, ७, १५, २)"—इत्यत्र वाङ्नामत्वमपि युज्यते॥

(४८) अदितिः §। व्युत्पादिता पृथिवी नामसु (१, १४)। अदीना, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयतइत्यर्थः। "अनागसो अदितये स्याम (ऋ० सं० १, २, १५, ५)"—इति निगमः॥

(४९) अचौ ‖। अत्र क्षीरस्वामी—'अच अचृ गतौ'। अच-

---

* प० १२। निरु० ११, ४१। † 'सरः'—इति मूलपाठः। ‡ निरु० ११, ६। § प० २, ११. ३, १०. ४, १. ५, ५। निरु० ४, २२. ११, २२।
‖ प० २, १. ३, ६। निरु० १, ११. १२, १७।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तीति तु धातुपाठे गत्यर्थो न दृष्टः । 'शच व्यक्तायां वाचि (भू० आ०)'; 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४ पा० ११४) । 'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष् । शचते गच्छति यज्ञम्, शच्यते गम्यते ज्ञायतेऽनयाऽर्थः, शचते व्यक्तां वाचं करोतीति वा । "शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम (निरु० १,११)" —इति निगमः ॥

(५०) वाक् * । निरुक्ता पूर्वमेव (पृ० ८१) । "यद्वाग् वदन्त्यविचेतनानि (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४)'—इति निगमः ॥

(५१) अनुष्टुप् † । स्तोभतिर्वृद्ध्यर्थः (भू० आ०) । क्विप् । आनुपूर्वेण क्रमेण, पूर्वमकारात्मना ततः स्पर्शादिभिर्व्यज्यमाना वर्द्धते । तथाचोपनिषत्—'अकारो वै सर्वा वाक् सैव स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा 'परा' 'पश्यन्ती' 'मध्यमा' 'वैखरी' इति । तथाच 'विरूपं वक्ति वाक् तावकं वपुः'—इति संवित्प्रकाशे वामनदत्तः । 'ध्वनिः वर्णः पदं वाक्यमित्याहुः पदचतुष्टयम् । यस्याः सूक्ष्मादिरूपेण वाग्वेवीं ता मुपास्महे'—इति श्रीभोजदेवः ‡ । अतिस्तुतिषु चत्वारि वाक्-परिमितानि पदानि (निरु० १३, ९)'—इत्यत्र निरुक्त्या एव वा वृद्धिः प्रतिपादिता । यद्वा ; पूर्वं पञ्चाशदक्षरात्मना ततो गद्यपद्यादिरूपेण वर्द्धते । तथाहि—'परिमिता वर्णा अपरिमितां वाचोगति माप्नुवन्ति'—इयि भगवानाश्वलायनः । यद्वा ; स्तोभति रर्चतिकर्मा (निघ० ३, १४) । आनुपूर्व्येण स्तौति

---

* प० ५, ५ । निरु० २, २३. ८, २१. ११, २७ ।

† निरु० ७, १२ ।

‡ भोजराजीय-चाकरणस्य मङ्गलाचरणमिदम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

देवताः। "अनुष्टुभमनु च चर्यमाणमिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ७, १०, ४)"—इति निगमः॥

(५२) धेनुः *। 'धेट् नाने (भू० प०)'। 'धेट इच्च (उ० ३, ३३)'—इति नु-प्रत्ययः, इकारोऽन्तादेशः। धयति ता मिति धेनुः, पीयते हि वा तत्प्रवृत्तवृष्टिद्वारेण, धेनुवद्दोग्ध्री सर्वकामान् इति वा। 'अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् (ऋ० सं० ८, २, २३, ५)'—इति श्रुतिः। "गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः'—इति दण्डी। तथाचागमः—'एक शब्दः सम्यक् जातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति (शि० भा०)'—इति। "अभि सप्त धेनवः (ऋ० सं० ७, ३, १६, ५)"—"नेष्टुः सचन्त धेनवः (ऋ० सं० २,५,२६,५)"—इति च निगमौ॥

(५३) वल्गुः। 'वल संवरणे (भू० आ०)'। 'वलेगुक् च (उ० १, १८)'—इत्गु-प्रत्ययः। संवृणोत्याच्छादयति जगत् व्याप्नोतीति यावत्। यद्वा; वल्गतिः शब्दार्थः (भू० प०), बाहुलकादु प्रत्ययः। गर्जितादिलक्षणं शब्दं करोति वल्गुः। "अयं नाभा वदति वल्गु वोऽग्निः (ऋ० सं० ८, २, १, ४)"—इति निगमः॥

(५४) गल्दा †। 'गल अदने' भौवादिः (प०)। गलनं पूरणं कामानां, गलः पूरणार्थः स्कन्दस्वामिनोक्तः, तद्दाति। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३), गल्दा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५५) सरः ‡। 'सृ गतौ (भू० प०)'; असुन् प्रत्ययः (उ० ४, १८४)। गत्यर्थाः बुद्ध्यर्थाः। सरति जानाति सर्वं देवतात्वात्,

* प० ५, ५। निरु० ११, ४२।
† प० ४, ३। निरु० ६, ३४।
‡ प० १२। निरु० ५, ११. ८, २६।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ज्ञायते वा विहङ्गैः, सरति गच्छत्येव वाङ्मता। "सरो न पर्णमभितो वदन्तः (ऋ० सं० ५, ७, ४, २)"—इति निगमाः। अत्र प्रकरणात् स्तोत्रशस्त्रात्मिका वागुच्यते एवं माधव ऐच्छत्॥

(५६) सुपर्णी *। सुपर्णशब्दो रश्मिनामसु व्याख्यातः (१, ५)। 'पाकर्णपर्णपुष्पफलमूल (४, १, ६४)'—इत्यादिना ङीप्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५७) वेकुरा †। 'भा दीप्तौ (अदा० प०)'; कान्तिं करोतीति किञ्चित् विगृह्य करोते रीणादिके क-प्रत्यये कृते 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)'-'बहुलं छन्दसि (७, १, १०३)'—इति ऋकारस्यानोष्ठ्य-पूर्वस्यापि उकारो मकारस्य बकारेण आकारस्य एकारेण च व्युत्पत्तिश्छान्दसत्वात् वेकुरा दीप्तिकारिणी प्रयोक्तुः। "वेकुरानामासि जुष्टा (ता० म० ब्रा० १, १, ३)"—इति निगमः। छन्दोगानां सामकल्पे ‡ पठितोऽयं मन्त्रः। 'व्यचे व्याप्तिकर्मणः वेकुरा'—इति भरतस्वामि-भाष्यम्॥

इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्नामानि॥ ११॥

अर्णाः(१)। चोदः(२)। चम्रः(३)। नभः(४)। अभ्रः(५)। कवन्धम्(६)। सलिलम्(७)। वाः(८)। वनम्(९)। घृतम्(१०)।

---

* पृ० ५ पृ० ३९ पं० १। निरु० ७, ३१। † निरु० ६, २६।

‡ साङ्गमहाव्राह्मणस्याद्याध्यायत्रयं सामकल्प उच्यते।

(१) "अर्णाः"—इति क।

(२) "चम्रा" ख। "चम्रः" ग। "चम्र" च। "चम्र"—ङ।

(६) "कवन्धम्" क-ङ-भिन्नेषु सर्वत्रैव, मुद्रिते ऋग्वेदसंहितापुस्तके चैकत्र (४, ३, १५, २) दृश्यते; परं टीकाकृन्मतविरुद्धः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS & IGNCA-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

मधु(११)। पुरीषम्(१२)। पिप्पलम्(१३)। क्षीरम्(१४)। विषम्(१५)। रेतः(१६)। कशः(१७)। जन्म(१८)। बबूकम्(१९)। बुसम्(२०)। तुग्र्या(२१)। बुर्बुरम्(२२)। सुक्षेमं(२३)। धरुणम्(२४)। सिरा(२५)। अररिन्दानि(२६)। ध्वस्मन्वत्(२७)। जामि(२८)। आयुधानि(२९)। क्षपः(३०)। अहिः(३१)। अक्षरम्(३२)। स्रोतः(३३)। वह्निः(३४)। रसः(३५)। उदकम्(३६)। प्रयः(३७)। सरः(३८)। भेषजम्(३९)। सहः(४०)। शवः(४१)। यहः(४२)। ओजः(४३)। सुखम्(४४)। क्षत्रम्(४५)। आवयाः(४६)। शुभम्(४७)। यादुः(४८)। भूतम्(४९)। भुवनम्(५०)। भविष्यत्(५१)। महत्(५२)। आपः(५३)। व्योम(५४)। यशः(५५)।

---

(१७) "शकम्" C. D. F। (१८) "ब्रह्म" C. ; "जन्म" ग. D. F।

(२२) "वुर्वुरम्"—इति पाठः टीकाकृत्सम्मतः। "वुवुरः"—इति ग. C. D. F पुस्तकेषु ; एभ्योऽन्यत्र सर्वत्रैव "बर्बुरम्"—इति।

(२३) "सुक्षेमा" ख। "सुक्षेम"—इत्यपि टीकाकृत्सम्मतः।

(२५) "सुरा" च. ङ. टीकाकृत्सम्मतयाप्राधान्येन। "सुरा" ख. F। "सूरा. ग, छ।

(२६) "अररिदानि" ख. ग, छ।

(२८) "जामिः ख. ग. D. F, छ। "जामिवत्"—इत्यपि टीकाकृत्सम्मतः।

(३२) "अक्षराः" ग, छ। "अक्षरः" C. D. F, छ।

(३७) "पयः"—इत्येव कासुचिदेवपुस्तकेषु सर्वत्र, परं टीकाविरुद्धः। पु० ७।

(४७) "यादः" ग. C. D. F।

(५२), (५३) एवमेवानपूर्वी पाठः, टीकाकृतः सम्मतः, ग-पुस्तके न।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

महः(५६) । सर्णीकम्(५७) । स्तृतीकम्(५८) । सतीनम्(५९) । गहनम्(६०) । गभीरम्(६१) । गम्भरम्(६२) । द्रुम्(६३) । अन्नम्(६४) । हविः(६५) । सद्म(६६) । सदनम्(६७) । ऋतम्(६८) । योनिः(६९) । ऋतस्य योनिः(७०) । सत्यम्(७१) । नीरम्(७२) । रयिः(७३) । सत्(७४) । पूर्णम्(७५) । सर्वम्(७६) । अर्चितम्(७७) । बर्हिः(७८) । नाम(७९) । सर्पिः(८०) । अपः(८१) । पवित्रम्(८२) । अमृतम्(८३) । इन्दुः(८४) । हेम(८५) । स्वः(८६) । सर्गाः(८७) । शम्बरम्(८८) । अभ्वम्(८९) । वपुः(९०) । अम्बु(९१) । तोयम्(९२) । तूयम्(९३) । कपीटम्(९४) । शुक्रम्(९५) । तेजः(९६) । स्वधा(९७) । वारि(९८) । जलम्(९९) । जलाषम्(१००) । इदम्(१०१) । इत्येकशतमुदकनामानि * ॥ १२ ॥

---

(५७) "स्वर्णीकम्" क-च-C-D-F पुस्तकेभ्योऽन्यत्रैवमेव पाठः, परं टीकाविरोधादुपेक्ष्यः ।
(५८) "सतीकम्"—इत्यपि टीकाकृत्सम्मतः । ग. C. D. F पुस्तकेषु तु "स्तृतीकम्" —इत्यस्य पुरस्तात् "ऋतीकम्"—इति, परस्ताच्च "सतीकम्"—इति द्वे पदेऽधिके दृश्यते ।
(५९) "सतिनम्" ख, क्ष । (६२) "गह्वरम्" ग. C. D. F, क्ष । निरु० १४, ११ ;
(६३) इतोऽनन्तरं "कम्"—इत्यधिकम् ग. C. D F, क्ष । प० ३, ९ । निरु० १, ९ ; १४. ४, १८. ६, २५ । (६४) "अन्नम्"—क्ष । (७५) "पूर्णम्"—इति ख ।
(७६) "सर्वम्"—क्ष । (८२) "पवित्रम्"—क्ष । (८५) "हेम।" ख, क्ष ।
(९१) "अम्बुः" C. D, क्ष । (९३) इदं न दृश्यते ग. C. D. F पुस्तकेषु ।
(९४) "कपोटम्" ग. F, क्ष । "नृपोटम्" C. D, क्ष । (९५) "शुक्रम्" च (धमात्) ।
(९७) इतोऽनन्तरम् "अक्षरम्"—इत्येतदधिकं ग. C. D. F पुस्तकेषु ।
* "इत्युदकस्य" ग० ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding: IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

'उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् (निरु० २, २४)'—

(१) अर्णः *। 'ऋ गतौ (भू० प०)'। 'उदके नुट् च (उ० ४,१८२)'—इति अर्त्तेरसुन् प्रत्ययः। अर्यते तत् प्राणिभिरित्यर्थः। ऋच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा अकारान्तोऽप्यस्ति †। 'ऋ गतौ (क्रया० प०)', पचाद्यच् (३, १, १३४)। ऋणाति गच्छति दिवो भूमिं वृषभाणम्। "सृजदर्स्रांस्यव यद्युधा (ऋ० सं० २, ४, १६, ४)"—"अग्ने दिवो अर्ण मच्छा जिगासि (ऋ० सं० ३, १, २२, ३)"—इति निगमौ॥

(२) स्रोदः। 'स्रुदिर् सम्प्रेषणे' भौवादिः स्वरितेत्। असुन् (उ० ४, १८४)। स्रुद्यते स्रोदः। स्रुतं हि जलं पर्वतादिभ्यः शिलादिष्वधःपतनात्। "नावा न स्रोदः प्रदिशः पृथिव्याः (ऋ० सं० ८, १, १८, ७)"—"याभीरसाङ्स्रोदसोऽङ्गः पिपिन्वथुः (ऋ० सं० १, ७, ३५, २)"—इति च निगमौ॥

(३) स्रद्म ‡। 'स्रद स्थैर्ये (सौ०)'—इति स्कन्दस्वामी। 'स्रद गतिहिंसनयोः (सौ०)'—इति सुबोधिनीकारः। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३, २, ७५)'—इति मनिन्। स्रदौति पिपासादनिवर्त्तने। स्वकार्ये स्थिरं भवति जलाशयं व्याप्य स्थिरं भवतीति वा। तथाच 'स्थावराद् गृह्णामि'-इति श्रुतिः, गतावर्णसोरसमित्यर्थः। हिनस्ति पिपासा सुप्तं वा अतीप्सितं वा पुरुषम्। "स्रद्मेवार्थेषु तर्त्तरीथ उग्रा (ऋ० सं० ८, ६, २, २)"—इति निगमः॥

---

* प०१७. २, १४। † निरु० ११, २७। ‡ प० २, ७।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(४) नभः * 'नह बन्धने (दि० उ०)' ; 'नहेर्दिवि भश्च (उ० ४, २०५)'—इति विधीयमानोऽसुन् भकारादेशश्च बाहुलकादुदकेऽपि भवतः । नह्यते हि तन्मेघैर्दिवि भूमौ सेचादिभिः, नह्यति प्राणिनां मनांसीति वा । प्राणिनो हि यत्रोदकं विद्यते तत्रैव स्थातुं मनः कुर्वते । तथा—'स-मनसः खलु वै पशवोऽनावृतास्ते पशवो हि स-मनसः'—इति श्रुतिः । न न भातीति वा ; एकस्य नञो लोपः इतरस्य न-लोपाभावः । भातेरसुनि टिलोपश्च बाहुलकात् । भात्येव स्वया दीप्त्या देवतात्वात् । यद्वा ; नभ इव नभः । तथाम्बरनिर्वचने 'अम्बुवद्राजते'-इत्यादिना ग्रन्थेन (२७ पृ०) आकाशस्य जलसाम्य मुक्तम्, साम्यस्योभयनिष्ठत्वात् अत्र जलमप्याकाशसदृशमित्युच्यते । "म॒द॒च्युत॑मौशा॒नं न॑भो॒जाम् (ऋ० सं० ७, ७, २५, ४)"—"नभो॒वसा॑नः॒ परि॑यास्यध्व॒रम् (ऋ० सं० ७,३, ८,५)"—इति च निगमौ ॥

(५) अम्भः † । 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०)' । उदके नुम्भौच (उ० ४, २०४), अत्रापो ह्रस्वोऽसुन्निति (उ० ४, २०२) च वर्त्तते । व्याप्नोति सर्वमम्भः । तथाचाथर्वणी श्रुतिः—'सर्वमिदमम्भः (अथ० ब्रा० ?)'—इति, 'आपो वा इदं सर्वम् (अथ० सं० ?)'—इत्यादिरनुवाकश्च । "अम्भः॒ किमा॑सी॒द् गह॑नं गभी॒रम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, १)"—इति निगमः ॥

(६) कवन्धम् ‡ । बन्धिरनिभृतत्वे (निरु० १०, ४), निभृतं

---

* पु० ४ । प० ३, ३० । निरु० २, १४ । † प० ३, ३० ।
‡ निरु० १०, ४ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding: IKS-MoE Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

चञ्चल मतोऽन्यदनिभृत मचञ्चलम् तदनिभृतं, कवन्धः कमनीयञ्च तद्वन्धं चेत्यर्थः। कमेर्डप्रत्यये कः, बन्धेः पचाद्यचि बन्धः इति निर्वाहः। यद्वा; कं सुखं बध्नाति स्नानपानादिना। कर्मण्यन्। बवयोरविशेषात् वकारः; कवन्धम्। "नीचीनबारं वरुणः कबन्धम् (ऋ० सं० ४, ४, ३०, ३)"—"अर्यमणो न मरुतः कबन्धिनः * (ऋ० सं० ४, ३, १६, ३)"—इति च निगमौ॥

(७) सलिलम् † 'सल गतौ (भू० प०)'। 'सलिकल्यनिमहि-भड़िभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् (उ० १,५४)। सलति गच्छति निम्नं देशं, गम्यते प्राणिभिरिति वा। "गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षति (ऋ० सं० २, ३, २२, १)"—इति निगमः॥

(८) वाः ‡। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। स्वार्थिकोऽण् छान्दसः, तदन्तात् क्विप्, अणि लोपः हल्ङ्यादिलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः। वृतं हि तदिन्द्रेण। तथाच श्रुतिः—'अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत वाहिकम्'—इति। इन्द्रो दिवः शक्तिभिर्देवः तस्मादर्णमवो हितमिति। "वार्णं पथा रथ्येव खानीत् (ऋ० सं० २, ५, २५, १)"—इति निगमः॥

(९) वनम् §। 'वन षण सम्भक्तौ (त० आ०)'। 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'। वन्यते सेव्यते वनम्। "यथा वातो यथा वनम् (ऋ० सं० ४, ४, २०, ४)"—"सोमो विश्वान्यतसा वनानि (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)"—इति च निगमौ॥

---

* मूलरु—प्रकाशिते सभाष्यऋग्वेदसंहितापुस्तके तु 'कबन्धिनः'—इति पवर्गीयमध्य-पाठः स्थितः; परमनुपदोक्त—'बवयोरविशेषाद् वकारः'—इत्युक्त्या देवराजमतविरुद्धः।
† प० १, १। ‡ प० ५, १२, ९, २। § पु० ५ पृ०३९, पं०६।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(१०) घृतम्*। 'ऋ घृ क्षेचने (भू० प०)। 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः (उ० ३, ८६)'—इति क्त-प्रत्ययः। क्षेचयत्यनेन भूमिं वरुणः, सिञ्चत्यनेनेति वा। 'क्रुष्णं निपानं हरयः सुपर्णाः (ऋ० सं० १, २२, ८, ४७)'—इत्यत्र 'घृतमित्युदक नाम (निघ० १, १२) जिघर्त्तेः सिञ्चति-कर्मणः (निरु० ७,२४)'—इति भाष्यम्। यद्वा; 'घृ क्षरणदीप्त्योः (जु० प०)'। गत्यर्थाकर्मकेत्यादिनाऽकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः (३, ४, ७२)। जिघर्त्ति क्षरति मेघात् पर्वतादिभ्यो वा, दीप्यते वा स्वया दीप्त्या। "आदिद्धृतेन पृथिवी व्युद्यते (ऋ० सं० २, ३, २३, १)"—इति निगमः॥

(११) मधु†। मेघोदरवर्त्ति सलिलं मध्वित्युच्यते। तत्र पुनर्वैद्युतात्मना दह्यमानं सरः स्वर्णेन तन्वतेनैव वायुना ध्मायमानं धमति (भू० प०)। धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४) वा अन्तर्गीत-ण्यर्थो निःकालने द्रष्टव्यः निर्धाम्यते निःकल्यते हि तन्मेघात्। यद्वा; 'मद तृप्तौ (दि० प०)'। अस्माद्धासुलकादु-प्रत्ययो धान्तादेशश्च। माद्यन्ति हि तेन पीतेन प्राणिनः। यद्वा; मधुवत्स्वादुत्वात् मध्वित्युच्यते। इमानि स्कन्दस्वामि-निर्वचनानि। वैयाकरणपक्षे तु 'मनज्ञाने (दि० आ०)'—इति, अस्मात् निदिति (उ० १,९) वर्त्तमाने 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च (उ० १, १८)'—इत्यु-प्रत्ययो धोऽन्तादेशश्च। मन्यते अतिशयेन जनैः इति मधु। 'मननीयं मधु'—इति भट्टभास्करमिश्रः। "विद्वान् मध्व उज्जभारा दृशे कम् (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ५)"—इति निगमः॥

---

* निरु० २, २. ७, २४. १०, १६। † निरु० २, २. ४, ८. ८, ६. १०, ३१।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

(१२) पुरीषम् *। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० प०)'। 'शॄपॄभ्यां किच्च (उ० ४, २७)'—इति ईषन्-प्रत्ययः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)'—इति उद्रपरत्वम्। पूरयति जगत् प्रलयकाले, पूर्यतेऽनेन तड़ाकादि, पालकं वा जगतः शस्योत्पत्ति-हेतुत्वात्। प्रीणातेर्वा (क्र्या० उ०) बाहुलकात् कीषन्-प्रत्ययः, ईकारस्योकारादेशः स च पकारात् परो द्रष्टव्यः। प्रीणाति जगत् पुरीषम्। "उ॒द्यन्त्स॑मु॒द्रा-दु॒त वा पुरी॑षात् (ऋ० सं० २, ३, ११, १)"—इति निगमः॥

(१३) पिप्पलम्। 'पॄ पालनपुरणयोः (जु० प०)'। 'कल पॄत्-पादिभ्यः (? †)'—इति कल-प्रत्यये 'उदोष्ठ्य पूर्वस्य (७, १, १०२)'—इति 'बहुलञ्छन्दसि (७, १, १०३)'—इति बहुलवचनात् उत्वाभावे, बाहुलकत्वात् द्वित्वे, अभ्यासस्य उरदत्वे, 'अर्त्ति-पिपर्त्योश्च (७, ४, ७७)' 'बहुलञ्छन्दसि (३, ४, ७८)'—इतीत्वे, उत्तरस्य पकारस्य द्वित्वमृकारलोपश्चापि। पिपर्त्तिपिप्पलम्। पुरीषेण समानार्थम्। 'अपि प्लवते'—इति नैरुक्ताः'—इति क्षीरस्वामी। प्लवतेऽपि। 'प्लुङ् गतौ (भू० आ०)'। गच्छत्यपि। अपिशब्दात् तिष्ठतीति च गम्यते। तयाहि—जलं नदीषु प्रवाहवत्वात् गच्छति निम्नं प्रदेशं वा। 'जलाशयादिषु तीरादिनिरुद्धत्वान्न क्वचिद् गच्छति'—इति माधवः। अपिवा प्लवतेर्गत्यर्थाद् ऊर्णोतेर्ड-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, टिलोपाभावो बाहुलकादेव। पकारस्य द्वित्वमकारोपजनश्च। 'वष्टि भागुरिरल्लोप मवाप्योरुप-

* निरु० २, २२।

† कौमुद्यान्तु 'कलस्तृपश्च (उ० १, १०१)'—इति पाठः। तदातु 'वृषादिभ्यश्चित् (उ० १, १०३)'—इति कल-प्रत्ययेन भाव्यम्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सर्गयोः (२,४,८२ भा०)'—इत्यपि-शब्दस्याकारलोपः, पिप्पलम् ; पृषोदरादिः । "तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे (ऋ० सं० २, ३, १८, २)"—इति निगमः ॥

(१४) क्षीरम् * । 'घसॢ अदने (भू० आ०)' । 'घसेश्चिच्च (उ० ४,३३)'—इति ईरन् प्रत्ययः, चकारात् किच्चेति अनुवर्त्तते†, किच्चात् 'गमहनजन (६, ४, ९८)'—इत्युपधालोपः, 'खरि च (८, ४, ५५)'—इति चर्त्वं घकारस्य ककारः, 'शासिवसिघसीनाञ्च (८, ३,६०)'—इति षत्वम् । अदन्ति तदिति क्षीरम् । 'क्षर सञ्चलने (भू० प०)'—इत्यस्माद् बाहुलकात् डीरन्-प्रत्ययः टि-लोपश्च । क्षरति हि तत् मेघात् । "क्षीरेण स्नातः कुर्यवस्य योषे' (ऋ० सं० १, ७, १८, ३)"—इति निगमः ॥

(१५) विषम् ‡ । 'विषॢ व्याप्तौ (तु० उ०)' । 'विषेर्व्याप्तिकर्मणि (?)'—इति क-प्रत्ययः । वेवेष्टि व्याप्नोति सर्वं विषम् । यद्वा ; विपूर्वात् 'षणॢ शौचे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०, १)'—इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति, णकारलोपोऽपि बाहुलकादेव । विशेषेण स्नात्यनेनेति विषम्, तद्धि प्रथमं शौचसाधनम् । विपूर्वात् सचतेर्वा पूर्ववत् ड-प्रत्ययः । तद्धि स्नानपानावगाहनार्थिभिः सेव्यते । "जातं विष्वाचो' अहतं विषेण (ऋ० सं० १, ८, १६, १)"—"केश्य१'ग्निं केशी विषम् (ऋ० सं० ८, ७, २४, १)"—इति च निगमौ ॥

---

* निरु० २, ५ ।

† 'घसेः किच्च'—इत्येव पाठो दृश्यते कौमुद्याम् ।

‡ निरु० ११, ४३. १२, २६ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding: IKS-MoE Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(१६) रेतः। 'रि रीङ् स्रवणे' दैवादिकः (आ०)। 'सुरिभ्यां तुट् च (उ० ४, १८७)'—इत्यसुन्-प्रत्ययो तुडागमश्च गुणः। रीयते स्रवति रेतः। यद्वा; दृष्टिलक्षणानामपां देवानां रेतस्त्वाद्रेत उच्यते तथाचोपनिषत्—'देवानां रेतो वर्षम्'—इति। "अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनुर्हितम् (ऋ० सं० ५, १, १४, २)"—"सप्ताईगर्भा भुवनस्य रेतः (ऋ० सं० २, ३, २१, १)"—इति निगमौ॥

(१७) कशः। 'कश गतौ (भू० प०)', 'कश शब्दे (भू० प०)'। उभयोरसुन् (उ० ४, १८४)। कशति गच्छति निम्नं प्रदेशम्, मेघेभ्यः पतत् शब्दं करोतीति वा कशः। "याभिर्महामतिथिग्वं कशोजुवम् (ऋ० सं० १,७,३५,४)"—इति निगमः॥

(१८) जन्म *। 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)'। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति मनिन्, औणादिको वा (उ० ४, १४०)। जायते सृष्टिकाले स्वकारणात्। 'अग्नेरापः (तै० उ०)'—इत्युपनिषत्। जायन्ते वाऽस्मिन् जलचारिणो मत्स्यादयः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१९) ह्वबूकम् †। ब्रवीतेः शब्दार्थात् (अदा० उ०), भ्रंशतेर्वाधःपतनार्थात् (भू० आ०); उभाभ्यां समुदिताभ्यां वा 'उलूकादयश्च (उ० ४, ४०)'—इति जक-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः। 'जक-प्रत्यये धातुद्वयस्य ह्वबूभावः'—इति श्रीनिवासः। क्रमेणार्थः—तद्धि विपतत् साध्वाकारं शब्दं करोति, भ्रंश्यति दिवोऽनावरणत्वात्; मेघेभ्यो भ्रंश्यति शब्दवच्चेति "द्वा ह्वबूकं वहतः पुरीषम् (ऋ० सं० ७, ७, १९, ३)"—इति निगमः॥

---

* निरु० ११, २३, १२, २३। † निरु० २, २२।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(२०) वुसम् *। विपूर्वात् स्नातेः (अदा० प०) 'आतश्चोपसर्गे (३, ३,१०६)'—इति क-प्रत्यये उपसर्गेकारस्योकारो बाहुलकाद् भवति, धातोर्नकारलोपोऽपि बाहुलकादेव । विशेषेण स्नात्यनेनेति वुसम् †। तद्धि प्रथमं शौचसाधनम् । भ्रंशतेर्वा पवाद्यचि (३, १, १३४), पृषोदरादित्वादूहनीयं रूपम् । पूर्ववदर्थः । यद्वा ; 'वुस उत्सर्गे (दि० प०)'। 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाहुलकादस्मादपि भवति । वुस्यते उत्सृज्यते मेघैरिति वुसम् । "अविः स्वः क्रणुते गूहते वुसम् (ऋ० सं० ७, ७, १९, ४)"—इति निगमः ॥

(२१) तुग्रया । तुजतिर्हिंसायाम् (भू० प०)। 'क्विप् च (३, २, ७६)'—इति क्विप् । तुजन्ति हिंसन्ति तम औष्णेन जनानिति वा तुजो रश्मयः । तद्वान् तुग्रः । रोमत्वर्थीयोऽतिशायने । तुग्र आदित्यः, तत्र भवा तुग्रया । 'भवे छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत् । 'आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः'—इति मनुः (३ अ० ७६ श्लो०)। यद्वा ; तुग्रशब्देन ग्रीष्म उच्यते, अतिशयेनादित्यकिरणवान् हि ग्रीष्मकालः । 'तत्र साधुः (४, ४, ९८)'—इति यत् । तुग्रया । 'अन्याकाशयन्नवरिष्ठेषु तुग्रशब्दः'—इति दुर्गिकारः । तत्र भवे इत्यर्थे 'तुग्राद् घन् (४, ४, ११५)'—इति घन्-प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन 'भवे छन्दसि (४,४,११०)'—इति यत् । 'तुग्रया आपः'—'तुग्रमुदकम्' उभयमपि दृश्यते । 'अग्नेरापः (तै० उ०)'—इत्यपां कारणत्वेन अग्नेः सुतत्वात्, अग्नेर्वै धूमो

---

* निरु० ५, १९ । † वसयोरविशेषसूत्रमेव पुरस्तात् (१०६ पृ०)।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः (मु० उ० २, ५)—इति क्रमेण वा आकाशे वृष्टिलक्षणेनापां विद्यमानत्वात्, यज्ञस्यापि 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिः'—इति (मनुः ३अ० ७६ श्लो०) परम्पर्येण वृष्टिहेतुत्वात्। सर्वैश्वर्ययतया वरिष्ठ इन्द्रो विवक्षितः, वृष्टिप्रदानाच्च; तस्मात् तत्र भव इत्येषोऽर्थः सर्वत्र यथाकथञ्चित् वक्तुं शक्यते। "आवः शमं वृषभं तुग्र्यासु (ऋ० सं० १, ३, ३, ५)"—"उत यस्तुग्र्ये सचा (ऋ० सं० ६, २, ४, ५)"—इति च निगमौ॥

(२२) बुर्बुरम्। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० प०)'। 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाहुलकात् कः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)'। पुरम्। वपुषः शरीरस्य पूरकं पालकं वा वपुः पुरं सत्। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) वकाराकारलोपेन पकारहयस्य बकारादेशो विसर्जनीयस्य रेफादेशेन बुर्बुरम्। बुर्बुरमस्मिन्नस्तीति वा मत्वर्थीयोऽकारः (५, २, १२७), बुर्बुरवत्। ***। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२३) सुक्षेम। 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)', 'क्षि क्षये (भू० प०)'—इत्यस्माद्वा 'अर्त्तिसुसुहृसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ० १, १३७) बाहुलकादभिधानलक्षणाद्वा। 'क्वचिन्नकारस्येत्सञ्ज्ञा न भवति'—इति उणादिवृत्तिः। क्षियन्ति निवसन्त्यनेन प्राणिनः, गच्छन्त्यनेन पन्थानमिति वा, उपरिभागेन क्षीयते वा। यद्वा; पूर्वस्माद् धातुद्वयान्मनिनि रूपसिद्धिः। 'सुक्षोम'—इति माधवः पठति, निगमदर्शनान्निर्णेयः। 'वृष्ट्यै त्वा क्षेमाय त्वा (य० ?)'—इत्यत्र क्षेमशब्द उदकनामापि भवितुमर्हति॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(२४) धरुणम् *। 'धृञ् धारणे (भ्रू० उ०)'। 'हेतुमति च (३, १, २६)'—इति णिच्। धारेर्णिलुक् क्युन् प्रत्ययः। धारयति जगत् धरुणम्। "पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६)"—"धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् (ऋ० सं० ७, २, २८, ३)"—इति निगमौ॥

(२५) सिरा †। 'षृ गतौ (भ्रू० प०)' पचाद्यचि (३, १, १३४) टाप् (४, १, ४), सरा; अकारस्येकारो व्यत्ययेन (३, १, ८५)। "वृत्र माशयानं सिरासु' (ऋ० सं० १, ८, २६, १)"—इति निगमः। 'सरणशीलास्वप्सु'—इति माधवभाष्यम्। 'सुरा'—इति केचित् पठन्ति। 'षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)'; 'अभिषवः क्लेदनम्'—इति तद्वृत्तिः। 'षु प्रसवे' भ्वादिरदादिश्च (प०)। 'सुसूधाग्टधिभ्यः क्रन् (उ० २, २३)'—इति क्रन्-प्रत्ययः। सुनोति क्लेदयति भूमिमिति। प्रसौति अनुजानाति सस्याद्युत्पत्तिं स्वसत्तया, सूयते वा परेषां स्वामिनां विनियोगाय। यद्वा; 'सुर ऐश्वर्ये' तुदादिः (प०)। सुरति ईश्वरं भवति जगत् कर्त्तुं समर्थो भवतीत्यर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२६) अररिन्दानि। 'रा दाने (अदा० प०)'। 'आदृगमहनजनः कि-किनौ लिट् च (३, २, १७१)'—इति कि-प्रत्ययः। लिङ्वद्भावात् द्विर्वचनादिः। ररिर्दाता। ररिर्यस्य न विद्यते तदररि, अन्येरदत्तमित्यर्थः। तद्ददाति 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' अररिदम्। नकार उपजनः अररिन्दम्। अथवा 'क्त्यल्युटो बहुलम्

* निरु० १२, ३०। † 'सरा' निरु० १, ४; ११।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS & I-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(३, ४, ११३)'—इति कर्मणि किर्भवति। ररि=दत्तम्, न ररि अररि=अदत्तम् पृथिव्यादिभिः; किन्तत्? सुखम्। अररि ददातीति पूर्ववत्। उदकेन यद्दीयते सुखादिकं तच्चान्यैः पृथिव्यादिभिः दातुमशक्यत्वाददत्तमित्युच्यते। "अधारयदररिन्दानि सुक्रतुः (ऋ० सं० २, २, ४, ५)"—इति निगमः। अत्र 'अदत्तदानमुदकैः'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी॥

(२७) ध्वस्मन्वत्। 'ध्वंसु गतौ च (भू० आ०)'। चकारादधःपतनेऽपि। औणादिको मनिन् भावे (उ० ४, १४०)। बाहुलकादु-लोपः (१, ३, १)। ध्वस्म ध्वंसनं मेघेभ्यः पर्वतादिभ्यो वा अधःपतनं निम्नप्रदेशगमनम्। जलार्थिकर्तृकं वा गमन मस्यास्तीति मतुप्; 'अनो नुट् च (८,२,१६)'—इति मतुपो नुडागमः, नुटो ऽसिद्धत्वात् (८, २, १) तस्य च वत्वं भवति (८, २, ६)। 'ध्वस्मन्वत् स्यात् ध्वंसनवत्'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी। "सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः (ऋ० सं० ४,५,१६,२)"—इति निगमः। माधवस्तु 'समभ्येतु त्वां मदीये वर्धमानं ध्वंसनक्रियायुक्तमन्नं वचनं स्मरणीयं सहस्रसङ्ख्याकम्'—इत्यभाषयत्*॥

(२८) जामि†। जामेर्गतिकर्मणो (निघ० २, १४) 'वसिवपियजि (उ० ४, १२१)'—इत्यादिना विहित इञ् बाहुलकाद् भवति। जमति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा जलार्थिभिः। यद्वा; 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)'। अस्मात् 'जनिघसिभ्यामिण्

---

* नैष पाठो यथाश्रुतः सायणीयः।

† प० २, ५. ४, १। निरु० ३, ४; ६, ४, २०. १०, १६।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(उ० १२६)'—इति इण् प्रत्ययो बाहुलकान्नकारादेशश्च दीर्घः (३, ३, १)। जायतेऽस्मात् पृथिव्यादि, जायते वा स्वकारणात् 'अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति (तै० उ०)' श्रुतेः। "जामिवत्"—इत्यन्ये पठन्ति। निगमदर्शनान्निर्णेयः॥

(२९) आयुधानि*। 'युध सम्प्रहारे (दि० आ०)'। 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इति कः। आयुध्यत्यनेनेत्यायुधम्। यद्वा; 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (३, १, १३५)'—इति कर्त्तरि कः। आयुध्यते सम्प्रहरति रक्षांसि। जसि आयुधानि। "इन्द्रे॒ सन्ति॑ष्ठ ज॒नयायु॑धानि (ऋ० सं० ७, ४, ८, २)"—"जा॒मि ब्रु॑वा॒ण आयु॑धानि वेति (ऋ० सं० ७, ६, ४, २)"—इति च निगमौ॥

(३०) क्षपः। 'क्षप प्रेरणे (चु० प०)'। कथादिष्वपठितोऽपि 'बहुलमेतन्निदर्शनम् (चु० ग० सू०)'—इत्यस्योदाहरणत्वेन † धातुवृत्तौ पठ्यते। असुनि णिलोपः। क्षिपयति प्रेरयति नाशयति पिपासाम्। "क्षपो॒ जिन्व॑न्तः॒ पृष॑तीभि र्ऋ॒ष्टिभिः॒ (ऋ० सं० १, ५, ७, ३)"—इति निगमः॥

(३१) अहिः ‡। मेघनामसु निरुक्तम् (१, १०)। गच्छन्ति निम्नं प्रदेशम्, आभिमुख्येन हन्ति तापम्, अहिंसकं वा प्राणिनाम्। "पृथि॒व्या निश्श॑शा॒ अहि॒म् (ऋ० सं० १, ५, २९, १)"

---

* निरु० १०, ६।

† कथादिश्चुरादेरन्तर्गणः, अत्र सर्व एवादन्ता धातवः पठिताः।

‡ पु० १०। पृ० ७४ प० २१।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

—इत्यत्र 'शश प्लुतगतौ (भू० प०), अन्तर्णीतण्यर्थः, निर्गमभूमौ पातनमुच्यते, अहिम् मेघं हन्तमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। उदकं भवितुमर्हति। अन्वेषणीयो निगमः॥

(३२) अक्षरम् *। निरुक्तं वाङ्नामसु (१, ११)। व्याप्नोति जगत्, अश्यते भुज्यते वा प्राणिभिः, अनक्ति सेचयति भूमिं वा, न क्षरति क्षीयते कदाचिदपीति वा। "ततः क्षरत्यक्षरम् (ऋ० सं० २, ३, २२, २)"—इति निगमः॥

(३३) स्रोतः। 'सु गतौ (भू० प०)'। 'सुरीभ्यां तुट् च (उ० ४, १९७)'—इत्यसुन्। स्रवति निम्नं देशम्। "धन्वन् स्रोतः कृणते गातु भूर्मिम् (ऋ० सं० १, ७, २, ५)"—इति निगमः॥

(३४) क्षप्रिः। 'क्षप् प्रेरणे (दि० प०)'। क्रिन्। यद्वा; 'क्रिच्क्नौ च सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १७४)'—इति क्रिच्। क्षप्यन्ति हि देवतास्तेन तर्पिताः, क्षप्यन्ति तेन पीतेन प्राणिन इति वा। तथाच श्रुतिः—'मन्ये भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अक्षपं यदा वः' (अथ० सं० ३, १३, ६)। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३५) रसः †। रसतिः शब्दार्थः (भू० प०)। पचाद्यच् (३, १, १३४)। रसति हि तन्मेघपर्वतादिभ्यः पतत्। यद्वा; 'रस आस्वादने (चु० प० अ०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)'। रस्यते आस्वाद्यते जिह्वया लिह्यते इति रसः। यद्वा; रसोऽपां गुणः ‡, गुणगुणिनोरभेदोपचारेणाख्यायते; मत्वर्थीयस्य लुग् वा रसवान् रसः। यद्वा; रसतिरर्चतिकर्मा (३, १४), पचाद्यच् (३,

* पु० ११। पृ० ९८ प० १। † पु० ११। पृ० ८० प० ८।
‡ 'आपश्चतुर्गुणा रसेन'—इति निरु० प० २, ४।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

१,१३४) ; अर्च्यते देवतात्वात्, अर्चतेऽनेन देवता इति वा । "आ त्वा विशन्त्विन्दवः (ऋ० सं० ६, ६, १८, २)"—इति निगमः ॥

(३६) उदकम् * । 'उदकञ्च (उ० २, ३६)'—इत्युणादि सूत्रेण उदकशब्दो निपात्यते । क्कुन्-प्रत्यये खनतेरुत्पूर्वस्य धातु-लोपः । उत्खायते तद् वायुना विभज्यमानं कर्म, उत्खनति वा भूमिं स्वेन वेगेन कर्त्ता । उत्पूर्वस्य वाञ्चतेर्लोपः उदकमिति ; उदञ्चतीत्युदकम् । "उदानिषुर्महीरिति तस्मादुद्कमुच्यते (अथ० सं० ३, १३, ४)"—इति, "समानमेतदुदकम् (ऋ० सं० २, ३, २३,५)"—इति, "मण्डूका इवोदकान् (ऋ० सं० ८, ८, २४, ५)" —इति, "मण्डूका उदकादिव (ऋ० सं० ८, ८, २४,५)"—इति च निगमाः ।

(३७) प्रयः † । 'प्रीञ् तर्पणे (क्रया० प०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । लप्यन्तेऽनेन देवताः । यद्वा ; प्रपूर्वात् यमते (भू० प०) रसुनि टिलोपो बाहुलकात् । प्रकर्षेण गच्छन्ति प्रयः । "आपो न द्वीपं दधति प्रयांसि (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)"—इति निगमः ॥

(३८) सरः ‡ । 'सृ गतौ (भू० प०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । सरति स्रियते वा सरः । "साकं सरांसि त्रिशतम् (ऋ० सं० ६, ५, २९, ४)"—इति निगमः ॥

(३९) भेषजम् § । 'भिषज् चिकित्सायाम्' कण्ड्वादिः (प०)। पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८) । भिषज्यन्त्यनेन भेषजम् , 'अन-

* निरु० २, २४ । † प० २. ७ । ‡ पु० ११ । पृ० १०० प० २० । § प० ३, ६ । निरु० १०, ७ ; ३५ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

न्तावसथेतिह भेषजात्'—इति निर्द्देशात् साधु। "आ॒प इद्वा उ॑ भेष॒जीरापो॑ (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)"—इति श्रुतिः। 'भेषं रोगं जयति'—इति दुर्गः। यद्वा ; भेषजमस्मिन्नस्तीति भेषजम्। अर्श आदित्वादच् (५, २, १२७)। तथा "अ॒प्सु मे॒ सोमो॑ अब्रवीद॒न्त-र्वि॑श्वानि भेष॒जा (ऋ० सं० १, २, ११, ५)"-इति श्रुतिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४०) सहः *। सहिरभिभवार्थः (दि० प०), अभिभवते उष्णमग्निं वा। यद्वा ; सहो बलं (निघ० २, ९), तदस्यास्तीति मत्वर्थीयस्य लुक् (१, ४, १९ वा०)। बलवत् हि बलम्। "स॒ह-दा॑तुं पुरुहूत क्षि॒यन्ते॑ (ऋ० सं० ३, २, ३, ३)"—इति निगमः। सकारलोपश्छान्दसः॥

(४१) शवः †। 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः (भू० प०)'। 'श्वेः सम्प्रसारणञ्च (उ० ४,१८८)'—इत्यसुन्। श्वयति गच्छति वर्द्धते वा वर्षाकाले। शवतेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २, १४) असुन्। शवति गच्छति शवः। निगमोऽन्वेषणीयः। माधवेन स्वीये नामनिघण्टौ 'शवः'—इत्येतन्नापाठि, 'शिवम्'-'शापम्' इत्येते पठिते। द्वितीयमाशप्ताशिवासु मातृषु प्रतीपं शपत्तद्यो वदन्ति। शिवमिति सनिगमं दृष्टमपि भाषायामपि जलपर्यायत्वात् अत्र तत्पर्यायेन तस्य पाठे प्रयोजनं मन्दम्, शापमित्येतत्त्वत्यन्ताप्रसिद्धम् प्रायः पूर्वाचार्यैः समाम्नाये अपठितम्। अस्य च उदकनामत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, शवस्य

---

* प० २, ९। निरु० ५, २५. ११, ९।

† प० २, ९। निरु० १०, २९ ; ३१. ११, २१ ; २४. १२, २१।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ओजः सहः इत्याभ्यां सह प्रसिद्धपाठेऽत्र दृष्टत्वात्, प्रायोऽक्षरसाम्याच्च लेखकैः प्रायेण भव इति लिखितमिति । शपन्त्यनेनेति शापम् । 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ् । हस्ते ह्युदक मादाय शपन्ति सुनय इति श्रूयते ॥

(४२) यहः *। यातं प्राप्तं पिपासितैः, हुतं च यज्ञे देवतास्वात् । असुनि यातेर्ह्रयतेश्च द्विधातुजं रूपम् ; पृषोदरादिः । (६, ३, १०९) निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) ओजः †। 'उञ्ज आर्जवे (तु० प०)' । 'उञ्जेर्वलोपश्च (उ० ४, १८७)'—इत्यसुन्, बाहुलकादुदकेऽपि भवति । उञ्जते शुद्धपक्षे न्यग्भावार्थश्च । उञ्जतेर्वा नैरुक्तधातोर्वृद्धिकर्मणोऽसुन् प्रत्ययः । उञ्जत्यनेनेत्युर्क् । न्यग्भावयति वा स्वदेगेनानतप्रदेशं, वर्द्धते वा वर्षासु बलवद्वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४४) सुखम् ‡। सुखावहत्वात् सुखम् । 'सुखं कस्मात् ? सुहितं खेभ्यः निरु० ३,१३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । सुष्ठु हितं खेभ्यः । नेयं हितयोगलक्षणा चतुर्थी (१,४,४४ वा०), इन्द्रियाणामचैतन्यात् सुखादिभिरसम्बन्धात् ; अत इयं हेतौ पञ्चमी (२, ३,२५), इन्द्रियविषयसन्निकर्षस्य सुखहेतुत्वात् उपपद्यते इन्द्रियाणां हेत्वर्थकयथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेश्च सम्बन्धयोगपदार्थान्तराध्याहारः । अतिशयेन हितं पुरुषस्य, खेभ्यः ख-हेतुकमित्यर्थः । हितं वा पुरुषे आत्मधर्मत्वात् सुखादीनां धर्माधिकरणत्वाच्च धर्मिणाम् । अथवा खेभ्य इति चतुर्थ्येव ; ख-शब्देन च आत्मा मनसा संयुज्यते

---

* प० २, ९ । † प० २, ९ । निरु० ९, ८ । ‡ निरु० ९, १२ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding: KS Mohapatra Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

मन इन्द्रियेणेति सम्बन्धिसम्बन्धात् पुरुष एवोच्यते इति यथाश्रुत-सम्बन्धः। तथाचोपनिषत्–'वर्ण्यः स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः'। क्षुराधाने अव्यवहितं स्यादित्युपलक्ष्य प्राणान्ते च प्राणानां भवतीति प्राणादिशब्दैस्तस्योहसिद्धं दर्शयति—'खं पुनः खनतेः (निरु० ३, ३१)', उत्पूर्वस्य उत्खनति विनाशयति, किम्? परब्रह्मप्राप्तिमुखम्, कथम्? कायसुखप्रवृत्तेरधोगमनात् इति सुखम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४५) क्षत्रम् *। 'क्षदिः सौत्रः'। 'क्षद स्थैर्ये' इति स्कन्द-स्वामी। माधवपक्षे क्षदिः शकलीकरणार्थो हिंसार्थश्च। 'क्षद गति-हिंसनयोः'—इति सुबोधिनीकारः†। 'गुधृवीपचिवचियमि [मनि] सदिक्षदिभ्य स्त्रः (उ० ४, १६२)'। वर्षाव्यतिरिक्तेषु ऋतुषु सूर्य-रश्मिभिराहृता ह्यापो मेघेषु घनीभूताः पाषाणवत् स्थिरा भवन्ति; जलाशयं प्राप्य वा; अश्यते भुज्यते वा; अतिपीतं श्लेष्मादि जन-यित्वा प्राणिनो हिनस्ति वा; गच्छति निम्नं गम्यते वा तदर्थिभिः। यद्वा; क्षत्रशब्दो बलनाम। अर्श आद्यच् (५, २, १२७)। बलवद्धि जलम्। धननाम वा (निघ० २, १०), तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम्। क्षतादन्नवृष्टिकृत्क्लेशात् त्रायन्ते इति वा क्षत-शब्दात् त्रायतेश्च क्षत्रम्, पृषोदरादिः (६, ३, १०९)। "युवं नो॒ येषु॑ वरुण क्ष॒त्रम् (ऋ० सं० ४, ४, २, ६)"। बृहच्च बल मन्नं वेति माधवभाष्यम्। "उत द्यावापृथिवी क्ष॒त्रमु॒रु (ऋ० सं० ४, ८, ८, ३)"—इत्यत्र च क्षत्रं धनमिति इष्टम्। उभयमप्युदकं भवितुमर्हति॥

---

* प० २, १०।

† क्षद संवरणेऽपि दृष्टो वोपदेवीयकविकल्पद्रुमे, यतो भवति क्षत्तेति।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(४६) आवयाः । आङ् पूर्वात् 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'इणश्चासिः (उ० ४, २१६)'—इति बाहुलकादासि-प्रत्ययः । उपसर्गश्च धात्वर्थानुवर्त्तकः आभिमुख्यार्थो वा ; अस्यते वीयते आभिमुख्येन गम्यते इति वा आवयाः निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४७) शुभम् । 'शुभ दीप्तौ (भू० आ०)' । क्विप् प्रत्ययः । शोभते दीप्यते स्वेन तेजसा देवतात्वात् । द्वितीयैकवचनस्य प्रयोगो यथादृष्टम् । "शु॒भं पृक्ष॒मिष॒मूर्जं॒ वह॑न्त॒ (५, १, १, ४)"—"इषं॒ जना॑य वहथः शुभस्पतीः (७, ८, १८, ४)"—"द्रव॑त्पाणी॒ शुभ॑स्पती (१, १, ५, १)"—इति च निगमाः ॥

(४८) यादुः । 'या प्रापणे (अदा० प०)' । 'भृ-मृशीतृदृचरित्सरितनिधनिमस्जिभ्य उः (उ० १, ७)'—इति बाहुलकादुप्रत्ययो दुड़ागमश्च । याति निम्नं प्रदेशं यादुः । 'यादुः स्याद् गमनक्रियम्'—इति माधवः । तदानीमु-प्रत्ययो बाहुलकात् । "ददा॑ति॒ मह्यं॒ यादु॑री॒'—(ऋ० सं० २, १, ११, ६) इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'यादुरित्युदकनाम, रोमत्वर्थीयः'—इति ॥

(४९) भूतम् । 'भू सत्तायाम् (भू० प०)', निष्ठातकारः कर्त्तरि । पूर्वमेव सत् भूतम् प्रथमदृष्टत्वात् । 'अपएव ससर्जादौ तासु वीजमवासृजत् (१अ० ८ श्लो०)'—इति मनुः । अथवा 'भू प्राप्तौ (वा आ०)'—इति धातुः । प्राप्यं पिपासितैः । यद्वा ; पञ्चसु पृथिव्यादिषु महाभूतेष्वन्तर्भावात् भूतमित्युच्यते । 'मातान्तरिक्षं निर्भीयन्ते अस्मिन् भूतानि (२, ८)'—इति निरुक्त एवोदाहरणम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(५०) भुवनम् *। 'भू सत्तायाम् (भू० प०)'। 'भूसुधूञ्-भ्रस्जिभ्यश्छन्दसि (उ० २, ७५)'—इति क्युन्-प्रत्ययः, उवङा-देशः। भवन्त्यनेन सर्वे पदार्था इति भुवनम्। "य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् (ऋ० सं० ८, ३, १६, १)"—"इमा च विश्वा भुवनान्यस्य (ऋ० सं० २, ३, २१, ४)"—इति च निगमौ ॥

(५१) भविष्यत्। भवतेरेव। 'लट् शेषे च (३, ३, १३)'—इति लट्, 'लटः सद्वा (३, ३, १४), 'स्यतासी लृलुटोः (३, १, ३३)', इडागमः (७,२,३५)। जलं हि आगामिन्यपि काले विद्यते, प्रलयेऽपि जलत्वस्य नाशाभावात्। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५२) महत् †। 'मह पूजायाम्' भ्वादिः (प०), कथादिश्च (चु० अ०)। अस्मात् 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छत्वच्च (उ० २, ७८)'—इति निपातनम्। महति महयति वा देवता मनेन पृरुष-स्येति महत्, मह्यते वा देवताभ्यात्। यद्वा; मानेन स्वगतेन परिमाणेन अन्यान् स्वस्मादूनप्रमाणान् पदार्थान् जहाति अति-क्रामति 'दशोत्तराण्यावरणानि सप्त'—इत्यत्र विष्णुपुराणे सर्व-महत्त्वं जलतत्त्वस्योक्तम्। मानशब्दाज्जहातेश्च पृषोदरादित्वाद्रूप-सिद्धिः। "महत्त उल्वं स्थविरं तदासीत् (ऋ० सं० ८, १, १०, १)"—इति निगमः ॥

(५३) आपः ‡। एतदुक्तसमानार्थम् । * * *। क्तत्वं ताभिर्हि व्याप्तम्, आप्नोतेः सङ्ग्रह-कर्मकत्वात्। तथाचार्थवर्णिका

---

* निरु० १, १२. ७, २५. ८, १४. १०, ११ ; ३४ ; ४६. १२, ११ ।
† प० १, १ । निरु० १, १२ । ‡ पु० १ । पृ० १० प० १७ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

श्रुतिः—आपो अग्ने विश्वंभावन् (अथ० सं० ४, २, ६)'—इति । यद्वा ; कर्मणि क्विप्, इन्द्रेण आप्ता आपः, तदाप्नोतीन्द्रो वा । 'तदाप्नोदिन्द्रो वो यतीस्तस्मादापो अनु' ष्टन (अथ० सं० ३, १३, २)'—इति श्रुतिः । "आपो हि ष्ठा मयोभुवः (७, ४, ५, १)" —इति निगमः ॥

(५४) व्योम* । निरुक्तमन्तरिक्षनामसु (३ । पृ० २६ प० ११) । व्यवति प्राणिनः संवृणोति भूमिमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५५) यशः† । 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'—'अश भोजने (क्रया० प०)' । 'अशेर्देवने युट् च (उ० ४, १८६)'—इत्येतस्माद् बाहुलकादुदकेऽपि भवति । 'अशेर्युट् च'—इत्येव श्रीभोजदेवः । अश्नुते व्याप्नोति जगत्, अश्यते वा प्राणिभिः । "तिर्यग् बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् । अत्रासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः (अथ० सं० १०, २६, ८)" —इति निगमः ॥

(५६) महः । महदित्यनेन समानम् । अत्रासुन् प्रत्ययः (उ० ४, १८४) । "मह्ना जिनोषि महिनि (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)"—इति निगमः । 'मह्यो अर्ष (ऋ० सं० १, १, ६, ३, निरु० ११, २७)'—इत्यत्र 'मह उदकनाम'-इति स्कन्दस्वामी । "महोम्यः स्वाहा (?)"—इति च ॥

(५७) सर्तीकम् । 'सृ गतौ (भ्वा० प०)' । 'सर्तेर्नुम् च (उ० ४, २३)'—इतीकन् प्रत्ययः । अधिकृतं किञ्चन्तु बाहुलकान्न भवति,

* पृ० ३ । पृ० २८ प० १० । † प० २, ७, १० ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS & IGNCA. 2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

गुणः, धावति सर्ष्टीकम्। "सलिलाय त्वा सर्ष्टीकाय त्वा सतीकाय त्वा (?)"—इति निगमः॥

(५८) स्तृतीकम्। 'स्तृ शब्दोपतापयो (भू० प०)', स्वरतिर्गत्यर्थः (निघ० २, १४), अर्चतिकर्मा च (निघ० ३, १४)। 'अलीकादयश्च (उ० ४, २५)'—इतीकन्-प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः, निपातनात्तुगागमः। शब्दं करोति, गच्छति, पूज्यन्तेऽनेन देवताः, पूज्यते वा स्वयं देवतात्वात् इति स्तृतीकम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥ "सतीकम्"—इति केचित् पठन्ति। 'षट्ल्ट विशरणगत्यवसादनेषु (भू० तु० प०)'—पूर्ववदीकन् (उ० ४, २५); दकारस्य तकारः। गच्छति अवसीदति कुड्यानि, अनेनेति वा। "सतीकाय त्वा (?)"—इति पूर्वमुक्तो निगमः। अत्र स-शब्देऽवग्रहकरणं पदकाराणामभिप्रायस्य वैचित्र्यात् *॥

(५९) सतीनम्। पूर्ववत् सर्वम्; दकारस्य तकारोऽपि निपातनात्। यद्वा; सती शोभना असौ; सामर्थ्यान्माध्यभिका वाक्, सा ईना ईश्वरा अस्य तत् सतीनम्; 'सञ्ज्ञापूरण्योश्च (६, ३, ३८)'—इति पुम्वद्भावनिषेधः। "अथो सतीन कङ्कतः (ऋ० सं० २, ५, १४, १)"—इति निगमः। "सतीन संत्वाहव्यो भरेषु (ऋ० सं० १, ७, ८, १)"—इति च॥

(६०) गहनम् †। 'गाहु विलोड़ने (भू० आ०)'। 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच् प्रत्ययः, बहुलवचनाद्ध्रस्वत्वम्। अवगाह्यते प्राणिभिः गहनम्। "अभ्रः किमासीद् गहनं गभीरम्

* पदकारेण हि 'स। तीकाय' एवमवग्रहीतम्। † प० १९, ६, ६।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(ऋ० सं० ८, ७, १७, १)"—इति निगमः । अत्राभ्रः गभीरमित्येते निरुक्त्या योजनीये ॥

(६१) गभीरम् * । गमेर्धातोः 'गभीरगम्भीरौ (उ० ४,२४)'—इति नुगागम ईरन्-प्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते । गच्छति यन्त्रेष्वाहृतं वसतीवर्यादिरूपेण । "पर्षि दीने गंभीर आँ (ऋ० सं० ६, ४, ५३, १)"—"न तं हन्ति स्वतो गभीराः (ऋ० सं० ८, ६, ५, ४)"—इति च निगमौ ॥

(६२) गम्भरम् । 'ऋदरादयश्च (उ० ५, ४२)'—इत्यरप्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः । निपातनाद् गमेरन् भडागमश्च । पूर्ववदर्थः । यज्ञ ; 'ग्रह उपादाने (क्रया० उ०)', पूर्ववदरन्, 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' (सि० कौ० वै० ३ अ०) । रेफस्य मकारो बाहुलकात् स चाकारात् परः । गृह्यते वसतीवर्यादित्वेन । "गम्भरेषु प्रतिष्ठाम् (ऋ० सं० ८, ६, २, ४)"—इति निगमः ॥

(६३) ईम् † । अव्ययमिदम् । "वि यदज्राँ अजथनाद्ईं यथा (ऋ० सं० ४, ३, १४, ४)"—इति निगमः । बहुषु पाठेषु "कम् ‡"—इति दृश्यते, तल्लिपिभ्रमतः । * * * । अत ईमित्येव पठितव्यम् ॥

(६४) अत्रम् § । 'अन प्राणने (अदा० प०)' । 'कृवृजसिदृपन्यभिस्वपिभ्यो नित् (उ० ३, ९)'—इति न-प्रत्ययः । अन्यते प्राण्यते प्रजाभिः ; न हि कदाचिदपि जलेन विना जीवन्ति प्राणिनः 'अस्य शोषादयो दोषा भवन्ति यदलाभतः । न हि

---

* पु० ११ । पृ०८४ प०२ । † प० ४, २ । निरु० १, ९. ४, १९. ५, २८ ।
‡ प० ३, ६ । निरु० १, ९ ; १४, ४, १८. ६, ३५ । § निरु० ३, ९ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by Gangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

तोयाद् विना तृप्तिः स्वस्थस्याप्यातुरस्य च"— इति वाग्भटः। अत्तेर्वा निष्ठातकारः; अत्रान्न इति निर्देशात् जग्ध्यादेशाभावः, अद्यते स्म। अन्नहेतुत्वाद्वा अन्न मित्युच्यते। "हिरण्यदा द॑दतन्न॑मस्मै (ऋ० सं० २, ७, २३, ५)"—इति निगमः॥

(६५) हविः। 'हु दानादानयोः (जु० प०)'। 'अर्चिशुचिहुसृभिच्छदिच्छर्दिभ्य इसिः (उ० २, १०१)'— इति इसि-प्रत्ययः। दीयते पिपासितेभ्यः, आदीयते वा जनैरुपभोगाय। अथवा हूयते देवतोद्देशेन, प्रक्षिप्यते वैश्वानरे हविरिदं जुहोमीत्यादि मन्त्रैः। "ह॒विषा॑जा॒रो अ॒पां पिप॑र्त्ति॒ (ऋ० सं० १, ३, ३३, ४)"— "विश्व॑कर्मन् ह॒विषा॑ वावृधा॒नः (ऋ० सं० ८, ३, १६, ६)"— इति च निगमः॥

(६६) सद्म *। (६७) सदनम् †। 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु (भू० तु० प०)'। पूर्वत्र, 'मनिन् (उ० ४, १४०)' —इति मनिन् प्रत्ययः। उत्तरत्र, 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)' —इति युच्। विशीर्यते शिलादिषु पातात्, विशीर्यन्तेऽनेन कुड्यादय इति वा; गच्छति वागच्छति निम्नं, गम्यते वा प्राणिभिः; अवसादयति पिपासायुक्तं वा। 'ह॒विर्ह॑विष्मो॒ महि॒ सद्म॒ दैव्य॒म् (ऋ० सं० ७, ३, ८, ५)"—इति निगमः॥

(६८) ऋतम् ‡॥

(६९) योनिः §। 'यु मिश्रणे (अदा० प०)'। 'वहिश्रियुद्रु-

---

* प० २, १७. ३, ४; ३०। † निरु० ४, १७. ७, २४. १२, ४२।
‡ प० २, १०; २५. ३, ४. ४, १९. ५, ४. ६, २२. ८, ६; १९। निरु० १०, ४०।
§ प० ३, ४। निरु० २, ८; १९।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ग्लाहाल्वरिभ्यो निः (उ० ४, ५१)'—इति नि-प्रत्ययः । युतं मितं सम्मृक्तं सर्वपदार्थैः । यद्वा ; वेतेर्वकारस्य उकारः, स च ईकारात्परः यणादेशः, स एव प्रत्ययः । परिवीतं हि जलं वायुना तोरेण वा । यद्वा ; योनिः कारणमन्नस्य । 'वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः (मनुः ३, ७६)'—इति हि स्मृतिः । "चरत् प्रियस्य योनिषु प्रियः सन् (ऋ० सं० ८, ७, ७, ५)"—"त्वचं पृच्यन्युपरस्य योनौ' (ऋ० सं० १, ५, २७, ३)"—इति च निगमौ ॥

(७०) ऋतस्य योनिः । यज्ञस्य योनिः ; नह्युदकेन विना क्वचिदपि यज्ञः कर्त्तुं शक्यते, ऋतस्य आगामिनो वर्षजलस्य योनिर्वा,—आदित्यो भौमं रसं रश्मिनादत्ते पुनर्वर्षाकाले वर्षति ; तथा—'सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः'—इत्युक्तम् । 'अस्य योनिर्भवति'—इति माधवः । "ऋतस्य योनि मा सदः (ऋ० सं० ४, १, १३, ४)"—"ऋतस्य योनागर्भे सुजातम् (ऋ० सं० १, ५, ६, २)"—इति निगमौ ॥

(७१) सत्यम् * । सत्सु भवम् 'भवेच्छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत् । यद्वा ; सत्सु साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ६८)'—इति यत् । सतोऽर्हमिति वा 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यः । "विद्युदसिविद्यामयाद्यानभृतात्सत्यमुपैति (?)"—"ऋतात् सत्य मुपागात् (?)"—इति च निगमौ ॥

(७२) नीरम् † । 'णीञ् प्रापणे (भ्वा० उ०)' । 'स्फायितञ्चि-वञ्चिशकि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययः । नयति प्राप-

---

* प० २, १० । निरु० १, १३. ३, १३ । † प० २, ४ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यति शुद्धिं नीयते वा पुरुषेण स्वाभिमतकार्यसम्पादनाय। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७३) रयिः *। 'रीङ् गतौ †'। 'अच इः (उ० ४,१३४)'—इति इ-प्रत्ययः, गुणः। रीयते गच्छति रयिः। यद्वा; रातेः (अदा० प०) इ-प्रत्यये बाहुलकात् युगागमो धातोर्ह्रस्वश्च। दीयते पिपासितेभ्यः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७४) सत् ‡। 'अस भुवि (अदा० प०)'। लटः शतरि 'असोरल्लोपः (६, ४, १११)', सत्। सर्वदा विद्यमानं प्रलयेऽपि नाशाभावात् 'सदसि भूयाः (?)'—इति निगमः॥

(७५) पूर्णम्। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० क्रया० प०)'। निष्ठातकारः 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)', 'हलि च (८, २, ७७)', 'रदाभ्याम् (८, २, ४२)'—इति निष्ठानत्वम्, 'रषाभ्यां नो णः (८, ४, १)'—इति णत्वम्; पूर्णम्। रचितं सेत्वादिना, तदर्थिभिः पूरितं वा कटाहादिषु। यद्वा; 'पूरी आप्यायने' दिवादिश्वुरादिश्च। 'वा दान्तशान्तपूर्णदस्त (७, २, २७)'—इत्यादिना निपातितम् उपभोगक्षीणं आप्यायितम्। "पूर्णं पूर्णेन सिच्यते (अथ० सं० १०, ८, २९)"—इति निगमः॥

(७६) सर्वम् §। 'सृ गतौ (भू० प०)'। 'सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवषट्वप्रह्वेष्वो अतन्त्रे (उ० १, १५१)'—इति निपातितम्।

---

* प० २, १०। निरु० ४, १७।

† 'रीङ् श्रवणे' दिवादिः, 'री गतिरेषणयोः' क्रयादिश्च दृश्यते; न तु रीङ् गतौ क्वापि।

‡ प० ३, २९। निरु ३, २०।

§ निरु० २, २४।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अतन्त्रे अकर्त्तरीत्यर्थः । स्तृतमनेन । यद्वा ; बाहुलकात् कर्त्तरि भवति ; सर्वम् । उभयत्रापि पचाद्यच् (३, १, १३४) । हिनस्ति पिपासामुष्णं वा । 'सर्वमसि सर्वं मे भूयाः (?)'—इति निगमः ॥

(७७) अचितम् * । 'चि क्षये (भू० प०)' । भावे निष्ठातकारः । चितं क्षयः, स यस्य न विद्यते, तदचितम् । सर्वदा सर्वैरुपभुज्यमानमपि स्वमहत्तया उपर्य्युपरि वर्षणाद्वा क्षयरहितमित्यर्थः । क्षियः 'निष्ठायामण्यदर्थे । वाक्रोशदैन्ययोः (६, ४, ६०-६१)'—इति विहितो दीर्घः, अत्र च भावो ण्यदर्थः, तस्मात् स न भवति ; दीर्घाभावात् 'क्षियोदीर्घात् (८, २, ४६)'—इति निष्ठानत्वमपि न भवति । "उत्समचितं व्यचन्ति (अथ० सं० ४, २७, २)"—"समानमर्थमचितम् (ऋ० सं० २, १, १८, ५)"—"अचितमत्ये जुहोमि स्वाहा (?)"—इति च निगमाः ॥

(७८) बर्हिः † । निगमोऽन्वेष्यः । वृंहेर्नलोपश्च (उ० २, १०२)'—इत्यादिना पूर्ववत् साध्यम् ॥

(७९) नाम ‡ । नमतेः (भू० प०), 'मनिन् (उ० ४, १४०)', —इति मनिन्-प्रत्यये धातोर्मलोपो दीर्घश्च निपात्यते § । नम्यते पुरुषैर्देवतात्वात् । णिजन्ते वा निपातनम् । नमयति नदीतीरनिकटवर्त्तिनो वेतसादीन् । अथवा 'अम गत्यादिषु' 'भूवादिः 'अम रोगे' चुरादिः, नञ्-पूर्वः ; अस्मान्निपातनं पूर्ववत् । न

---

* निरु० ५, ११, ११, ११ ।

† पु० इ० पृ० २९ प० ६ । प० ५, २ । निरु० ८, ८ ।

‡ निरु० ३, २२. ४, २५ ।

§ 'नामन्-सीमन् (उ० ४, १४६)'—इत्यादिनेति यावत् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अमन्ति गच्छन्त्यनेन। न हि स्नानपानोपयोगिजले विद्यमाने प्राणिनोऽन्यत्र गच्छन्ति। तथाहि—श्रोत्रियसजलनदीप्रभृतिषु विद्यमानेष्वेव वासो विधत्ते स्मृतिः। न आमयत्यनेन रोगी न भवत्यनेनेत्यर्थः। 'आपो॑ अमी॒व॒चात॑नीः (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)'—इति श्रुतिः। "नामा॑नि य॒ह्वो अधि॒ येषु॒ वर्द्ध॑ते (ऋ० सं० ७, २, ३३, १)"—"दधा॑ना॒ नाम॑ य॒ज्ञिय॑म् (ऋ० सं० १, १, ११, ४)"—इति च निगमौ॥

(८०) सर्पिः। 'सृपृ गतौ (भू० प०)'। 'अर्चिशुचिहुसृपिछदिच्छर्दिभ्य इसिः (उ० २, १०१)'—इति इसि-प्रत्ययः। सर्पति द्रवद्रव्यत्वात्। * *। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८१) अपः *। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० उ०)'। आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा (उ० ४,२०२)'—इत्यसुन् प्रत्ययो बाहुलकात् जलेऽपि भवति; अपः। आप इत्यनेन समानार्थम्। "ब॒ह्वी॒नां गर्भो॑ अ॒पसा॑मु॒पस्था॑त् (ऋ० सं० १, ७, १, ४)"—"जामी॒नाम॒ग्निर॒पसि स्वसॄ॑णाम् (ऋ० सं० २, ८, १४, १)"—इति च निगमौ॥

(८२) पवित्रम् †। 'पूञ् पवने (क्र्या० उ०)'। 'पुवः सञ्ज्ञायाम् (३, २, १८५)'—इति करणे इत्र-प्रत्ययः। पुनात्यनेनात्मानं स्नातः। अथवा 'कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः (३, २, १८६)'—इत्यपां देवतात्वात् कर्त्तरि इत्र-प्रत्ययः। पुनाति पापकृतः। तथाच मनुः—'ज्ञानं तपोऽग्निराहारोमृन्मनोवार्युपाञ्जनम्। वायुः कर्म्मार्क-

* प० २, १। निरु० ७, २७।

† प० ४, २। निरु० ५, ६।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कालौ च शुद्धेः कर्त्तृणि देहिनाम् (५ अ० १०५ श्लो०)'—इति। "ऋतपवित्राः स्वधया मदन्तीः (ऋ० सं० ५, ४, १४, ३)"—इति निगमः ॥

(८३) अमृतम् *। नञ्-पूर्वात् म्रियतेर्धातोः 'तनिमृङ्भ्यां किच्च (उ० ३,८५)'—इति तन् प्रत्ययः। न म्रियन्ते हि प्राणिनोऽनेन पीतेन। अथवाऽत्यन्तस्वादुरसत्वादमृतमित्युच्यते; तथा 'अमृतोह्यापः'—इति श्रुतिः। "यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २, ३, १८, १)"—इति निगमः ॥

(८४) इन्दुः †। 'जि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)'। अस्मात् 'उन्देरिच्चादेः (उ० १, १२)'—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, धकारस्य दकारश्च। इन्धे दीप्यते स्वेन तेजसा देवतात्वात्। यद्वा; 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)'। 'उन्देरिच्चादेः (उ० १, १२)'—इत्यु-प्रत्यय आदेरिदादेशश्च उनत्ति भूमिमिन्दुः। यद्वा; 'इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)'। अस्मादु-प्रत्ययः। परमैश्वरं हि जलं देवतात्वात्, प्राणिनां प्राणनस्य जीवनस्य च तदायत्तत्वाच्च। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८५) हैम ‡। हिरण्यनामसु व्याख्यातम् (२। पृ० २० प० १)। हिनोति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा तदर्थिभिः, वर्द्धते वा वर्षासु। निगमोऽन्वेषणीयः § ॥

(८६) स्वः ‖। सुपूर्वादर्त्तेरन्तर्भावितण्यर्थात् 'अन्येभ्योऽपि

---

* पु० २। पृ० १८ प० १२। † प० ३, १७. ५, ४। निरु० १०, ४१।
‡ पु० २। पृ० १८ प० १०। § सा० ह० भा० ६, १, ४, ४ द्रष्टव्यः।
‖ पु० ४। पृ० ३४ प० १४।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

ट्श्यन्त (३, २, ७५)'—इति विच् गुणः, 'स्वरादिनिपातमव्ययम् (१, १, ३७), सुपो लुक्, रेफस्य विसर्जनीयः। अनावृष्ट्यादि-जनितं क्लेशं सुष्ठु शोभनं गमयति नाशयति; स्वः। यद्वा; केवला-देव स्वार्थे णिच्, 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः'—इत्युक्तो-रिष्टार्थसिद्धिः। अरणं गमनं दोषरहितत्वेन शोभनं यस्य, सुष्ठु गच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा, सुष्ठु प्राणिभिर्गम्यते इति वा; स्वः। अकारान्तमप्यस्ति। सुपूर्वाद्रमतेश्च बाहुलकाद् भवति। * * *। "आविः स्वः कृणुते गूहते वसुं (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)"—"स्वर्षाः सिषासन्नथिरो गविष्टिषु (ऋ० सं० ७, ३, १, २)"—इति च रेफान्तस्य निगमौ। "आसु स्वासु वंसगः (ऋ० सं० ८, ७, २, ३)"—इत्यकारान्तस्य। समाम्नायपाठः उभयत्र समानः॥

(८७) सर्गाः। 'सृज विसर्गे (तु० प०)'। कर्मणि घञ्। सृज्यते मेघैर्विसृज्यत इति सर्गः; जसि सर्गाः। यद्वा; सर्गो वेगः; 'अर्शआदिभ्योऽच् (५, २, १२७)'। वेगवन्ति हि जलानि। "सर्गा-सो वतॉइव (ऋ० सं० ७, ७, ११, ४)"—इति निगमः॥

(८८) शम्बरम्*। सम्पूर्वाद् वृणोतेः 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)'—इत्यप्। संव्रियते मेघैः। यद्वा; पचाद्यच् (२, १, १३४), वृणोति हि भूमिं संवरम्। वृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) शम्बरम् यद्वा; शम्बो वज्रः निरुक्तो मेघनामसु (१०। पृ०७१ प०८)। तद्वानपीन्द्रः शम्बः, मत्वर्थीयस्य लुक्। 'रा दाने (अदा० प०)'; शम्बेनेन्द्रेण दीयते शम्बरः। 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८ वा०)'

* पु० १०। पृ० ६३ प० १४।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः । यद्वा ; शश्च तद्वरश्च शम्बरः । शमनं च रोगाणामुत्कृष्टश्च सर्वपदार्थेषु इत्यर्थः । 'शम्बरं सम्बरं जलम्'—इति माधवः । "अतिथिग्वाय शम्बरं गिरिरुग्रो अवाभरत् (ऋ० सं० २, १, १९, २)"—इति निगमः ॥

(८९) अम्बम् * । आङ् पूर्वात् भवतेः क इत्येष बाहुलकाद् भवति, उपसर्गह्रस्वत्वञ्च । 'छन्दस्युभयथा (६, ४, ८६)'—इति सुपि भ्रूसुधियो र्विधीयमानो यणादेशो व्यत्ययेन क-प्रत्ययेऽपि भवति । आ समन्ताद् भवति विद्यते अम्बम् । 'अम्बमा भवति'—इति माधवः । "सनेम्यम्बं मरुतो जुनन्ति (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)"—इति निगमः ॥

(९०) वप्रः † । 'टु वप वीजतन्तुसन्ताने (भू० उ०)' । 'अर्त्ति-पृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् (उ० २, ११०)'—इत्युसि-प्रत्ययः । उप्तेऽनेन वीजम् ; वीजवपने हि जलं साधकतमं भवति । "चरिष्णु-रर्चिर्वपुषामिदेकम् (ऋ० सं० ३, ५, ७, ४)"—इति निगमः ॥

(९१) अम्बु ‡ । अन्तरिक्षनाम्नोऽम्बरशब्दस्य निर्वचने विस्त-रेणोक्तम् (३ । पृ० २७ प० ७) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९२) तोयम् § । तवतेर्वृद्धिकर्मणः (निरु० ९, २५) 'अन्नाद्-यश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्-प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः । वर्द्धते वर्षासु । 'तुदति तोयम्'—इति क्षीरस्वामी । तुदतेः पूर्ववत् यत्-प्रत्यये निपातनाद् दकारलोपो गुणः । यद्वा ; तुदिः

---

* पृ० १० । पृ० ६५ प० १७ । † प० २, ७ ।
‡ निरु० २, १० । § प० २, १५ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

सौत्र आवरणार्थः। "तोयेन जीवद्भ्यः ससर्ज भूम्याम् (?)" —इति निगमः॥

(९३) तूयम्*। पूर्ववन्निपातनाद्रूपसिद्धिः। उकारस्य दीर्घः (६, ३, १३३)। निगमोऽन्वेषणीयः †॥

(९४) कृपीटम्। 'कृपू सामर्थ्ये (भू० आ०)'। 'कृतृकृपिभ्यः कीटन् (उ० ४, १८०)' इति कीटन् प्रत्ययः। 'कृपो रो लः (८, २, १८)'—इत्यत्र, काशिकावृत्तिः—'कृपण-कृपीट-कर्पूरादयोऽपि कृपेरेव द्रष्टव्यः'। 'उणादयो बहुलम् (३, ३, १)'—इति च कृपेरेव बाहुलकाल्लत्वाभावः। भाष्ये तु—'कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः (८, २, १८ भा०)'—इति लत्वाभावः। कल्पते तापनिवारणाय। "यत्रा॒ कृपी॑ट॒मनु तद्व॑हन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २१, २)"—इति निगमः॥

(९५) शुक्रम् ‡। 'शुच दीप्तौ (निघ० १, १७)'। अस्मात् 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० २, २७)'—इत्यादिना ककारान्तादेशो र-प्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते। शोचते शुक्रः। यद्वा; शोचते र्ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १७) सम्पदादित्वात् (३, ३, ९५ वा०) क्विप्। शुचि, तद्यस्य; रो मत्वर्थीयः। दीप्तमित्यर्थः। शुक्रं तेजः शब्दो वा, रेतः-पर्यायत्वात् 'देवानां वै रेतो वर्षम्'—इति श्रुतेः उदकनामत्वमपि बोद्धव्यम्। "शुक्रासु ते शुक्रमायुनाम् (?)" —इति निगमः॥

---

* प० २, १५। निरु० ८, १३।

† ऋ० सं० ७, ७, २०, ३ द्रष्टव्यः।

‡ निरु० ८, ११. १२, १७।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(९६) तेजः * । 'तेजृ पालने' भूवादिः परस्मैपदी । असुन् (उ० ४, १८४) । तेजयति पालयति प्राणिनः पिपासादिनिवारणात् । यद्वा ; 'तिज निशाने (भू० आ०)' असुन् । अग्निजत्वादपां कार्यकारणयोरभेदोपचारात् तेज इत्युक्तिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९७) स्वधा † । स्व-शब्द उपपदे 'डु धाञ् दानधारणयोः (जु० उ०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । स्वमात्मानं सर्वान्तर्यामिणं भगवन्तं नारायणं धारयति 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं ‡ तेन नारायणः स्मृतः (मनुः १ अ० १० श्लो०)'—इति । स्वं धनं ददातीति वा ; शस्योत्पत्तिहेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९८) वारि । ऊर्णोतेः इण् प्रत्ययः । वार्यते तत् सेत्त्वादिभिः पुरुषैः । वाजसनेये सौत्रामणी-प्रैषे—"दे॒वं ब॒र्हिर्वा॒रितीनाम् (य० वा० सं० २१, ५७)"—इति निगमः । अस्य भाष्यकृदुवटः—'वारितीनामुदकवतीनां वारिप्रभवानां वा ओषधीनां सम्बन्धिनि अध्वरे स्तीर्णम्'—इत्यादि ॥

(९९) जलम् । 'जल घातने (भू० प०)', 'घातनं तैक्ष्ण्यम्'—इति वृत्तिः । जलति शीतं भवति । यद्वा ; जायत इति जः । 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डो निरुपपदादपि जनेर्भवति । जैः जातैः प्राणिभिः लायते आदीयते इति जलम् । 'ला आदाने (अदा० प०)' । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

---

* प० १० । † प० २, ७. ३, ३० । निरु० ७, २५ ।

‡ 'तायदस्यायनं पूर्वम्'—इति मत्पुस्तक-पाठः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

(१००) जलाषम् *। जैः जातैः लष्यते वाञ्छ्यते (भू० उ०) इति जलाषम्। ज-शब्द उपपदे लषेः कर्मणि घञ्। 'जलाषं ज-लषितं जातैः'—इति माधवः। यद्वा ; जलाषमिति सुखनाम, सुखहेतुत्वादपां तद्वेती ताच्छब्द्यम्। "रुद्रं जलाषभेषजम् (ऋ० सं० १, ३, २६, ४)"—इति निगमः। 'जलाषमुदकनाम वा'—इति माधवोऽभाषयत्॥

(१०१) इदम्। 'इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)', इतित्वाम्नुम्। 'इन्देः कमिर्नलोपश्च (उ० ४, १५२)'—इति कमि-प्रत्ययः। देववादपां परमैश्वर्यं विद्यते। 'इणो दमुग्'—इति श्रीभोजदेवः ; ईयते निम्नं प्रदेशं गम्यते वा। यद्वा ; इन्धेः कमिन् बाहुलकान्नलोपो धकारस्य दकारश्च। इन्धे दीप्यते इदम्। "ऋसारो या इदं ययुः (ऋ० सं० २, ५, २६, ५)"—"ता जिह्वया सदमेदं सुमेधाः (ऋ० सं० ५, १, १०, ३)"—"रूपामिमानो अक्षणोदिदन्तः (ऋ० सं० ४, २, १८, ३)"—इति च निगमाः॥

॥ इत्येकशतमुदकनामानि (१०१) ॥ १२ ॥

अवनयः(१)। यव्ह्याः(२)। खाः(३)। सीराः(४)। स्रोत्याः(५)। एन्याः(६)। धुनयः(७)। रुजानाः(८)। वक्षणाः(९)। खादोऽर्णाः(१०)। रोधचक्राः(११)। हरितः(१२)। सरितः(१३)। अयुवः(१४)। नभन्वः(१५)। वध्वः(१६)। हिरण्यवर्णाः(१७)।

---

* प० ३, ६।

(२) कातिरिक्तसर्वेष्वेव पुस्तकेषु "यव्याः"—इति, टीकाकृत्सम्मतश्च।

(१४) "अयुवः"—इति ङ।

(१५) "नभन्वः" ख। "नमन्वाः" C. D. F.

(१६) "वध्वः"—इति ङ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

रोहितः(१८) । सस्रुतः(१९) । अर्णाः(२०) । सिन्धवः(२१) । कुल्याः(२२) । वर्यः(२३) । उर्व्यः(२४) । दूरावत्यः(२५) । पार्वत्यः(२६) । स्रवन्त्यः(२७) । ऊर्जस्वत्यः(२८) । पयस्वत्यः(२९) । सरस्वत्यः(३०) । तरस्वत्यः(३१) । हरस्वत्यः(३२) । रोधस्वत्यः(३३) । भास्वत्यः(३४) । अजिराः(३५) । मातरः(३६) । नद्यः(३७) । इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि * ॥ १३ ॥

(१) अवनयः† । पृथ्वीनामसु व्याख्यातः (१। पृ० १२ प० ७) । अवन्ति जगत् स्वोदकेन, अव्यन्ते प्राणिभिस्तीरादिनिर्माणेन । "आसिञ्चन्तीरवनयः समुद्रम् (ऋ० सं० ४,४,३१,१)"—"गा न व्राणा अवनीरमुचत् (ऋ० सं० १,४,२९,५)"—इति च निगमौ । निगमेषु बहुवचनान्तत्वेन प्रायशः श्रवणात् सर्वत्र बहुवचनान्तत्वम् ‡ ॥

(२) यङ्वः § । 'या प्रापणे (अदा० प०)' । 'शेवयङ्गजिह्वाग्रीवाप्वामीवा (उ० १,१५२)'—इति निपातनात् अ-प्रत्ययो धातोर्ङ्वत्वं डुगागमश्च । बाहुलकादापः स्थाने ङीप् पौष्पल्यादित्वाद्

---

(२३) "ऋतावर्यः"—इति माधवः । "ऋतावर्यः"—इति क्ष । (२४) "ऊर्व्यः" C, ग । (२६) "वार्वत्यः" ग. C. D. F. क्ष । "अर्वत्यः"—इति क्ष । (२७) "रेवत्यः"—इति च टीकासम्मतः । (३४) "भास्वत्यः"—इति क्ष । (३६) "मातरः"—इति क्ष । (३७) "नद्यः"—इति क्ष ।

* "इति नदीनाम्" ग । † पु० १। पृ० ६ प० ६ ।

‡ एकवचनान्तपाठा अपि दृश्यन्ते परं ते पृथिवीवाचकाः प्रायः । तथाहि ऋक्संहितायाम्—२, २, ५, ५ अवनिं=भूमिम्, ततः २, ४, २५, ३ अवनिः=भूमिः, ततः ३, ६, २, १ अवनिं=भूमिम् इति ; एकत्र तु अवनिः=रक्षकः इति व्याख्यातवांश्च सायणः १, १ ८, ५ । § प० ३, २ । निरु० ८, ८ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

द्रष्टव्यम्। याति तांस्तान् प्रदेशान् प्राप्यन्ते वा प्राणिभिः। यद्वा ; 'यह्वः'—इति महन्नाम (निघ० ३,३), पूर्ववत् ङीप्। यह्वाः महत्यो नद्यः। द्विधातुजं वा इदं नाम,—यातेर्ह्वेञः, पृषोदरादिः (६, ३, १०९)। याताश्च प्राणिभिः हूताश्च यज्ञेष्वित्यर्थः। "स्वयमक्तैः परिदीयन्ति यह्वीः (ऋ० सं० २, ७, २४, ४)"—"अवर्द्धयन्त्सुभगं सप्त यह्वीः (ऋ० सं० २, ८, १३, ४)"—इति च निगमौ॥

केषु चित् कोशेषु "यव्याः"—इतीदं नाम दृष्टम्। 'यु मिश्रणे (अदा० प०)' पृथग्भावोऽप्यस्यार्थः—इति नैगमकाण्डे 'वियुते (निरु० ४, २५)' इत्यस्य निर्वचने स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितः। 'यु मिश्रणे'—इति अयं पठ्यते, प्रयुज्यते च—'जनयत्यै त्वा संयौमि'—इति, तथापि पृथग्भावेऽपि वर्त्तते। न चायं वेरुपसर्गस्यार्थः, केवलस्यापि दर्शनात्—'युतं धनमस्य', 'युतं भोजनमस्य', 'युतोऽयम्'—इति पृथग्भूत इति गम्यते'—इति। अस्मात् 'आसुयुवपिरपिलपिचपिचमश्च (३, १,१२६)'—इति ण्यति प्राप्ते 'ऋत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति 'अचो यत् (३, १, ९७)', गुण, 'वान्तो यि प्रत्यये (६, १, ७९)' वर्षासु मेघैरुदकेन मिश्रणीयाः, अन्येषु सूर्यरश्मिभिराक्रष्टेन पृथग्भवन्तीति वा। अथवा 'युज् बन्धने (क्रया० उ०)' अस्मात् अन्नादित्वात् (उ० ४, १०८) यक् द्रष्टव्यः। बध्यते आसु सेतुरिति, यव्याः। यद्वा ; यवेभ्यो धान्यविशेषेभ्यो हिताः 'खलयवमाषतिलतुषव्रीह्यश्च (५, १, ७)'—इति यत्। नदीजवेनापि वर्द्धन्ते यव्याः। "वार्षं त्वा यव्याभिः (ऋ० सं० ६,७,२, २)"—इति निगमः। 'ह्रदमिव कुल्याभिः'—इति माधवभाष्यम्। अनयोर्युक्तं रटङ्गन्तु सूरयः॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(३) खाः* । 'खन अवदारणे (भू० उ०)', 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इत्यत्र 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः (३,२, १०१ भा०)'—इत्युक्ते निरुपपदादपि जनिव्यतिरिक्तादपि खने डः प्रत्ययः, टाप् । हत्रहननादिन्द्रेण खाताः । तथा च श्रुतिः—'अपां बिल मपिहितं यदासीद् वृत्रं जघन्वाँ अप तद्वार (ऋ० सं० १, २, ३८, १)'—इति, 'इन्द्रो अस्माँ अददद् वज्रबाहुः (ऋ० सं० ३, २, १३, १)'—इति च नदीवाक्यम् † । यद्वा ; खनन्ति भूमिं वेगेन वहन्त्यः । अथ वा । 'खे दाने (?)' । 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८)'—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः, टाप् । 'खे स्थैर्ये हिंसायाञ्च (भू० प०)'—इति वा । खायन्ति स्थिरा भवन्ति वृत्रेण रुद्धाः, हिंस्यन्ते वा तेन, खाः । "सरायखाभुपं सृजा गृणानः (ऋ० सं० ४, ७, ८, ४)"—"ऋध्याम ते वरुण खास्तस्य (ऋ० सं० २, ७, ९, ५)"—इति च निगमौ ॥

(४) सीराः ‡ । 'षिञ् बन्धने' भौवादिकः क्रैय्यादिकश्च । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च (उ० २, २४)'—इति र-प्रत्ययः । सीयन्ते बध्यन्ते आसु सेत्रादितः शिलादिभिरवतारा वा । 'सरणात् सीरः'—इति सर्तेर्धातोः 'कृपृशृकटिपटिशीटिभ्य ईरन् (उ० ४, २९)'—इति बाहुलकाद् भवति टि-लोपश्च । 'सीरा शब्दो नदी-वचनान्तोदात्तः, हल-वचन आद्युदात्तः'—इति माधवः । "द्रविर्त्वः

---

* निरु० ३, १३. १०, ९ ।

† तथाचेयं मन्त्रकमणिका—'तव नदीवाक्यं चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदृश्यः'—इति तव चेयं षष्ठी । ‡ निरु० ९, ४० ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पृथिव्यां सीरा अधि (ऋ० सं० ८, १, ८, ४)"—"सीरा इन्द्रः स्रवितवे पृथिव्या (ऋ० सं० ३, ६, २, ३)"—इति च निगमः॥ "सीरा युञ्जन्ति कवयः (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)"—इति बहुवचनः॥

(५) स्रोत्याः। स्रोतसि भवाः। 'स्रोतसो विभाषाऽञ्ञौ (४, ४, ११३)'—इति ञ्य-प्रत्ययः। स्रोतोऽनुसरणाद्धि नद्यो भवन्ति। "नवति स्रोत्या नवं स्रवन्तीः (ऋ० सं० ८, ५, २५, ३)"—इति निगमः॥

(६) एन्यः। 'इण गतौ (अदा० प०)'। 'वीज्याज्वरिभ्यो निः (उ० ४, ४८)'—इति बाहुलकान्नि-प्रत्ययः। 'ऋदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप्। यन्ति एभ्यः गमन-स्वभावा हि नद्यः गम्यन्ते वा प्राणिभिः। "वि यद् वर्त्तन्त एन्यः (ऋ० सं० ४, ३, १२, २)"—इति निगमः। एनी-शब्दो नदी-वचनो ऽन्तोदात्तः अन्यत्राद्युदात्तः इति माधवः। "एनी त एते बृहती अभिश्रिया (ऋ० सं० २, २, १३, ६)"—इति अस्योदाहरणम्॥

(७) धुनयः *। 'धूञ् कम्पने' भौवादिः। बहुलानुवृत्तेः 'घृणिपृश्निपार्श्णिचूर्णिभूर्णि (उ० ४, ५२)'—इत्युक्ते र्नि-प्रत्ययः किच्च। धुन्वन्ति कम्पयन्ति तीरवृक्षादीनि, कम्पन्ते वा स्वयं गमनशीलत्वात्। "दिवेदिवे धुनयो यन्त्यर्थम् (ऋ० सं० २, ७, १२, २)"—इति निगमः॥

(८) रुजानाः†। 'रुजो भङ्गे' तुदादिः परस्मैपदी। व्यत्ययेन

* निरु० ५, २। † प० ४, ३। निरु० ६, ४।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

शानच्, अत्र च प्रथमा-समानाधिकरणे शानच् भवति, मुगागमस्तु न क्रियते आगमानित्यत्वेन व्यत्ययेन वा । रुजन्ति कूलानि । "सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः (ऋ०सं० १,२,३१,१)"—इति निगमः ॥

(९) वक्षणाः*। 'वक्ष रोषे (भू० प०)'। 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च (?)'—इति युच्। वक्षन्ति क्रुध्यन्तीव हि ताः वर्षासमये वेगेन गच्छन्त्यः। चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः। यद्वा; 'वह प्रापणे (भू० उ०)'। अस्माद् 'युच् बहुलम् उ० २, ७४)'—इति युचि षुगागमो बाहुलकाद् भवति। स्वयं प्रवहन्ति हि ताः। 'वक्षतिः प्राप्तिकर्मणः स्यात्'—इति माधवः। युच्। प्राप्यन्ते हि ताः प्राणिभिः प्राप्नुवन्ति वा समुद्रं निम्नं वा। "प्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)"—"महि ज्योतिर्निहितं वक्षणासु (ऋ० सं० ३, २, ३,४)"—इति निगमौ ॥

(१०) स्वादोरर्णाः। 'स्वाद भक्षणे (भू० आ०)'। कर्त्तर्य्यसुन् (उ० ४, १८४) अर्णशब्दोऽकारान्तोऽपि निरुक्त उदकनामसु (१२। ९८ पृ० २५०)। स्वादः, भक्ष्यमाणः। भक्षणेन चात्र बाधनं लक्ष्यते, तेन कूलं बाधमानोऽर्णो जलं यासामिति स्वादोअर्णः, वेगवज्जला इत्यर्थः। 'प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे (६, १, ११५)'। तथा च माधवः—"धन्वर्णसो नद्यः स्वादोअर्णाः (ऋ० सं ४,२, २६,२)"—इत्यत्र 'धन्वर्णसस्तद्वज्जलाः। स्वादोअर्णा जलान्विताः। स्वादो वेगवज्जलं यासां तास्तथोक्ताः भक्षितकूलोदकाः'—इति। "धन्वर्णसः (ऋ० सं० ४,२,२६,२)"—इत्ययं निगमः। अत्रार्णश्-शब्दो विशेषणम्, अन्यो वा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

---

* निरु० १, १२ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

(११) रोधचक्राः। 'रुधिर् आवरणे (रु० प०)', 'भावे (३३ १८)' घञ्। 'डु कृञ् करणे (तना० उ०)', 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८ वा०)—इति कः। 'कृजादीनां के हे भवतः'—इति द्वित्वम्। चक्रम् करणम्, रोधः, रोधस्य निरोधस्य चक्रं करणं क्षतिरासां विद्यते इति रोधचक्राः। नद्यो हृष्ट्या प्राणिनां स्वैर-सञ्चरणनिरोधकारिणः। यद्वा ; रोधः तीरं, तस्य करणं निर्माण-मासां विद्यते तीरवत्यो हि नद्यः। सकारलोपश्छान्दसः। यद्वा ; रुधेः करणे घञि (३, ३, १९) रुध्यतेऽनेन जलप्रवाह इति रोधः शब्दः करणं निर्माणमासां विद्यते। "समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः (ऋ० सं० २, ५, १३, २)"—इति निगमः॥

(१२) हरितः *। 'हृञ् हरणे' भ्वादिः (उ०), 'हृ प्रसह्य-करणे' जुहोत्यादिः (?)। 'हृसृरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १, ९४)'। हरन्ति वृक्षगुल्मादीनि वेगेन, प्रसह्य हरन्ति वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१३) सरितः। 'सृ गतौ (भ्वा० प०)'। पूर्वेण सूत्रेण (उ० १, ९४) इति-प्रत्ययः एन्य इत्यनेन समासार्थः। "सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेनाः (ऋ० सं० ३, ८, ११, १)"—"यो वां समुद्रान्त्-सरितः पिपर्त्ति (ऋ० सं० ५, ५, १७, २)"—इति च निगमौ॥

(१४) अग्रुवः †। 'अहि गतौ (भ्वा० आ०)'। 'जत्वादयश्च (उ० ४, १००)'—इति रु-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्योऽयं शब्दः, निपातनान्न-लोपः, 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् (६, ४,

* पु० ६। पृ० ४३ प० ११। † प० २, ५।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

८६ वा०)'—इत्युवङ् । गच्छन्ति तांस्तान् प्रदेशान् । 'अयुवो गमनात् नद्यः'—इति माधवः । "समयुवो न समनेष्वञ्जन् (ऋ० सं० ५, २, १, ५)"—इति निगमः ॥

(१५) नभन्वः । 'णभ तुभ हिंसायाम्' भ्वादिरात्मनेपदी, दिवादिः क्र्यादिश्च परस्मैपदी। 'दाभाभ्यां नुः (उ० ३, ३१)'—इति बाहुलकात् नु-प्रत्यये नकार उपजनः । नभन्ते, नभ्यन्ति, नम्नन्ति इति नभन्वः । 'जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ् णौचङ्युपधायाः'—इति विकल्पितत्वात् 'जसि च (७, ३, १०९)'—इति गुणाभावः । नद्यो हि बाधिकाः कूलादीनाम् । "प्रायुवो नभन्वो ३ नवक्वाः (ऋ० सं० ३, ६, २, २)"—इति स्त्रीलिङ्गो निगमः । "प्र पर्वतस्य नभनूँरचुच्यवुः (ऋ० सं० ४, ३, २४, ७)"—इति पुंलिङ्गे । अत्र 'सिन्धवः स्युर्नभन्व'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी * ॥

(१६) वध्वः† । 'वह प्रापणे (भ्वा० उ०)। 'वहो धश्च (उ० १, ८०)'—इति ऊ-प्रत्ययः । वहन्ति उह्यन्ते वा भूभ्याम् । यद्वा ; समुद्रस्य भार्यात्वात् वध्व इत्युच्यते । सरित्पतिर्हि समुद्रः । निगमोऽन्वेषणीयः ‡ ॥

(१७) हिरण्यवर्णाः । हिरण्यशब्दो निरुक्तः (१ । २ । १) 'हर्यतेः कन्यन् हिरश्च'-इत्यादिना । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्र (उ० २, २७)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययान्तो निपातितः । वृणोति व्रियते वाऽसाविति वर्णः श्वेतादिः । हिरण्यः

---

* 'भनते: शब्दकर्मणो नभाड़ितिवत् नभनवः उदकानि'—इति च तत्रैव सायणीयव्याख्यानम् ।

† निरु० २, २ । ‡ ऋ० सं० ४, ३, १, ६ द्रष्टव्यः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

कान्त इष्टो वर्षो यासां ताः। यद्वा; हिता घर्मादौ रमणीया मनः-प्रल्हादजनयित्र्यः, वारिकाश्च तापादेर्भूम्या वा इति। "हिरण्य-वर्णाः परियन्ति यह्वीः (ऋ० सं० २,७,२३,४)"—इति निगमः॥

(१८) रोहितः *। 'रुह बीजजन्मनि (भू० प०)'। 'हृस्ट-रुहियुषिभ्य इतिः (उ० १, ९४)'। रोहन्त्याभिर्बीजानि, तज्जलेन हि बीजानि प्ररोहन्ति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१९) ससुतः। सम्पूर्वात् 'सु गतौ (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'क्विप् च (३, २, ७६)'—इति क्विप् प्रत्ययः। सङ्गताः संसुतः। समोऽन्तलोपश्छान्दसः। क्षुद्रनद्यो महानद्यश्च परस्परं सङ्गता भवन्ति ततः ससुत इत्युच्यन्ते। ससुत सङ्गता इति माधवः। यद्वा; स्रवतेः सम्पदादित्वात् (३, ३, ९४ वा०) क्विप्। स्रवणं सुतजलप्रवाहः स्रोत इत्यर्थः, तया सह वर्त्तन्ते इति ससुतः। 'सहस्य सः सञ्ज्ञायाम् (३, ६, ७८)'—इति सः, ससुतः। 'ससुतः स्रोतसा युक्ताः'—इति च माधवः। "ऋतस्य धेना अयनन्तसस्रुतः (ऋ० सं० २, २, ८, १)"—इति निगमः॥

(२०) अर्षाः†। 'ऋष गतौ' तनादिः (प०)। 'पचाद्यच् (३, १, १३४)'। अर्षन्ति गच्छन्त्यर्षाः। यद्वा; अर्ष इत्यकारान्त-मप्युदकनामेत्युक्तम् (१४१पृ० १३प०)। अर्श आदित्वादच् (५,२, १२७)। जलवत्यो हि नद्यः। 'अर्त्तेरर्षांस्युपगाः'—इति माधवः। तत्र पक्षे 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति न-प्रत्ययः। यद्वा; पचाद्यचि (३, १, १३४), अर्त्तेः 'उदके नुट् च (उ० ४,

---

* प० १५, २, ५। † निघ० ११, २७।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

१९२)'—इत्यसुनि विहितो नुडागमो बाहुलकाद् भवति। "ऋणो-रपो अनवद्यार्षाः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)"—इति निगमः ॥

(२१) सिन्धवः* । 'स्यन्दू प्रस्रवणे (भू० आ०)' । 'स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च (उ० १, ११)'—इत्यु-प्रत्ययः । स्यन्दन्ते इत्यर्थः । "अधो अचाः सिन्धवः स्रोत्याभिः (ऋ० सं० ३, २, १३, ४)"—"यस्य ते सप्त सिन्धवः (ऋ० सं० ६, ५, ७, २)"—इति च निगमौ ॥

(२२) कुल्याः । 'कुल संस्त्याने (भू० प०)' । कोलन्ति संस्त्यायन्त्यस्मिन् शिलादय इति कुलं पर्वतः । कुले प्रधान भूते पर्वते भवाः कुल्याः । 'भवे छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत् । कुलिशनिर्वचने 'कुलशातनः (निरु० ६, १७)' । मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः, कुलाः, तेषां च शातनः इत्युक्तेः । मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिते प्रदेशे कुले भवन्तीति कुल्याः । क्षीरस्वामी तु 'कुलानि पर्वतानि श्यति पक्षच्छेदनेन तनूकरोति, कुलिशः'—इत्युक्तवान् । यद्वा ; 'कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित् (अम० १, १०, ३४)'—इत्यत्र क्षीरस्वामिनो व्याख्या—'कृत्रिमा अल्पा च क्षेत्रसेकार्था कुल्या' । कुले साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ९८)'—इति यत् । यदाहुः—'कुल्यादानं जलं विद्यात् कुल्यो मान्ये व्यवस्थितः । दाम्यत्यं कुलमित्यन्ये हलं† वा कुलमुच्यते'—इति । "स्यन्दन्तां

---

* निरु० ५, २७. ९, २६. १०, ५ ।

† "अष्टागवं धर्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं गृहस्थानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥"—इति हारीतः । 'षड्गवं मध्यमं हलमिति तथाविध हलद्वयेन यावतीं भूमिर्वाह्यते तत्कुलमिति वदति'—इति कुल्लूकः (मनुः ७, ११९) ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

कुल्या विषिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)"—"ऋदं कुल्या इवाऽऽशत (ऋ० सं० ३, ३, ९, ३)"—इति च निगमौ ॥

(२३) वर्यः। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)', 'वृङ् सम्भक्तौ (क्रया० आ०)'। 'अच इः (उ० ४, १३४)'—इति इ-प्रत्ययः, 'ऋदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष्। वरणीयाः सम्भजनीया वा वर्यः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इदं नाम माधवः "ऋतावर्यः"—इत्यपठत्। 'ऋतमित्युदकनाम (निरु० २, ५२), 'छन्दसो वनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति मत्वर्थीयो वनिप्, 'वनो र च (४,१,७)'—इति ङीन्रेफौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः; ऋतावर्यः। "ऋतावरीरुषसः सुदुत्तमेवैः (ऋ० सं० ३, २, १२, ४)"—इति निगमः ॥ अत्र स्कन्दस्वामिना 'नदीनाम'—इति नोक्तम्, युक्तं गृह्णन्तु सूरयः ॥

(२४) उर्व्यः*। 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'—इत्यस्माद् वृणोतेश्च। उर्व्य इति पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१,१,१०)। महत्यो नद्यः, छादयित्र्यो वा भूमेः स्वेनोदकेन ॥

एतदादीनामुत्तरेषां नाम्नां निगमा अन्वेषणीयाः प्रायेण ॥

(२५) इरावत्यः†। 'इण गतौ (अदा० प०)'। 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० २, २७)'—इत्यादिना र-प्रत्ययो गुणाभावो निपात्यते। इरा बलं, तदासामस्ति मतुप्, वत्वं, ङीष् ॥

(२६) पार्वत्यः। पर्वतशब्दो निरुक्तो मेघपर्वतानां नामत्वेन

---

* पृ० १। पृ० १२ प० १५। † ऋ० सं० ४, ४, ७, २ निगमोऽस्य द्रष्टव्यः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(१, १०, ९)। 'तस्यापत्यम् (४, १, ९२)'—इत्यण्, ङीष् (४, १, १५)॥

(२७) स्रवन्त्यः। 'स्रु गतौ (भ्वा० प०)'। लट्, शतृतो ङीप्। सर्वदा गमनस्वभावः। "नवतिं स्रोत्या नवं च स्रवन्तीः (ऋ० सं० ८, ५, २५, ३)"—इति निगमः। अत्र स्रोत्या इति विशेषणम्॥

अस्य स्थाने "रेवत्यः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते। तदा; 'रयिः'—इत्युदकनाम (१२, ७३)। रयिरासामस्तीति मतुप्, 'रयेर्मतौ बहुलम् (६, १ ३४ वा०)'—इति सम्प्रसारणम्। "पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् (ऋ० सं० ८, ८, ३८, १)"—इति निगमः। सिन्धुशब्दो विशेषणम्॥

(२८) ऊर्जस्वत्यः*। 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' चुरादिः (प०)। असुन् (उ० ४, १८४)। ऊर्जयतीत्यूर्जो बलं तेन तद्वत्यः। 'अस्मायामेधास्रजो विनिः (५, २, १२१)'—'बहुलञ्छन्दसि (५, २, १२२)'—इत्युक्ते मतुप्, 'तसौ मत्वर्थे (१, ४, १९)'—इति भसञ्ज्ञा। बलवत्यो हि नद्यः यतः स्ववेगेन स्थिरानपि वृक्षादीन् हरन्ति। 'ओजसा वा एता वहन्ती रिवोहती रिव आकूलन्ती रिव धावन्ती रिव (?)'—इति श्रुतिः॥

(२९) पयस्वत्यः†। 'पा पाने (भ्वा० प०)'। पिबतेरौ चासुन् (६, ४, ६६। उ० ४, १८४)। पीयत इति पयः। प्यायतेर्वा (भ्वा० आ०) असुनि बाहुलकात्; 'प्यायः पी (६, १, २८)'—इति

---

* निरु० ८, २२। † पु० ७। पृ० ४६ प० ११।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding: IKS/MoE Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

निष्ठायां विहितः पी-भावो भवति। वर्द्धतेऽनेन पीतेन प्राणिन इति पयः। उदकं तद्वत्यः *॥

(३०) सरस्वत्यः †। सर इत्युदकनाम्नि निरुक्तम् (१२, ३८); तद्वत्यः सरस्वत्यः ‡॥

(३१) तरस्वत्यः। 'तॄ प्लवनतरणयोः (भू० प०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। तरन्त्यनेनापदमिति तरो बलं, तद्वत्यः॥

(३२) हरस्वत्यः। 'हृञ् हरणे (भू० उ०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। 'उदकं हर उच्यते'—इति निरुक्तम् (४, १९); तद्धि बहवो हरन्ति, सर्वं क्रियते वा प्राणिभिरुपभोगाय, तद्वत्यः §॥

(३३) रोधस्वत्यः। रोधसा तीरेण, तद्वत्यः। "चित्रा रोधस्वती रनु (ऋ० सं० १, ३, १७, १)"—इति निगमः॥

(३४) भास्वत्यः ‖। 'भा दीप्तौ (अदा० प०)'। असुन् (उ० ४, १८४)। भा दीप्तिः, तद्वत्यः; दीप्तिमत्यो हि नद्यः॥

(३५) अजिराः ¶। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)'। 'अजिर-शिशिर-शिथिल-स्थिर-स्फिर-स्थविर-खदिराः (उ० १, ५३)'—इति किरच्-प्रत्ययो वी-भावाभावश्च निपात्यते। अजन्ति गच्छन्ति क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते आसु नाव इति। यद्वा; 'अजिरम्'—इति क्षिप्रनाम (निघ० २, १५), अजिराः शीघ्रगाः॥

(३६) मातरः **। 'माङ् माने (अदा० आ०)'। तृन्-तृचौ,

---

* निगमस्यास्य ऋ० सं० ५, १, १४, २ द्रष्टव्यः।

† पु० ११। पृ० ८० प० १। ‡ निगमस्यास्य ऋ० सं० ४, ८, ३०, २ द्रष्टव्यः।

§ निगमस्यास्य ऋ० सं० २, ६, ३०, १ द्रष्टव्यः।

‖ पु० ८। पृ० ५३ प० १। ¶ प० २, १५।

** निरु० २, ८, ४, १४, ८, १२, ७।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'शंसिच्चदादिभ्यः सञ्ज्ञायां ट्टन्-ट्टचौ * (उ० २, ८७)'—इति वचनात्। 'न षट्स्वस्रादिभ्यः (४, १, १०)'—इति ङीप्-प्रतिषेधः। निर्मीयते प्रजापतिना, मान्ति आसु आप इति वा, मात्टवल्लोकस्य रक्षिका इति वा; नदीमात्टक इति हि देशस्य व्यपदेशः †। "जज्ञानं सप्तमातरः (ऋ० सं० ७,५,४,५)"—द्वितीयमा सप्तशिंवासु मात्टषु' (ऋ० सं० २, २, ८, २)"—इति च निगमौ॥

(३७) नद्यः ‡। 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)'। पचाद्यच् (३, १, १३४)। तत्र च 'नदट्'—इति टिदयं पठ्यते (४, १, १५ भा०), ततो ङीप्। नदन्ति नद्यः। * * *। "सो अर्षवो न नद्यः समुद्रियः (ऋ० सं० १, ४, १९, २)"—"प्रतीपं शापं नद्यो' वहन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २०, ४)"—इति च निगमौ॥

॥ इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥ १३ ॥

अर्त्यः(१)। हर्यः(२)। अर्वा(३)। वाजी(४)। सप्तिः(५)। वङ्क्रिः(६)। दधिक्राः(७)। दधिक्रावा(८)। एतग्वा(९)। एतशः(१०)। पैद्वः(११)। दीर्गाहः(१२)। औच्चैःश्रवसः(१३)। तार्क्ष्यः(१४)। आशुः(१५)। ब्रध्नः(१६)। अरुषः(१७)।

---

* 'ट्टन्तृचौ शंसिचदादिभ्यः सञ्ज्ञायां चानिटौ'—इति कौ० पाठः।

† 'देशो नद्यस्तु-ह्रष्टास्तु-सम्पन्नत्रीहिपालितः। स्यान्नदीमात्टको देवमात्टकश्च यथाक्रमम्"—इति अम० कौ० २, १, १२।

‡ प० ५, १। निरु० २, २४. ९, २५. ११, ४९।

(९) "एतग्वः" क-ग-व्यतिरिक्तेषु : ऋ० सं० १, ८, ७, १—इति च तस्य निगमः।
(१२) "दीर्गहः"—इति छ। (१३) कातिरिक्तेषु सर्वत्र "औच्चैश्रवसः"—इति। "उच्चैः श्रवसः"—इति छ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding: IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

मांश्वत्वः(१८)। अव्ययः(१९)। श्येनासः(२०)। सुपर्णाः(२१)। पतङ्गाः(२२)। नरः(२३)। ह्वार्याणाम्(२४)। हंसासः(२५)। अश्वा.(२६)। इति षड्विंशतिरश्वनामानि * ॥ १४ ॥

(१) अत्यः †। 'अत सातत्यगमने (भू० प)'। 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि यत्। अथ वा 'अन्नादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत् प्रत्ययो द्रष्टव्यः। अतति सततं गच्छति, गच्छत्यनेनाश्वारोह इति वा। "वामत्या अपि कर्षे वहन्तु (ऋ० सं० ४, १, ३०, ४)"—इति निगमः॥

(२) हयः। 'हय गतिविक्रान्ते (भू० प०)'। पचाद्यच् (३, १, १३४)। हयति गच्छत्यध्वानं, विक्रमते वा। 'अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमणम्'—इति वृत्तिः। "हयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं, धुरि (ऋ० सं० ४, २, २८, १)"—"हयोसि (ता० ब्रा० १, १, ७)"—इति च निगमौ॥

(३) अर्वा ‡। 'ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)'। 'स्रामदिपद्यर्त्तिपृशकिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०९)'—इति वनिप् प्रत्ययः। गच्छत्यध्वानं प्रापयत्यध्वनः पारमिति वा। 'अर्वेररणवान् (निरु० १०, ३१)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी। भाष्ये तु अर्वेररणवान्

---

(१८) "मांश्वलः" ग। "मांश्वत्वः" ङ, अप्येवमपि निगमः ऋ० सं० ७, ४, २१, ३। ऋ० सं० ५, ४, २१, ३ इत्यस्यावग्रहे—"मांश्वतो"—इति पदकारसम्मतः, "मश्वतुः"—इति माधवस्य च। "मंश्वतो"। "मंश्वतुः"—इति छ।

(१९) "व्ययः" C. D. F. छ।

(२०) "श्येनासः" ख।

(२४) "वार्याणाम्" ग. iid. छ।

* "इत्यश्वानाम्" ग।

† निरु० ४, १२।

‡ निरु० १०, ३१।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इत्यर्थप्राप्तवचनं द्रष्टव्यम् । अर्त्तेरन्तर्णीतण्यर्थाद्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति वनिनि रूपम् । प्रेर्यते कसादिना प्रतिक्षणं पार्ष्णादिनेति वा । यद्वा ; * * * अन्यमाश्रितः अश्वतन्त्र इत्यर्थः अश्वो ह्यारोहिपरतन्त्रः । "द्रुवो वन्वन् क्रत्वा नार्वा (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)"—इति निगमः ॥

(४) वाजी* । 'वज गतौ (भू० प०)' । घञ् । वाजो वेगः । 'रंहस्तरणिः प्रसभो वेगो रपो जवो वाजः'—इति निघण्टुः (?) । 'अजिव्रज्योश्च (७, ३, ६०)'—इत्यत्र न्यासः—'चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् वजेरपि कुत्वप्रतिषेधसिद्धे भवति वाजः वाज्यम्'—इति । वाजोऽस्यास्ति 'अत इनिठनौ (५, २, ११५)' वाजी । वेगवान् ह्यश्वः । यद्वा ; वाजोऽन्नं, देवतात्वे हविर्लक्षणेन, अश्वजातीयत्वे तज्जात्युचितमुन्नाद्यत्वेन तद्वान् । 'वाजाः पक्षाः अभूवन्नस्येति वाजी'—इति क्षीरस्वामी । वेजनवान् वा । वेजनं कम्पनं कम्पितः स्वयं, कम्पयिता वा परेषा मित्यर्थः । अत्र 'ओ विजी भयचलनयोः (रु० प०)'—इत्यस्माद् वाजशब्दः पृषोदरादित्वात् सिद्धः । "विमोचनं वाजिनो रासभस्य (ऋ० सं० ३, ३, १९, ५)"—इति निगमः ॥

(५) सप्तिः † । 'षप समवाये (भू० प०) । 'सपिनसिवसिपदिभ्यस्तिप्'—इति श्रीभोजदेवः । सपति सङ्ग्रामेषु सहसामेवेति । गति-कर्मणो वा सप्तिः । 'सपतेः स्पर्शार्थात्'—इति माधवः । 'सृपृ गतौ (भू० प०)'—अस्माद्वा ति-प्रत्यये गुणे च रेफलोपो

---

* पु० ८ । पृ० ५५ प० १३ । † निरु ८, ३ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

बाहुलकात्, सर्पति सन्निः। "जुषाण इन्द्र सन्निभिर्न आ गहि (ऋ० सं० ६, १, ९, ३)"—इति निगमः॥

(६) वङ्निः *। 'वह प्रापणे (भू० उ०)'। 'वहिश्रिस्रुयुद्रुस्लाहाल्वरिभ्यो नित् (उ० ४, ५१)'—इति नि-प्रत्ययः। "ये त्वा वहन्ति वङ्नयः (ऋ० सं० १, १, २६, ६)"—इति निगमः॥

(७) दधिक्राः †। 'तत्र दधिक्रा इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारो भवतीति वा (निरु० २,२७)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'दधिक्राः; दधत् धारयत् स्वारोहिणं क्रामति; दधत् क्रन्दति हर्षार्थं क्षेषारवं करोति; दधदित्याकारो भवति अधिष्ठितम्; ईषदवनत-मध्यभागः, उन्नत-कन्धरः, कुञ्चित-घोणः, स्तिमितचक्षुः, कर्णशुक्तिकाकारो भवति'—इति। सर्वत्र दधच्छब्दः पूर्वपदं तस्य पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) तकारलोप इकारान्तादेशश्च। क्रामतेः क्रन्दतेः राङ्पूर्वात् करोतेर्वोत्तरपदं, तत्र, क्रामतेः 'जनसनखनक्रमगमो विट् (३२, ६७)'—इति विट्, 'विड्वनोरनुनासिकस्यात् (६,४,४१)—इत्यात्वम्। क्रन्देः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विच्, व्यत्ययेनानुनासिकस्यात्वं, दकारलोपश्च पृषोदरादित्वेन करोतेः क्विप् युक् चानुवर्त्तते। आङ् च धातोः परो यणादेशः; दधिक्राः। "क्रतुं दधिक्रा अनु संत्वी'ल्वत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)"—इति निगमः॥

(८) दधिक्रावा। अत्र 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति वनिप्। अन्यत्सर्वं पूर्वेण समानम् अर्थश्च। "दधिक्रावेषमूर्जं स्वर्जनत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, २)"—इति निगमः॥

---

* निरु० ३, ४; ६. ८, ३। † प० ५, ४। निरु० २, २७; २८. १०, ३०।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(९) एतग्वा । 'इण् गतौ (अदा० प०)' । 'हसिमृगृरावामिद-मिलूपूधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)'—इति तन् प्रत्ययः कर्मणि । 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इत्युक्तेः भूतेऽपि भवन्ति । एतं प्राप्तम् । 'गल्हृ गतौ (भू० प०)', 'इण्शीभ्यां वन् (उ० १,१,५०)' —इति बाहुलकाद् वन् प्रत्ययः टि-लोपश्च । गम्यत इति ग्वः गन्तव्यो देशः । एतः प्राप्तो गन्तव्यो येन स एतग्वः । अश्वस्तु शैघ्रातिशयेन गमनारम्भ एवाविलम्बितं गन्तव्यदेशं प्राप्नोतीति एत उच्यते । 'एतग्वाः प्राप्तगन्तव्याः'—इति माधवः । यद्वा ; एत-शब्दः शुक्लपर्यायः, गमेः क्विप् , 'गमः क्वौ (६,४,४०)'—इत्यनुना-सिकलोपः, 'ऊङ् च गमादीनाम् (६, ४, ४० वा०)'—इत्युकारो-ऽन्तादेशः । आगमनमागूः । धातूपसर्गयोः स्थानविपर्ययः प्राप्तः । एतस्य शुक्लवर्णस्यागमनमस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक् । एतग्वाः शुक्लवर्णा अश्वाः । यद्वा ; एतः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति 'केशाद्दोऽन्य-तरस्याम् (५, २, १०९)'—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (५, २, १०९वा०)' —इति व-प्रत्ययः, गकारउपजनः । 'एतस्य श्वेतवर्णस्य ग्वो मत्वर्थीयो भवति'—इति माधवः । सर्वेषामश्वानां यत्र क्वापि शौक्लमस्ति रूपेण वा । एतग्वा-षब्दोऽश्वे वर्त्तते । तथाच 'विशाखा-षाढौ मन्थदण्डयोः (?)'—इत्यत्र पदमञ्जरी—'विशाखा-षाढशब्दौ रूढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्त्तेते, तेन यथाकथञ्चिच्छा-ब्धुत्वानुशासनार्थं व्युत्पत्तिः क्रियते'—इति । तेनामत्वर्थेऽपि न दोषः । 'एतग्वा'—इत्याकारान्तपाठो यथादृष्टम् । "एतग्वा चिन्न सुयुजा युजानः (ऋ० सं० ५,५,१७,२)"—"एतग्वा चिद्य एतशा

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

युयोजते (ऋ० सं० ६, ५, ८, २)"—इति च निगमादौ 'सुपां सुलुग् (७, १, ३९)'—इति विभक्तेराकारः ॥

(१०) एतशः। 'इण् गतौ (अदा० प०)'। 'इणस्तशन्तशसुनौ (उ० ३, १४५)'—इति तशन्-प्रत्ययः। एतशः गमनकुशलः। यद्वा; एत-शब्दात् लोमादित्वात् (५, २, १०) शस्*। एतद्वा एतच्छरीर एतशः; पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) सर्वसिद्धिः। "एतशो वहति धूर्षु युक्तः (ऋ० सं० ५, ५, ५, २)"—"यदेतशेभिः पतरै रंथर्यसि (ऋ० सं० ७, ८, १२, ३)"—इति च निगमौ ॥

(११) पैद्दः। 'पद गतौ (दि० आ०)'। 'कृगृशृदृभ्यो वः (उ० १, १५३)' इति व-प्रत्ययो बाहुलकात्, अकारस्यैकारः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९)। पद्यते गच्छति पद्यतेऽनेनेति वा। 'पदेः पैद्दो गतिक्रियायाम्'—इति माधवः। "पैद्दो न हि त्व महिं नाम्नां हन्ता (ऋ० सं० ७, ३, २४, ४)"—इति निगमः ॥

(१२) दौर्गहः। दुर्-शब्दे उपपदे गहातेः (क्रया० उ०) गाहेर्वा (भू० आ०) 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्रार्थेषु खल् (३,३,१२६), पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) गहातेः रेफलोपः, गाहेर्ङ्खत्वम्। अश्वहृदयानभिज्ञैर्गृहीतु मशक्यत्वात् दुर्गह इत्युच्यते। दुर्गह एव दौर्गहः, प्रज्ञादित्वादण् (५, ४, ३८)। यद्वा; 'दुःखेन गहितव्यत्वात् दुर्गाहं जल मुच्यते'—इति माधवः, तत्र भवो दौर्गहः, 'तत्र भवः (४, ३, ५३)'—इत्यण्; 'अप्सु योनिर्वा अश्वः (शत० ब्रा० ५, ४, ४, ४)'—इति श्रुतिः। "सप्तऋषयो दौर्गहे बध्यमाने (ऋ० सं० २, ७, १८, ३)"—इति निगमः ॥

---

* गणपाठे तु नवात्मके लोमादिगणे न दृश्यते एतशब्दः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(१३) औच्चैःश्रवसः । अमृतमन्यने जातोऽश्व उच्चैःश्रवाः । उच्चैर्महच्छ्रवः कीर्त्तिरस्येति, 'तस्यापत्यम् (४, १, ९२)'—इत्यण् । तत्कुलीना ह्यश्वाः सर्वे । निगमोऽन्वेषणीयः * ॥

(१४) तार्क्ष्यः † । तूर्णमश्नुते गन्तव्यं, तीर्णे अन्तरिक्षे क्षियतीति तार्क्ष्यः । तूर्ण-शब्दात् तीर्ण-शब्दाद्वा पूर्वपदम्, अश्नोतेः क्षीयते वोत्तरपदम्; पृषोदरादिः (६, ३, १०९) । अश्वो हि वेगवशादाकाशे गच्छन्निव हि दृश्यते प्रेक्षकैः । यद्वा; वेगेन तार्क्ष्यसादृश्यात् ‡ तार्क्ष्य इत्युच्यते । 'तुरङ्गगरुड़ौ तार्क्ष्यौ (अम० को० ३, ३, १४५)'—इत्यत्र लक्षस्यापत्यं तार्क्ष्यः, गर्गादित्वात्'—इति क्षीरस्वामी । निगमोऽन्वेषणीयः § ॥

(१५) आशुः ‖ । 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)' । 'क्वापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ० १, १)' । अश्नुतेऽध्वानम् । अश्नातेर्वा बाहुलकादुण् (२, ३, १) । अश्नाति महाध्वनो भवति । आशुरिति क्षिप्रनाम (निघं० २, १५), शीघ्रो वा । "द्रवच्चक्रेष्वाशुषु (ऋ० सं० ६, ३, १३, ८)"—इति निगमः ॥

(१६) ब्रध्नः ¶ । अत्र भास्करमिश्रेण—'ब्रध्नम् परिवृढम्, अरुष मारोचनम्'—इति व्याख्यातम् । वाजसनेये तु,—"युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषञ्चरन्तम् (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इत्यत्र, उवटः—'अश्वं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति, अश्वोऽन्नादिवत् स्तूयत इति वा' ॥

---

* "प्रष्टिं भावन्तं हयों रौचैःश्रवसमनुत्वन्"—इति अथ० सं० २०, १२८, १५ द्रष्टव्यः ।

† प० ५, ४ । निरु० १०, २७ । ‡ तार्क्ष्यो वायुः (निरु० १०, २८) ।

§ 'त्यमू षु (८, ८, ३६, १)'—इत्येष ह्यस्यापि निगमो भवितुमर्हति ।

‖ प० २, १५ । निरु० ६, १०, ९ । ¶ प० ३, ३ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(१७) अरुषः *। 'ऋ गतिप्रापणयोः (क्र्या० प०)'। ऋणाति अभ्यामुखं गच्छति, अर्यते वा तदर्थिभिः। यद्वा ; अरुषमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), मत्वर्थीयोऽकारः, प्रशस्तरूप इत्यर्थः। "हरिं॑ मृजन्त्यरु॒षो न यु॑ज्यते॒ (ऋ० सं० ७,२,२७,१)" —इति निगमः॥

(१८) मांश्चत्वः। 'मन ज्ञाने (दि० आ०)'। पदस्य नलोपाभावः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९)। "मही॒मे अ॑स्य॒ वृष॒नाम॑ शूषे॒ मांश्च॑त्वे वा॒ पृश॑ने वा॒ वध॑त्रे (ऋ० सं० ७, ४, २१, ४)" —इत्यत्र, माधवस्य प्रथमभाष्यम्—'मही महती, इमे, अस्य सोमस्य, शूषे सुखकरे भवतः। ये च कर्मणी मांश्चत्वे। अश्वनामैतत्। मक्षु चरतीति। अश्वैः क्रियमाणे युद्धे बाहुयुद्धे, वधत्रे शत्रूणां हिंसनशीले भवतः। सोऽयं अस्वापयच्छत्रून्त्स्नेहयच्च। स्नेहनं प्रद्रावणम्। अथ प्रत्यक्षकृतः'—इत्यादि। अत्र मांश्चत्वस्य * * *। समाम्नायपाठेषु † मंश्चत्व इति दृश्यते। 'ब्र॒ध्नं मां॑श्च॒तोर्वरु॑णस्य बभ्रु॒म् (ऋ० सं० ५, ४, ११, ३)'—इत्यत्र माधवः—'मंश्चतु रित्यश्वनाम * * *। इह तु वरुणविशेषणम्' मंश्चतोर्वरुणस्य महान्तं बभ्रुम्'—इत्यभाषयत् ‡ ; निरूपणीयम्॥

(१९) अव्यथयः §। एषामष्टावुत्तराणि बहुवदित्युक्तम् (निरु० २,२४७)', असन्देहार्थमेतदादीनि बहुवचनान्तानि नामानि। 'व्यथ

---

* पु० ८। पृ० ५३ प० ४। † निरुक्तसमाम्नायपाठेषु अत्याद्यश्वनामसु इत्यर्थः।

‡ संहितापाठे 'मांश्चतोः'—इत्येव, पदपाठे तु 'मंश्चतोः'—इति, व्याख्याकालेऽपीह 'मंश्चतोः'—इत्येव प्रतीकमवलम्बितमिति ध्येयम्।

§ न एवमेव पङ्क्तिर्यास्कस्य।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भयचलनयोः (भू० आ०)' । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन् प्रत्ययः, नञ्-समासः । न व्यथन्त्यभि सङ्ग्रामेषु अव्यथयः दृष्टे भयेऽप्यव्यथः स्यादिति भावः । यद्वा ; व्यथिरिति क्रोधनाम (निघ० २, १३), आरोहण-ताडन-बन्धनादिभिर्न क्रुध्यन्तीत्यर्थः । "पतत्रिभिरस्यमैरव्यथिभिः (ऋ० सं० ५,५,१६,७) – इति निगमः ॥

(२०) श्येनासः* । 'श्येनः शंसनीयं गच्छति (निरु० ४, २४)' —इति भाष्ये । जसि 'आज्जसेरसुक् (७, १, ५०)' । "श्येनासो न दुवस्यनासो अर्थम् (ऋ० सं० ३, ५, ५, ५)"—इति निगमः ॥

(२१) सुपर्णाः † । 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति न-प्रत्ययः । सुपाल्यन्ते यवसादिप्रदानेन, पूरयन्ति वा नभः क्षेपारवादिना सङ्ग्रामसाधनत्वात् । पतते वा बाहुलकात् न-प्रत्ययस्तकारस्य रेफः, शोभनगमना इत्यर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) पतङ्गाः । 'पत्लृ गतौ (भू० प०)' । 'पतेरङ्गच् (उ० १, ११७)' । यद्वा ; * * * खच्-प्रकरणे 'गमेस्तु खच्युपसङ्ख्यानम् ‡ (३,२,६८ वा०)'—इति खच्, खच्च डिद्वा वक्तव्यः (३,२,६८ वा०), 'खित्यनव्ययस्य (६, ३, ६६)'—इति मुम् पतङ्गा इति । 'अश्वाः पूर्वं पक्षिणो भूवन्'—इति श्रूयते । "रथे युक्तास आशवः पतङ्गाः (ऋ० सं० १,८,१८,४)"—इति निगमः । आशुशब्दो विशेषणम् ॥

(२३) नरः § । 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)' । 'नयतेर्डिच्च (उ० ३, ८२)'—इति ऋन् प्रत्ययः । जसि नरः । नयन्ति

---

* प० ५, ५ । निरु० ४, २४. ११, १ । † पु० ५. पृ० ३५ प० ४ ।
‡ वार्त्तिकस्त्वपन्तु 'गमेः सुपि वाच्यः'—इति । § प० २, ३ । निरु० ५, १ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding: KSHMBOOK Sri Vidyalaya Part-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

आरोहिणम्, कर्मणां नेतारो वा नरः। "त्वं सूरो॑ ह॒रितो॑ रामयो॒ नॄ॑न् (ऋ० सं० १, ८, २६, ३)"—इति निगमः। 'नॄन् अश्वान्' —इति माधवः॥

(२४) ह्वार्याणाम्। 'ह्वृ कौटिल्ये (भू० प०)'। 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १, १२४)'। खलीनाद्याकर्षणे मुखादिष्वङ्गेषु कुटिलीक्रियन्ते ह्यश्वाः। यद्वा; ह्वरतिरत्तिकर्मा (निघ० २, ८), 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति ण्यत्। ह्वरत्यर्थम् अश्वाः ह्वार्याः। 'ह्वरि गतौ'—इति माधवः। "ह्वा॒र्याणा॑म्"—इति यथादृष्टपाठः। "पुत्रो॒ न ह्वा॒र्याणा॑म् (ऋ० सं० ४, १, १, ४)"—इति निगमः॥

(२५) हंसासः *। 'हन हिंसागत्योः (अदा० प०)'। 'वृतॄवदिहनिकमिकषि-(युध्यवि)-भ्यः सः (उ० ३, ५९)'—इति स-प्रत्ययः। घ्नन्ति गच्छन्त्यध्वानं, गच्छन्तः पद्भिरध्वानं हिंसन्ति वा (ऐ० ब्रा० ५,१,१)। "हंसासो॒ ये वां॒ मधु॑मन्तो अ॒स्रिधः॒ (ऋ० सं० ३, ७, २१, ४)"—इति निगमः॥

(२६) अश्वाः †। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'। 'अशुप्रुषिलटिकसिखटिविशिभ्यः क्वुन् (उ० १, १४९)'—इति क्वुन् प्रत्ययः। अश्नातेर्वा बाहुलकात्। अश्नुवतेऽध्वानं महाशना भवन्तीति च। * * *। "यदाक्षि॑षुर्दि॒व्यमज्म॒मश्वाः॑ (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)" —इति निगमः॥

॥ इति षड्विंशतिरश्वनामानि ॥ १४ ॥

---

* निरु० ४, १३। † प० ५, ३। निरु० १, १२. २, २७. ९, १।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय (निरु० २, २८)'—इतिहासपक्षेऽपि पूर्वपक्षापरपक्षावहोरात्रे वा ॥

हरी इन्द्रस्य(१) । रोहितोऽग्नेः(२)। हरित आदित्यस्य(३) । रासभावश्विनोः(४) । अजाः पूष्णः(५) । पृषत्यो मरुताम्(६)। अरुण्यो गाव उषसः(७)। श्यावाः सवितुः(८)। विश्वरूपा बृहस्पतेः(९)। नियुतो वायोः(१०)। इति दशाऽऽदिष्टोपयोजनानि * ॥ १५ ॥

"[१] हरी इन्द्रस्य । सोमपानादिक्रियायाः साधनत्वात् ॥

[२] रोहितोऽग्नेः । नित्यपक्षे ज्वाला अश्वा व्याप्तिमत्यः ॥

[३] हरित आदित्यस्य । हरितवर्णा रश्मयः प्रातरादित्यस्य ।

[४] रासभावश्विनोः । अश्विभोगकाले रासभवर्णौ, तत्कालोचितेन श्यामलेन वर्णेनायं व्यपदेशः ॥

[५] अजाः पूष्णः । अजा अजनात् । पूष्णः काले रश्मयो गच्छन्ति ॥

[६] पृषत्यो मरुताम् । प्रावृषि सर्वतः पृषत्यो विचित्रा मेघमाला मरुताम् ॥

[७] अरुण्यो गाव उषसः । उषसः काले तमोऽभिभवे अरुणिमाया मागन्त्र्यः ॥

[८] श्यावाः सवितुः । सवितुः काले श्यामवर्णा भवन्ति ॥

---

(७) "अरुण्यो गाव उषसाम्"—इति कातिरिक्तेषु सर्वत्रैव, परं स्कन्दस्वामिकृतव्याख्याविरुद्धः ।

* "इत्यादिष्टोपयोजनानि" ग ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

[९] विश्वरूपा बृहस्पतेः। 'छन्दांसि वै विश्वरूपाणि (शत० ब्रा० ८, ४)'—इति श्रुतेः॥

[१०] नियुतो वायोः। अप्-प्रवृत्तौ तृणपर्णानामबादेः सञ्चरणान्मिश्रणान्नियुतः॥"—इति स्कन्दस्वामिग्रन्थाः॥

शब्दव्युत्पत्तिस्तावत् प्रदर्श्यते—

(१) हरी *। 'हृञ् हरणे (भू० उ०)'। 'हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्त्तिभ्यश्च (उ० ४, ११५)'—इतीन्-प्रत्ययः। हरतो रथम्। अत्र ताण्ड्यकम् †—'पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां हीदं सर्वं हरति (६, १, १)—इति; अस्मिन् पक्षे करणे इन्। 'ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी'—इत्यैतरेयब्राह्मणम् (२, ३, ६)। ऋक्सामे वै हरी'—इति यजुर्ब्राह्मणम् ‡ (४, ४, ३६)। "इन्द्रो॒ हरी॑ युय॒जे अ॒श्विना॒ रथ॒म् (ऋ० सं० २, ३, ५, १)"—इति निगमः॥

(२) रोहितः §। 'हृसृरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १, ९४)'—इति इति-प्रत्ययः। रोहन्ति आरोहन्ति रथं वहन्त्यादिवमिति रोहितः। "रोहि॑दश्व॒ शुचि॑व्रत (ऋ० सं० ६, ३, २२, १)"—इति निगमः॥

(३) हरितः ‖। पूर्ववत् इतिः (उ० १, ९४)। हरन्ति रथं तमो वा स्वभासा। यद्वा; हरिच्छब्दः पीतवर्णवचनो हरिद्वर्णो वा। "य॒देतदयु॑क्ता॒हरितः॑ स॒धस्था॒त् (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)"—इति निगमः॥

---

* प० २, ३। निरु० ४, १९. ७, २४।

† सामवेदाष्टब्राह्मणानामादिमम्।

‡ शतपथाभिधानमिति यावत्।

§ पु० १३। पृ० १३७ प० १।

‖ पु० ६। पृ० ४३ प० ११।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(४) रासभौ । 'रास शब्दे (भू० आ०)' । 'रासिवल्लिभ्याञ्च (उ० ३, १२१)'—इत्यभच्-प्रत्ययः । रासते शब्दं करोतीति रासभः, तौ रासभौ । 'गर्दभरथेनाश्विना उदजयताम्'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० ४, २, ३) । "युञ्जाथां रासभं रथे (ऋ० सं० ६, ६, ८, २)"—"तद्रासभौ नासत्या सहस्रमाजा (ऋ० सं० १, ८, ८, २)"—इति च निगमौ ॥

(५) अजाः * । 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)' । पचाद्यच् (३, १, १३४) । वीभावाभावौ व्यत्ययेन । अजन्ति गच्छन्ति सर्वतः क्षिपन्ति वा तमः । "अहेळमानो रुरिवाँ अजाश्व श्रवस्यतामजाश्व (ऋ० सं० २, २, २, ४)"—इति निगमः ।

(६) पृषत्यः । 'पृषु ह्वषु सेचने (भू० प०)' । 'वर्त्तमाने पृषद्बृहत् (६, ४, ३० वा०)'—इत्यादिना सिद्धम् । 'पृषत्यः सह सङ्गताः'—इति माधवः । तदा 'पुंयोगादाख्यायाम् (४, १, ४८)'—इति ङीष् । "उपो रथेषु पृषतीरयुग्ध्वम् (ऋ० सं० १ ३, १८, १)"—इति निगमः ॥

(७) गावः † । व्याख्याता रश्मिनामसु (१, ५, ३ । पृ० ३३ प० १२) । गन्त्र्यः । "युङ्क्ते गवा मरुतामनीकम् (ऋ० सं० २, १, ८, १)"—इति निगमः ॥

(८) श्यावाः ‡ । 'श्यैङ् गतौ (भू० आ०)' । 'कृगृशदृभ्यो वः (उ० १, १५३)'—इति बाहुलकाद् व-प्रत्ययः । श्यावो धूसरा-

---

* निरु० ४, २५. ६, ४ ।

† निरु० १२, ७ । ‡ पु० ७ । पृ० ४६ प० ५ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

रूणो वर्णः, तद्वन्तोऽपि श्यावाः ; 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः (१, ४, १८ वा०)'। "वि जनाञ्छ्यावाः शितिपादो' अख्यन् (ऋ० सं० १, ३, ६, ५)"—इति निगमः ॥

(९) विश्वरूपाः *। नानावर्णाश्वाः। "बृहस्पतिश्च सविता च विश्वरूपैरिहागतम् (?)"—"बृहस्पतिर्विश्वरूपा सुपाजत (ऋ० सं० २, ३, ५, १)"—इति च निगमौ ॥

(१०) नियुतः †। नि-पूर्वात् 'यु मिश्रणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् क्विप्। नि युवन्ति मिश्रयन्ति तृणपर्णादीनि, आत्मानं रथेन वा। यद्वा ; नि-पूर्वात् 'यसु उपरमे (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'सृगो रुतिः (उ० १, ९१)'—इति बाहुलकात् उति-प्रत्ययष्टि-लोपश्च। नियम्यन्ते सारथिना नियुतः। "नियुद्भिर्वा यविष्टये' दुरोणे (ऋ० सं० ५, ६, १४, ३)"—इति निगमः ॥

इति दशादिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

भ्राजंते(१) । भ्राशंते(२) । भ्राश्यंति(३) । दीदयंति(४)। शोचंति(५) । मन्दंते(६) । भन्दंते(७) । रोचंते(८) । द्योतंते(९) । ज्योतंते(१०) । द्युमत्(११) । इत्येकादश ज्वलतिकर्माणः ‡ ॥ १६ ॥

---

* निरु० १०, ३४. ११, २९. १२, ८ ; ३८। † निरु० ५, २५।

(३) "भ्राश्यति"—इत्यपि टीकासम्मतं परं न क्वापि दृश्यते। "श्राश्यते" ग, ङ। "भ्राश्यते" C. D.। "स्राश्यते" F नूनमयं लिपिप्रमादः।

(९), (१०) "ज्योतते ! द्योतते"—इति व्यत्ययपाठः ङ।

‡ "इति ज्वलतिकर्माणः" ग। "इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः" क।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(१) भ्राजते। 'टु भ्राजृ दीप्तौ' भूवादिरात्मनेपदी। "भ्राजंते अग्नेर्दन् (ऋ० सं० ७, ७, २, ३)"—इति निगमः॥

(२), (३) भ्राश्यते। भ्राश्यति। 'टु भ्राश्रृ भ्लाश्रृ दीप्तौ' भूवादी आत्मनेपदिनौ। 'वा भ्राशम्भ्लाशम्भ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः (३, १, ७०)'—इति पक्षे श्यन्, परस्मैपदित्वं छान्दसम्। "नि तिग्मानि भ्राश्यन् भ्राश्यानि (ऋ० सं० ८, ६, २०, ५)"—इति निगमः। 'भ्राश्यति शिलाजितादीनि'—इति माधवः भ्लाश्यतीति पाठान्तरम्। भ्राश्यतीतिवत् प्रक्रिया॥

(४) दीदयति *। नैरुक्तो धातुः (निरु० १०, १६)। यद्वा; 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा० आ०)'—इत्यस्य धकारस्य दकारो व्यत्ययेन, 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति शपो लुगभावः; परस्मैपदित्वं छान्दसम्। "यो अग्निर्भो दीदयदस्वन्तः (ऋ० सं० ७, ७, २४, ४)"—इति निगमः॥

(५) शोचति †। 'शुच शोके' भूवादिः परस्मैपदी, दीप्त्यर्थत्वं त्वनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। "अजस्रेण शोचिषा शोशुचानः (ऋ० सं० ५, २, ७, ४)"—इति निगमः॥

(६) मन्दते ‡। 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' अत्र दीप्त्यर्थः। भूवादिरात्मनेपदी। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) भन्दते §। 'भदि कल्याणे सुखे च' भूवादिरात्मनेपदी, दीप्त्यर्थत्वं पूर्ववत्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

---

* निरु० १०, ६६। † निरु० ५, ३. १०, ४१।

‡ प० ३, १४। निरु० २, ५. ४, २४. ६, ५. ११, ६।

§ प० ३, १४। निरु० ५, २।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

(८) रोचते *। 'रुच दीप्तौ' चुरादिरात्मनेपदी कथादिश्च "वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भाः (ऋ० सं० ५, २, ११, ४)"—इति निगमः॥

(९) द्योतते †। 'द्युत दीप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी। अदिद्युतत् (ऋ० सं० ४, ५, १३, ४)"—इति निगमः॥

(१०) ज्योतते ‡। 'द्युतज्वुट दीप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी। यकारश्छान्दसः। यद्वा; द्युतेर्विगृहीतः। 'द्युतेरिसिन्नादेश्च जः (उ० २, १०३)'—इति इसिन्-प्रत्यये विहितो जो बाहुलकादत्रापि भवति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

केचिदस्य स्थाने "छन्द्यते"—इति पठन्ति §। 'छदि संवरणे'—इति चुरादिः परस्मैपदी, व्यत्ययेनात्मनेपदं टिलोपः;[1] 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्धधातुकत्वाद्वा टिलोपः। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(११) द्युमत्॥। द्योतते द्युत्, सम्पदादित्वात् (३, ३, ९४ वा०) क्विप्। द्युरस्तीति मतुप्, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) तकारलोपः। यद्वा; 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिकान्तिगतिषु (दि० प०)'—इत्यस्मात् दीप्त्यर्थात् दिवेर्दीव्यतीति विचि प्रत्यये द्योतनं दिव्, ततो मतुपि 'दिव उत् (६. १, १३१)'—इत्युत्वं दीप्तिमदित्यर्थः। समाम्नाये यस्य पदार्थस्य यद् वाचकमाख्यातं नाम च तत्तथैवान्यत्रापि पठ्यते। तथाहि—कान्तिकर्मसु (निघ० २, ६) उशिगादि, व्याप्तिकर्मसु (निघ० २, १८) आप्नुवान

---

* निरु० २, २०. ३, ११. ११, ३९। † निरु० ११, ३९।
‡ निरु० २, १। § प० २, ६. ३, १४। निरु० ९, ८। ॥ निरु० ६, १९।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इत्यादि महन्नामसु (निघ० ३, ३) ववक्षिथ विवक्षसे, पश्यतिकर्मसु (निघ० ३, ११) विचर्षणिरित्यादि ; एव मिहापि द्युमदिति नामपदस्य धातुमध्ये पाठः किञ्चित् द्योततेर्विकृतत्वाद्विश्वानिकार्थत्वात् ज्वलनार्थत्वख्यापनार्थम् । "द्युमदंमीवचातनं रक्षोहा (ऋ० सं० ५, २, १२, ६)"—इति निगमः ॥

इत्येकादश ज्वलतिकर्मणो धातवः ॥ १६ ॥

जमत्(१) । कल्मलीकिनम्(२) । जङ्गणाभवन्(३) । मल्मलाभवन्(४) । अर्चिः(५) । शोचिः(६) । तपः(७) । तेजः(८) । हरः(९) । घृणिः(१०) । शृङ्गाणिः(११) । शृङ्गाणि(११) । इत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि* ॥१७॥

गौ हैमा ऽम्बरं खा१ः † खेदय आता श्यावी विभावरी वस्तो रट्टिः श्लोको ऽर्णो ऽवनयो ऽत्यो हरीइन्द्रस्य भ्राजते जमदिति सप्तदश ‡ ॥

इति निघण्टौ प्रथमाध्यायः समाप्तः § ॥ १ ॥

---

(२) "कल्मलीकिनम्"—इति क्ष । (४) "मल्मलाभवन्"—इति क्ष । (८) "पयः" च, क्ष । (१०) "घृणिः" क-ग व्यतिरिक्तेषु । "हृणिः" ग, क्ष । (११) "शृङ्गाणि" च ।

* "शृङ्गाणि शृङ्गाणीति ज्वलतः" ग । "इत्येकादश ज्वलतो नामानि" च ।

† "खः"—इति क्ष ।

‡ ख-च-पुस्तकातिरिक्तेषविदं खण्डप्रतीकसङ्ग्रहवाक्यं न दृश्यते, परमस्येषा शैली सर्वत्रैव वैदिकग्रन्थेषु ।

§ "इति नैघण्टुके प्रथमोऽध्यायः" ङ । "इति चतुर्थोऽध्यायः" ग ; अत्र नये शिक्षायाः प्रथमाध्यायत्वम्, छन्दसो द्वितीयत्वम्, ततो ज्योतिष स्तृतीयाध्यायत्वम्, ततोऽसौ निघण्टोः प्रथमाध्यायः सुतरां चतुर्थः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(१) जमत् *। अत्र स्कन्दस्वामी—'तावन्त्येवोत्तराणि जमदित्यादीनि ज्वलतो दीप्तिमतः सत्वस्य नामधेयानि * * *'—इति। 'जमु अदने (भू० प०)'। "गृणाना जमदग्निना (३, ४, ११, १८)"—इत्यादिषु जमच्छब्द उदाहरणम्॥

(२) कल्मलीकिनम्। '* * * कल्मलीकं भवेत्'—इति माधवः। पृषोदरादिः, उत्तरे च। "नमस्या कल्मलीकिनं † नमोभिः (ऋ० सं० २, ७, १७, ३)"—इति निगमः।

(३) जज्ञणाभवन्। "अर्चिषा जज्ञणाभवन् (ऋ० सं० ६, ३, ३०, ४)"—इति निगमः॥

(४) मल्मलाभवन्। "मल्मलाभवन्तीत्यासादयामि (? ‡)"—इति निगमः॥

(५) अर्चिः §। 'अर्च पूजायाम् (भू० प०)'। 'अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः (उ० २, १०१)'—इतीसि-प्रत्ययः। अर्च्यन्ते देवताद्यर्चनसाधनत्वाद्वा अर्चिरग्न्यादिज्वालादिः। अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानान् (ऋ० सं० ८,४,५,२)"—इति निगमः॥

(६) शोचिः। शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० २, १६)। पूर्वसूत्रेण इसिः (उ० २, १०१)। शोचति शोचिः। "यदस्य वातो अनुयाति शोचिः (ऋ० सं० ३, ५, ७, ५)"—इति निगमः॥

---

* प० २, १४। निरु० ३, ६. ७, २४।

† 'कलयत्यपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः, तद्वन्तम्'—इति सायणः।

‡ आपस्तम्बशाखायामयमन्वेष्यः।

§ इकारान्तोऽर्चिःशब्दोऽपि दृश्यते प्रकाशवचनः। तथाहि—ऋ० सं० १, ४, ५, ३. 'अर्चयः प्रकाशाः'—इति सायणः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(७) तपः । 'तप सन्तापे (भू० प०)' । 'तप दाहे (भू० प०)' वा । असुन् (उ० ४, १८४) । तपतीति शरीरादि । "परा शृणीहि तपसा यातुधानान् (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)"—"अग्ने यत्ते तपस्तेन तं प्रति तपा (अथ० सं० २, १६, १)"—इति च निगमौ ॥

(८) तेजः * । 'तिज निशाने (भू० आ०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । निश्यति तनूकरोति तमः पापं वा । यद्वा ; 'तेज पालने (भू० प०)' । असुन् । तेजति पालयति प्राणिनां प्रकाशदानेन । "अग्ने यत्ते तेजस्तेन (अथ० सं० २, १६, ५)"—इति निगमः ॥

(९) हरः † । 'हृञ् हरणे (भू० उ०)' । असुन् । हरति तमः । "अग्ने यत्ते हरस्तेन (अथ० सं० २, १६, २)"—"रक्षो हरसा शृणीहि (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)"—इति च निगमौ ॥

(१०) घृणिः ‡ । 'घृणिपृश्निपार्णिचूर्णिभूर्णि'—इति । 'घृ क्षरणदीप्त्योः (भू०प०)'—इत्यस्मान्नि-प्रत्यये गुणाभावो निपात्यते । जिघर्त्ति दीप्यते । यद्वा ; 'घृण दीप्तौ (तना० उ०)' । 'इगुपधात् कित् (उ० ४, ११६)' - इति इ-प्रत्ययः । दीप्यते घृणिः । "उप क्षायाभिव घृणेः (ऋ० सं० ४, ५, २८, ३)"—इति निगमः । आ घृणे सं सचावहै (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)"—इति च ॥

"हृणिः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते, तदयुक्तम् ; नैगम-काण्डे "आ घृणिः (निरु० ५, ६)"—इत्यत्र, 'ज्वलन्नामसु क्रोध-

---

* पु० १२ । पृ० १०३ प० ६ । † प० २, १३, ४, १ । निरु० ४, १६ ।
‡ पु० ६ । पृ० ५६ प० ८ । प० २, १३, ४, २ । निरु० ५, ६ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

नामसु (निघ० २, १३) च पाठादनेकार्थत्वम्'—इति स्कन्द-स्वामिवचनात् ॥

(११) शृङ्गाणि *। 'शृगि शब्दे (?)', अत्र शृङ्गस्थानीय-त्वाद् दीप्तय उच्यन्ते। 'श्रिञ् सेवायां (भ्वा० उ०)'—'शृ हिंसायाम् (क्रया० प०)'। 'शृणातेर्ङ्गस्वश्च (उ० १, १२५)' गन् (१२१), कित् (१२२), नुट् (१२४) च इति अधिक्रियते, श्रियतेर्बाहुलकात् सम्प्रसारणादि च भवति। श्रितं हि तदाश्रितं मण्डले हिनस्ति तत् श्रीष्मेण प्राणिनः। 'शृङ्गं श्रयतेः (निरु० २, ७)'—इत्यत्र 'स्रातेर्वा'—इति निर्वचनस्य पाठः श्रीनिवासीये व्याख्याने दृष्टः। 'शमु हिंसायाम्' क्रयादिः (?)। अस्मात् गः, अकारस्य ऋकारः। पूर्ववदर्थः। यद्वा ; द्विधातुजं, शरणाय हिंसाये गतं मस्तकादे-रुन्नतम् ऊर्ध्वगतमित्यर्थः। 'शृणातेर्ङ्गस्वश्च (उ० १, १२५)'—इति गन्प्रत्यये नुमि च रूपम्। अथ वा शरणं रक्षणं तदर्थं मुन्नतं रक्षति तत्, प्राणिनस्तस्य निष्पत्त्यादिना शिरसो निर्गतमिति वा शिरः-शब्दान्निर्गमेश्च शृङ्गं, शिरस आदित्यान्निर्गतमित्यर्थः ; 'असा-वादित्यः शिरः प्रजानाम्'—इति श्रवणात् (शत० ब्रा० ७, ४, १, २०) शिर उपपदे गमेर्डे शिरसः शृ-भावे मकारे चोपजने रूपम्। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) सर्वत्र रूपसिद्धिः ; शृङ्गम्। तेजांसि शृङ्गाणि। "यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २, २, २४, ६)"—"वि शृङ्गिणा मभिनच्छुष्णमिन्द्रः (ऋ० सं० १, ३, ३, २)" —इति च निगमौ ॥

---

* निरु० २, ७।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'अध्यायपरिसमाप्तिसूचनं द्विर्वचनं, श्रुतौ तथा दर्शनात्'—इति अत्र स्कन्दस्वामी । अन्यत्रापि स एव सर्वत्र । यद्वा ; निरुक्तपदस्य शब्दशास्त्रे 'तस्य परमाम्रेडितम् (८, १, २)'—इति महासञ्ज्ञाकरणस्य प्रयोजनं वर्णितम् 'अन्वर्थसञ्ज्ञानम्, आम्रेड्यते अधिक मुच्यते (८, १, २ भा०)'—इति ; तेनैवञ्जातीयकद्विर्वचना जायन्ते इति शब्दविदो विदाञ्चक्रुः । यथा—'आहोदर्शनीयाहोदर्शनीय' (भट्टा० भा०)'—इति ॥

इति अत्रिगोत्रस्य देवराजयज्वनः कृते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

N 22

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

"कर्मनामान्युत्तराणि (निरु० ३, १)"—इति भाष्ये स्कन्द-स्वामी 'ज्वलनकर्मसम्बन्धात् आह कर्मनामान्युत्तराण्येव षड्-विंशतिः अपः अप्रः' इत्यादीनि। क्रियते इति कर्म। अनाश्रित-विशेषाणां कर्मणां नामधेयानि, सति साधारणेऽसाधारणानि च निर्णेतव्यानि, वाक्यार्थवशात्"—इति ॥

अपः(१)। अप्रः(२)। दंसः(३)। वेषः(४)। वेप्रः(५)। विष्टी(६)। व्रतम्(७)। कर्वरम्(८)। शक्म(९)। क्रतुः(१०)। करुणम्(११)। करणानि(१२)। करांसि(१३)। करन्ती(१४)। करिक्रत्(१५)। चक्रत्(१६)। कर्त्वम्(१७)। कर्त्तोः(१८)। कर्त्तवै(१९)। कृत्वी(२०)। धीः(२१)। शची(२२)। शमी(२३)। शिमी(२४)। शक्तिः(२५)। शिल्पम्(२६)। इति षड्विंशतिः कर्मनामानि * ॥ १ ॥

---

(४) "वेशः" ग. च. छ. C. D. F।

(६) "विष्टी" च, छ। (९) "शग्म" ग. C. D.F, छ। "शक्म" ङ। "शक्म" च, छ। (११) "करणम्"—छ।

(१३) "करांसि"—छ। (१४) "करन्ति" ग. iid।

(१६) "चक्रतुः"—इत्यपि टीकासम्मतम्।

(१७) "कर्त्तुं" ग. C. D. F, छ। (२५) "शक्तिः" F।

* "इति कर्मणः" ग।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(१) अपः*। (२) अप्रः †। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०)'। 'आपः कर्माख्यायां क्रस्नो नुट् च वा (उ० ४, २०२)'—इत्यसुन् विकल्पेन नुड़ागमश्च। आप्नुवन्ति हि तत्कर्त्तारम् आप्नोति वा तान् फलरूपेण। "इन्द्रं सोमेभिस्त्वदपो वो अस्तु (ऋ० सं० २, ६, १४, ५)"—"ते सौभगं वीरवन्नोमदप्रः (ऋ० सं० ७, ८, ११, ३)"—इति च निगमौ॥

(३) दंसः। 'दसि दंसनदर्शनयोः' चुरादिरात्मनेपदी; असुन् (उ० ४, १८४)। दर्शयति हि तत्तत्कारणेन, दृश्यते दृष्टिभिरिति वा। अथ वा; 'दसि मोक्षणे' चुरादिः परस्मैपदी; असुन् (उ० ४, १८४)। दंसयति मोचयति पापनः पुरुषं संसारादापदो वा। यद्वा; 'तसु उपक्षये दसु च (दि० प०)'। अत्रान्तर्णीतण्यर्थः। कर्मण्यसुनि बाहुलकान्नुम्। उपक्षिपयितव्यं हि तदन्तर्नेतव्यमित्यर्थः। "दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः (ऋ० सं० १, ५, २, २)"—इति निगमः॥

(४) वेषः। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु० उ०)'। पदाद्यच् (३,१, १३४)। वेवेष्टि व्याप्नोति कर्त्तृन्, व्याप्तं विस्तृतं वा। यद्वा; 'वेवेष्टि'—इत्यन्तिकर्मसु (निघ० २, ८) पठ्यते। परिवेवेष्टि भोजयति स्वफलं कर्त्तृन्। "कर्मणे वां वेषाय (य० वा० सं० १, ६)"—इति निगमः॥

(५) वेपः। 'विपिः प्रेरणार्थः'—इति माधवः। असुन् (उ० ४, १८४)। प्रेर्यन्तेऽस्मिन् कर्मकराः। यद्वा; 'विप्ट कम्पने

---

* निरु० ७, २७। † प० २.३, ७। निरु० ३, ११।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

(भू० आ०)' ; असुन् (उ० ४,१८४) ; वेपः । "स्वं वेपसा तुविजात स्तवानः (ऋ० सं० ३, ५, ११, २)"—इति निगमः ॥

(६) विष्टी ❋ । 'विष्ल व्याप्तौ (जु० उ०)' । 'जृगृस्तृजाग्भ्यः क्विन् (उ० ४, ५४)'—इति बाहुलकात् क्विन् तुडागमश्च । वेष-समानार्थम् । यथादृष्टं पाठः । "विष्टी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया (ऋ० सं० ३, ४, ७, ३)"—"विष्टी शमी तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)"—इति च निगमौ । उभयत्रापि शमीति विशेषणम् । ❋ ❋ ❋ ॥

(७) व्रतम् † । अत्र भाष्यम् (निरु० २, १३)—'व्रतमिति कर्मनाम—वृणोतीति सतः'—इत्यादि । अत्र स्कन्दस्वामी—'व्रत-मिति कर्मनामेति । कर्त्तरि सतृति कृतव्याख्यानम्' । तद् द्विविधम् । शुभमशुभं वा वृणोति निबध्नाति कर्त्तारम् तथा च श्रुतिः—'ते विद्याकर्मणी समन्वारभते पूर्वप्रज्ञा च'—इति । 'इद-मपीतरद् व्रतम्' गुड़-लवण-स्त्र्यादिविषयनिवृत्तिरूपं कर्म । 'एतस्मा-देव' रूपसामान्यात् प्रसक्तं व्रतं निरुच्यते 'वारयतीति सतः' । निवृत्तिरूपो हि सङ्कल्पः, तदतिक्रम्य प्रमादात् प्रवर्त्तमानं पुरुषं वारयति'—इति । पाठोऽर्थश्च—'व्रतमिति कर्मनाम निवृत्ति-कर्म वारयतीति सतः (निरु० २, १३)'—इति । व्रतं कर्मोच्यते । कस्मात् ? वारयते तद्धि सङ्कल्पपूर्वकं प्रवृत्तिरूपमग्निहोत्रादिकर्म-प्रत्यवायं वारयतीति पुरुषः प्रवर्त्तमानो निवर्त्तमानश्च व्रतेनाभि-सम्बन्धस्तेनाव्रतेन निवार्यत इति व्रतस्यैव प्राधान्याद् हेतुकर्तृत्वेन

❋ निरु० ११, १६ । † निरु० २, १३. ११. २३. १२, ३२ ; ४५ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विवक्ष्यते । भोजनमपि व्रतं क्षुधादिनिवारणात् । वृणोतेर्धातोः (स्वा० उ०) 'मृषिरक्षिभ्यां कित् (उ० ३, १०८)'—इति विधीयमानोऽतच्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति कित्त्वाद् गुणाभावः, यणादेशः । 'वारयतेर्वा तत्'—इत्यत्र लुगिति लुगपि बाहुलकात् । 'व्रतेः'—इति श्रीभोजदेवः'—इति क्षीरस्वामी । व्रत्यते वर्ज्यते सर्वभोगोऽनेनि सुबोधिनीकारः । व्रतेर्धातोः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः । व्रतिश्च वर्जनार्थः । "अथा वयमादित्यव्रते तव (ऋ० सं० १, २, १५, ५)"—"ब्राह्मणा व्रतचारिणः (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)"—इति च निगमौ । "अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि (य० वा० सं० १, ५)"—इत्यादौ व्रतशब्दे निवृत्तिकर्मता ॥

(८) कर्वरम् । कर्वतेर्धातोः (भू० प०) 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः ; कर्वरम् । 'कॄ विक्षेपे (तुदा० प०)', 'कृञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)' । 'कॄगॄशॄवृञ्भ्यः ष्वरच् (उ० २, ११४)' । किरति फलं, कीर्यतेऽस्मिन् पात्रादीति वा ; हिनस्ति तत् शुभं पुरुषभावमशुभं पुण्यम् । "अतोऽनोषि कर्वरा पुरूणि (ऋ० सं० ८, ७, २, २)"—इति निगमः ॥

(९) शक्म । 'शक्लृ शक्तौ (दि० उ०)' । 'अशिशकिभ्यां क्वन्दसि (उ० ४,१४२)'—इति मनिन्-प्रत्ययः । शक्यते अनेनाभिमतं प्राप्तुं, शक्नोतीष्टं साधयितुं वा, शक्यते कर्त्तुमिति वा । "मध्याकर्त्तोर्न्यधाच्छक्म धीरः (ऋ० सं० २, ८, २, ४)"—इति निगमः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(१०) क्रतुः *। करोतेः (भू० उ०) 'क्रज: कतुः (उ० १,७४)—इति कतु-प्रत्ययः। क्रियते द्विजातिभिः। "क्रतुं दधिक्रा अनु संन्तवीत्वत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)"—"शतंक्रतो मादयस्वा सुतेषु (ऋ० सं० ४, ७, १३, ५)"—इति च निगमौ॥

(११) करुणम्। 'कृ विक्षेपे (तुदा० प०)', 'क्रज् हिंसायाम् (स्वा० उ०)'। 'कृवृदारिभ्य उनन् (उ० ३, ५०)'। कर्वरेण समानार्थम्। "स विश्वस्य करुणस्येश एकः (ऋ० सं० १, ७, ९, २)"—इति निगमः॥

(१२) करणानि। करोतेः 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच् क्रियते ल्युट् वा। करणं साधनमिति प्राप्ते जसि पाठो यथादृष्टम्। 'कर्मवाचि करण माद्युदात्तम्'—इति माधवः। "प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचम् (ऋ० सं० ४, १, ३०, १)"—"प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्र (ऋ० सं० ३, ६, २, ५)"—इति च निगमौ॥

(१३) करांसि। करोतेरसुन् (उ० ४, १८४)। 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इति भूते वा भविष्यति वा। अर्थः पूर्ववत्। 'करांसीति कृतानि स्युः क्रियमाणानि केचन'—इति माधवः। "आविद्वाएंआह विदुषे करांसि (ऋ० सं० ३, ६, २, ५)"—इति निगमः॥

(१४) करन्ती†। 'क्रज् करणे' भूवादिः (उ०)। शतरि ङीप्। करणमभिमतं कर्तुः। यथादृष्टं पाठः। निगमोऽन्वेषणीयः ‡॥

---

* प० ३, ९। निरु० २, २८. १०, १०। † "करन्ति" निरु० ३, १०।
‡ ऋ० सं० ८, १, ६, २. द्रष्टव्यः "करन्ति"।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(१५) करिक्रत् । 'दाधर्त्ति दर्धर्त्ति दर्द्धषि (७, ४, ६५)'—इत्यादि सूत्रेण छन्दोविषयेण करोतेर्युङ्लुगन्तस्य शतरि नुम्त्वाभावो ऽभ्यासस्य रिगागमोऽपि निपात्यते । अत्र न्यासः—'यणादेशे कृते अनृकारान्तत्वादङ्गस्याभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यत इति । पुनः पुनः करोतीष्टप्राप्तिमनिवारञ्च । निगमोऽन्वेषणीयः * ॥

(१६) चक्रत् । 'क्षञ् करणे' भूवादिः (उ०) । शट । 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः (२, ४, ७५)'—'बहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७६)'—इति शपः श्लुर्द्विर्वचनादिः यणादेशः । करोत्यभीष्टम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥ केषुचित् कोशेषु चक्रतुरिति दृष्टम्, निगमदर्शनान्निर्णयः । अस्य स्थाने चर्कृत्यमिति माधवीये दृष्टम् । "चर्कृत्यानि कृण्वतः (ऋ० सं० ३, ६, ७, १३)"—इत्यत्र 'कर्माणि चर्कृत्यानि'—इति भाष्यञ्च † ॥

(१७) कर्त्वम् । करोतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति वन्-प्रत्ययः क्रियते । यद्वा ; 'कृत्यार्थे तवैकेकेनयत्वनः (३, ४, १४)'—इति त्वन् प्रत्ययः, कृत्यार्थत्वं भावकर्म । "तद्देवानां देवतमाय कर्त्वम् (ऋ० सं० २, ७, १, ३)"—इति निगमः । अत्र स्कन्दस्वामि-भाष्यम्—'कर्त्वमिति कर्मनाम'—इति ॥

(१८) कर्त्तोः । करोतेः 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् (उ० १, ६७)'—इति बाहुलकात् तुन्-प्रत्ययः । अर्थः

---

* ऋ० सं० २, १, १९, ४. द्रष्टव्यः ।

† नैतत् सायणीयम् । तत्र तु 'चर्कृत्यानि कर्त्तव्यानि कर्माणि'—इत्येवमस्ति ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पूर्ववत्। षष्ठ्येकवचनस्य पाठो यथादृष्टम्। "मध्याकर्त्तोर्वितंत सञ्जभार (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)"—"मध्याकर्त्तोर्न्यधाच्छक्मधीरः (ऋ० सं० २, ८, २, ४)"—इति च निगमौ॥

(१९) कर्त्तवै। करोतेः 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः (३, ४, १४)'—इति तवै-प्रत्ययः। 'कृन्मेजन्तः (१, १, ३९)'—इत्यव्ययत्वम्। निगमोऽन्वेषणीयः *॥

(२०) क्रत्वी †। करोतेः 'पः किच्च (उ० १, ६८)'—इति विधीयमानस्तु-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। क्रियते क्रतु। 'शिल्पावन्ये क्रतुर्यकम् (?)'—इत्यत्र माधवेनापि कर्मनामसु पठितः। 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्यत्र 'इयाडियाजीकाराणामुपसङ्ख्यानम् (७, १, ३९ वा०)'—इति विभक्तेः रीकारादेशः। "त्वं रथ मेतशं क्रत्व्ये धने (ऋ० सं० १, ४, १८, १)"—इति निगमः। अत्र स्कन्दस्वामि-भाष्यम्—'क्रत्वीति कर्मनाम, कर्मणि धने निमित्ते धनार्थं यत् कर्मेत्यर्थः। कर्मात्र संश्रीमः सङ्ग्रामार्थमाजिः स्यात्'—इति। 'क्रत्वी सवर्णामददर्विर्वस्वते (ऋ० सं० ७, ६, २३, २)'—इत्यत्र तु त्वान्तं तथा स्कन्दस्वामिना व्याख्यातत्वात्॥

(२१) धीः ‡। 'धृञ् आधारे' दिवादिः (उ०)। धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेन। यद्वा; दधातेः क्विपि 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि (६, ४, ६६)'—इतीत्वे रूपम्। ईत्वञ्च क्विब्लोपेऽपि * * *। धारयति कर्त्तारमिति पूर्ववद् ददाति वा फलं धीः कर्म।

---

* "कर्त्तवै" ऋ० सं० १, ६, १०, ३. इत्यादिः। † निरु० १२, १०।

‡ प० ३, ९। निरु० ११, २७. १२, १८; ३०।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'दधातेर्निहितं द्रव्येषु तत्'—इति माधवः। यद्वा; ध्यायतेः सम्प्रसारणत्वे क्विपि रूपम्। ध्यायते चिन्त्यते कर्तृभिरेवं कर्त्तव्यमिति। "धियं धियं सीषधाति प्र पूषा (ऋ० सं० ४, ८, ६,३)"—इति निगमः॥

(२२) शची*। 'शच व्यक्तायां वाचि' भूवादिरात्मनेपदी। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'। 'ऋदिकारात् (४, १, ४ वा०)'—इति ङीष्। शचन्ते व्यक्ता वाचः कुर्वन्त्यस्यामिति शची। क्षीरस्वामी तु—'शचति शची; शच खच गतौ'—इति व्याख्यत्। गत्यर्थः शचिर्धातुपाठे न दृष्टः। "यद् देवयन्त मवथः शचीभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)"—इति निगमः॥

(२३) शमी†। 'शम उपशमे (दि० प०)'; अस्मात् इन्, ङीष् च पूर्ववत्। शम्यत्यनयाऽनिष्टानि। णिजन्ताद्वा पूर्ववत् इन्-ङीषौ। शमयत्यनिष्टव्याध्यादीनि। "शमीमदुर्मखस्य वा (ऋ० सं० ६, ५, २६, ४)—इति निगमः॥

(२४) शिमी‡। शमतेः पूर्ववन्निर्वाहोऽर्थश्च। बाहुलकादकारस्येकारः। शक्नोतेर्वा ककारस्य मकारः, अकारस्येकारश्च। शक्नोत्यनेन समानार्थः। "धुनिः शिमीवाञ्छरुमाञ् ऋजीषी (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)"—इति निगमः॥

(२५) शक्तिः§। शक्नोतेः 'स्त्रियां क्तिन् (३, ३, ९४)'। शक्यते कर्तुं शक्यते वानया परोलोकं जेतुम्। "अजीजनच्छक्तिभीरोदसिप्राम् (ऋ० सं० ८, ४, ११, ५)"—इति निगमः॥

---

* पु० ११। पृ० ८० प० ७।
† निरु० ११, १६।
‡ निरु० ५, १२।
§ निरु० ७, १८।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(२६) शिल्पम् *। 'शील उपधारणे' † चुरादिः (प०), 'शील समाधौ' भूवादिः (प०)। अनयोः 'खष्पशिल्पशष्पवाष्परूप-सर्पतल्पाः (उ० ३, २६)'—इति प-प्रत्यये णि-लोपे (६, ४ ५१) च उपधाया ह्रस्वत्वं निपात्यते। शीलयति शीलतीति वा शिल्पम्। 'यत् कुम्भकारादि कर्म'—इत्युणादिवृत्तिः। शीलयन्ति पुनः पुनरभ्यस्यन्ति तदिति शिल्पम्। यद्वा; शिनोति कर्त्तारं तनूकरोति दुष्करत्वेनातिक्लेशकरत्वादिति निपातनाद्रूपसिद्धिः। 'शिञ् निशाने (स्वा० उ०)' 'निशानं तनूकरणम्'—इति सुबोधिनीकारः। "यत्ते शिल्पं दृशे कश्यप रोचनावत् (अथ० सं० १३, ३, १०)"—"दिवः शिल्प मवन्तम् (?)"—इति च निगमौ॥

इति षड्विंशतिः कर्मनामानि॥ १॥

तुक्(१)। तोकम्(२)। तनयः(३)। तोक्म(४)। तक्म(५)। शेषः(६)। अप्रः(७)। गयः(८)। जाः(९)। अपत्यम्(१०)। यहुः(११)। सूनुः(१२)। नप्तात्(१३)। प्रजा(१४)। वीजम्(१५)। इति पञ्चदशापत्यनामानि §॥ २॥

(१) तुक्। 'तुज हिंसायाम् (भू० प०)', क्विप्। तोजति हिनस्ति मातापितरौ गर्भवासादिना। तथाच मन्त्रः—'यदा पिपेष मातरं पितरं पुत्रः (?)'—इत्यादिः। 'तुजिर्गत्यर्थः प्रेर-

---

* प० ३, ७। † 'उपधारणमभ्यासः'—इति कौ०।
‡ "चन्द्रं"—इति रौथसुद्रितशाखापाठः। (३) "तनयम्" ग. C. D. F. छ।
(१४) "प्रजा"—। (१५) "वीजम्" ख. iid। § इत्यपत्यस्य ग।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

र्थश्च'—इति माधवः । क्विप् । गच्छत्यनेन पितृलोकं पिता, गच्छत्यनेनानृण्यं पितृभ्य इति वा, प्रेर्यते प्रसवकाले वायुनापि वा । यद्वा ; 'ष्टुच प्रसादे (भू० आ०)' ; क्विप्, पृषोदरादित्वात् सकारलोपः । प्रसाद्यन्तेऽनेन पिता वा । "तुचे तु नो भवन्तु वरिवोविदः (ऋ० सं० ६, २, ३३, ४)"—"तुचे तनाय तत्सु नो (ऋ० सं० ६, १, २८, ३)"—इति च निगमौ । उभयत्र चतुर्थी ॥

(२) तोकम् * । 'तुद व्यथने (तुदा० प०)' ; 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)', 'पृषोदरादित्वात् दकारस्य ककारः । तुदतेऽनेन माता गर्भवासकाले, तुद्यते व्याध्यादिभिरिति वा । यद्वा ; 'ष्टुच स्तुतौ (भू० आ०)' ; 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः (उ० ३,३८)'—इति बाहुलकात् क-प्रत्ययः, स-लोपश्च स्तूयते तोकम् । तथाच हरिश्चन्द्रोपाख्याने "ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति (ऐ० ब्रा० ७, ३, १)"—इत्यादिभिर्गाथाभिः प्रशस्यते पुत्रः । यद्वा ; 'तु'—इति सौत्रो धातु र्वृद्ध्यर्थः ; क-प्रत्ययः पूर्ववत् । वर्द्धते हि तत्, वर्द्धते वा मातापितृभ्याम् । यद्वा ; सर्वेभ्य एव धातुभ्यो घञि रूपम् ; अर्थश्च स एव । तुदेस्तु ककारो बाहुलकात् ष्टुचेः सकारलोपश्च । "मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः (ऋ० सं० ५,४,१३,३)"—इति निगमः ।

(३) तनयः † । 'तनु विस्तारे (तना० प०)' ; 'वलिमलितनिभ्यः कयन् (उ० ४,९७)'—इति कयन्-प्रत्ययः । कुलं तनोति विस्तारयति । "मा नस्तोके तनये मा न आयौ (ऋ० सं० १,८, ६, ३)"—इति निगमः ॥

---

* निरु० १०, ७. १२, ६ । † निरु० १०, ७. १२, ६ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

(४) तोक्म। तुजेः, सुचेः, तनतेः, तुद्यते वा मनिनि (उ० ४, १४०) ककारोऽन्तादेशः, तवतेः कुगागमः पृषोदरादित्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः * ॥

(५) तक्म†। तकतेर्गतिकर्मणो (निघ० २,१४) मनिन् (उ० ४, १४०), तुचेर्गत्यर्थाद्वा मनिन् (उ० ४, १४०), अत्त्वमुकारस्य (६, ३, १०९)। पूर्वेण तुचा समानार्थः। निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(६) शेषः §। 'शिष सर्वोपभोगे' चुरादिर्भ्वादिश्च (प०); असुन् (उ० ४, १८४)। म्रियमाणे पितरि कुलसन्तानार्थं परिशेषयति, परिशिष्यते वा पित्रादिभिः सह न म्रियते स्वयमवतिष्ठते इत्यर्थः। यद्वा; 'शिष्लृ विशेषणे' रुधादिः परस्मैपदी; असुन् (उ० ४, १८४)। विशिष्यते पित्राद्यात्मनोऽतिशयितं करोति हि विद्यादिभिः। 'पुनातु पित्रा प्रजा मे पतच्छ्रेयसी मात्मनः कुरुते' —इति ब्राह्मणम्। तथा 'पुत्रमेवैकमिच्छन्त्यात्मनोगुणवत्तरम्' —इति महाभारतम्। यद्वा; 'शिष हिंसार्थः' भ्वादिः परस्मैपदी, शेषति हिनस्ति मातापितरौ। 'यद्वा पिपेष'—इति मन्त्रः पूर्वमेव दर्शितः (१७८ पृ०)। "न शेषे' अग्ने अन्यजातमस्ति (ऋ० सं० ५, २, ६, २)"—"मा शेषसा मा तनसा (ऋ० सं० ४, ४, ८, ४)"—इति च निगमौ ॥

(७) अप्नः‖। कर्मनामसु व्याख्यातम् (२,१.पु० १७१ प० १) बाहुलकादप्त्येऽपि भवति। 'आप्नोते र्ङ्क्षश्च नुट् वा'-इति भोजराजेन

---

* अयमेवास्य निगमोभवितुमर्हति—ऋ० सं० ८, २, २, ३।

† निरु० ११, २५। ‡ अथ० सं० ५, ४, १; ९, निगमौ द्रष्टव्यौ।

§ निरु० ३, २। ‖ पु० २, १। पृ० १७० प० ७।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कर्माख्याग्रहणं न कृतम् * । आप्नोत्यनेन सर्वान् , कामान् पिता, आप्यते वा महता पुरुषेण । "यच्चित्र मह उषसो वहन्ति (ऋ० सं० १; ८, ४, ५)" । 'आप्यम् धनम्'—इति माधवः, अपत्यं भवितुमर्हति ॥

(८) गयः † । गमेः 'अन्नादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनान्मकारलोपः । 'गाङ् गतौ (भू० आ०)' ; अस्माद्वा यक्-प्रत्यये ह्रस्वत्वम् । गतावर्थः पूर्वोक्तः । गीयते स्तूयते देव-भट्टारकेत्येवमादिभिः । "इन्द्रो वसुभिः परि पातु नो गयम् (ऋ० सं० ८, २, १२, ३)"—इति निगमः ॥ "गयस्फानः प्रतरणासु वीरः (ऋ० सं० १, ६, २२, ४)"—इति च । 'गृहापत्ययोर्नाम'—इति हरदत्तः, 'गृहम्'—इति तु माधवः ॥

(९) जाः ‡ । 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)' ; 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इत्यत्र अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलाज्जने र्डः, टाप् , जस् । जायते मातापितृभ्यां सकाशात् । "सोमः परि क्रतुना पश्यते जाः (ऋ० सं० ७, २, २६, ४)"—"अनमीवो रुद्र जासु नो भव (ऋ० सं० ५, ४, १३, २)" —इति च निगमौ ॥

(१०) अपत्यम् § । अपपूर्वात् तनोतेः नञ्पूर्वात् पतेर्वा 'अन्नादयश्च ((उ० ४, १०८)'—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते,

---

* कौमुद्यान्तु कर्माख्याग्रहणमस्ति (उ० ४, २०२)।

† प० १०. ३, ४। ‡ निरु० ३, ६। § निरु० ३, १।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

तनोते ष्टिलोपः। * * *। "कवेरपत्यमा दुहे (ऋ० सं० ६, ७, ३५, ३)"—इति निगमः॥

(११) यहुः। यातेर्ह्रयतेर्वौरादिके मृगय्वादित्वात् (उ० १, ३६) कु-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः। यातः प्राप्तः पुण्यवशेन स्वनाम्ना ह्रयते च। 'यहुर्यातश्चाह्रतश्च'—इति माधवः। "ईशानः सहसो यहो (ऋ० सं० १, ५, २७, ४)"—इति निगमः॥

(१२) सूनुः *। 'षूङ् प्राणिप्रसवे (अदा० आ०)'-'सुवः कित् (उ० ३, ३४)'—इति नु-प्रत्ययः। सूयते मात्रा। "अग्निं सूनुं सनश्रुतं सहसो जातवेदसम् (ऋ० सं० ३, १, ९, ४)"—इति निगमः॥

(१३) नपात् †। नञ्-पूर्वात् पतेर्ण्यन्तात् 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाछन्दसोः (६, ४, ५१ वा०)'—इति णि-लोपः। 'न भ्राज्ञ-पात् (६, ३, ७५)'—इत्यादि सूत्रेण नञः प्रकृतिभावः। न पातयति न तेन पततीत्युक्तम्। "एहि वां विमुचो नपात् (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)"—इति निगमः॥

(१४) प्रजा। प्रपूर्वाज्जनेः 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३,३,९९)'—इति डः, टाप्। "प्रजां देवि दिदिड्ढि नः (ऋ० सं० २, ७, १५, ६; ८, १०, २)"—इति निगमः॥

(१५) वीजम्। 'वीज प्रजननकान्त्यसनखादनेषु (?)'; इत्यस्मादच्-प्रत्ययः (३,१,१३४)। तथाच भोजराजीये 'वियो जक्'—इति व्युत्पादितम्। बवयोरभेदः। वेति प्रजायते गच्छत्यने-

---

* निरु० २, २५. ५, २५. ११, १७।

† निरु० ८, ५।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नानृणं पितेति वा । अत्र क्षीरस्वामी—'वीज्यते वैति वा वीजं वाजिलौकिकः'—इति । 'वीजिः स्यात् प्रेरणक्रिया'—इति माधवः । * * * प्रेर्यते हि कार्यकारणाय वा वीजम् । यथा धान्यादिवीजमुत्तरोत्तरं स्वाभिव्यक्तये भवति एव मपत्यमपि पितृणा-मभिव्यक्तिहेतुरिति वीजमित्युच्यते । "यस्यां बीजं मनुष्या३' वपन्ति (ऋ० सं० ८, ३, २७, २)"—इति । वीजमपत्यार्थमिति दृष्टम् ॥

इति पञ्चदशापत्यनामानि ॥ २ ॥

मनुष्याः(१)। नरः(२)। धवाः(३)। जन्तवः(४)। विशः(५)। क्षितयः(६)। कृष्टयः(७)। चर्षणयः(८)। नहुषः(९)। हरयः(१०)। मर्याः(११)। मर्त्याः(१२)। मर्ताः(१३)। व्राताः(१४)। तुर्वशाः(१५)। द्रुह्यवः(१६)। आयवः(१७)। यदवः(१८)। अनवः(१९)। पूरवः(२०)। जगतः(२१)। तस्थुषः(२२)। पञ्चजनाः(२३)। विवस्वन्तः(२४)। पृतनाः(२५)। इति पञ्चविंशतिर्मनुष्य-नामानि * ॥ ३ ॥

(१) मनुष्याः † । 'मत्त्वा कर्माणि सीव्यन्ति (निरु० ३,७)'—इति भाष्यस्य स्कन्दस्वामी—'मत्त्वेत्यादिना मनेः सीवेश्च द्विधातु-जत्वं प्रदर्शयति—ज्ञात्वाऽनेनेदमिति साध्यसाधनभावं कर्माणि

(२), "नराः, धवाः । नरः" ग । "नराः । नरः" C. D. F. छ ।
(६) "क्षितयः"—छ । (९) "नहुषाः" ग. iid. छ ।
(१७) "अयवः" ग, छ । * "इति मनुष्याणाम्" ग । † निरु० ३, ६ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

सीव्यन्ति सन्तन्वन्ति, यथा पक्षादयः मनस्यमानेन प्रजापतिना सृष्टाः। मनस्यतिः कस्मिन्नर्थे ? इत्याह—प्रशस्तीभावे, प्रशंसायां मत्वर्थीयः, प्रशस्तं मनः प्रसन्नं सत्वप्राधान्यात् अतः प्रसन्नमनस्केन सृष्टा इत्यर्थः। तथा च श्रुतिः—'स पितॄन् सृष्ट्वा मनस्यदनु मनुष्यानसृजत'—इति। नित्यपक्षेऽप्यसति स्रष्टरि कार्ये सौमनस्यं दृष्ट्वा सृष्टिकारणानुविधायित्वात् कार्यस्य वा। 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च (४, १, १६१)'—इति वैयाकरणाः। जातिश्च प्रत्ययान्तोपाधिः। मनोरपत्यं जातिश्चेत्येतौ। अपत्यमात्रविवक्षायामन्तरेण च जातिं भवति मानव इति। मनुषो वा अकारान्तमेकं प्रातिपदिकमस्ति, अतस्तदन्तात् व्युत्पादयति ; अञ्यत्प्रत्ययसन्नियोगेन षुगिति स्मरणान्तरं विनापि प्रत्ययेन षकारान्तप्रयोगदर्शनात्—'समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे (ऋ० सं० ८, ६, ८, १)'—इति पृषोदरादित्वात् सर्वं सिद्धम्। अत श्रीनिवासः—'मनेर्मनुः * * * मनेरुसि मनुषीति। यत्। सा चास्या मनुष्यगीः'—इति। "स्यार्हो वसु मनुषा दंदीमहि (ऋ० सं० २, ६, ३०, ४)"—"दैव्याः शमितार आरभध्वं मुत मनुष्याः (ऐ० ब्रा० २, १, ६)"—इति च निगमौ॥

(२) नरः *। 'णीञ् प्रापणे (भ्वा० उ०)' ; 'नयतेर्डिच्च (उ० २, ९३)'—इति ऋन्-प्रत्ययः ; जस्। नयन्ति संसारचक्रम्, पदार्थत्वात् देशान्तरं नीयन्ते वा स्थानोत्तरकालेन। यद्वा 'नृती गात्रविक्षेपे (दि० प०)' ; बाहुलकादृन् डिच्च। नृत्यन्ति गात्रविक्षेपं

---

* निरु० ५, १।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कुर्वते हि नियमेन गात्राणि विक्षिप्यन्ति कर्मसु तानि कुर्वन्तः । "तं त्वा॒ नरः॑ प्रथ॒मं दे॑व॒यन्तः॑ (ऋ० सं० ४, ४, ३५, २)"—"त्वां वृ॒त्रेष्वि॑न्द्र॒ सत्प॑तिं॒ नरः॒ (ऋ०सं०४,७,२७,१)"—इति च निगमौ ॥

(३) धवाः * । 'धूञ् कम्पने (स्वा० उ०)', 'धुञ्' वा (क्र्या० उ०) । पचाद्यच् । धूनयति * * * । धुनोति स्कावयवान् धवः ; जस् धवाः । तद्वा ; मनुष्या मृत्युतो वेपन्ते । यद्वा ; 'धावु गतिशुद्ध्योः (भू० उ०)' ; अस्मात् पचाद्यचि (३, १, १३४) पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) ह्रस्वः । इतश्चेतः शरणार्थिनो धवन्ति धवाः । "को वां॑ शयु॒त्रा वि॒धवे॑व दे॒वर॒म् (ऋ० सं ७, ८, १८, २)"—इति निगमः ॥

(४) जन्तवः † । 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०) ; 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च (उ० १, ७०)'—इति तु-प्रत्ययः । जायन्ते जन्तवः । "इ॒र॒ज्यन्न॑ग्ने प्रथयस्व ज॒न्तुभिः॑ (ऋ० सं० ८, ७, २८, ४)"—इति निगमः ॥

(५) विशः ‡ । 'विश प्रवेशने (तु० प०)' ; क्विप् । विशन्ति अनु प्रविशन्ति सर्वकर्मस्वधिकारित्वेन । यद्वा ; अनुप्रविष्टाः आत्मीयभूराजादेः श्रिता इत्यर्थः । "विशो॒ राजा॑न॒ मुप॑ तस्थु र्ऋ॒ग्मिय॑म् (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)"—इति निगमः ॥

(६) क्षितयः § । 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)' ; 'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १७४)'—इति क्तिच् । क्षियन्ति निवसन्ति

---

* निरु० ३, १५ । † निरु० ४, १९ ।

‡ प० ९ । निरु० १४, ८ । § पु० १, १ । पृ० ६ प० ६ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

भूमौ गच्छन्ति वा तस्याम् । "अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० सं० ३, ७, ११, ५)"—इति निगमः ॥

(७) क्रष्टयः * । 'क्रष विलेखने (भू० प०)' ; भावे क्तः । कर्षणं क्रष्टम् । कर्षेण कर्मविशेषेण चात्र सामान्यतः कर्ममात्रं लक्ष्यते ; क्रष्टं कर्म, तदस्यास्तीति 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः (४, ४, १२८ वा०)'—इति इकार-प्रत्ययः । तथाच भाष्यकारः —'क्रष्टय इति मनुष्यनाम' कर्मवन्तो भवन्ति (ऋ० सं० सा० भा० ३, ४, ५, १)'—इति । तथाच श्रीभगवद्गीतायाम्—'नैव कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् (म०भा०भी०प० २६अ० ५श्लो०)' —इति । यद्वा ; शुद्धोऽपि कृषि र्विपूर्वस्यार्थे वर्त्तते । कर्मणि क्तः । विविधं क्रष्टो विक्षिप्तपरिकण्डूयनाद्यभिलषितक्रियानुष्ठान-समर्थः कः ? इत्यपेक्षायां विक्रष्टदेहत्वं क्रष्टसामर्थ्याद्देहम् , स एषामस्तीति पूर्ववन्मत्वर्थीयः । तथाच भाष्यम्—'विक्रष्टदेहा वा (ऋ० सं० सा० भा० ३, ४, ५, १)'—इति । 'क्रषन्ति प्राप्नुवन्ति पदाभ्याम्'—इति माधवः । 'कर्षन्ति वशीकुर्वन्ति'—इति भट्ट-भास्करमिश्रः । "मित्रः क्रष्टीरनिमिषाभि चष्टे (ऋ० सं० ३, ४, ५, १)"—सद्यश्चिद्यः शर्वसा पञ्च क्रष्टीः (ऋ० सं० ८, ८, ३६, ३)" —इति च निगमौ ॥

(८) चर्षणयः † । चरतेर्धातोः (भू० प०) 'अर्त्तिस्तुधमस्यश्य-वितृभ्योऽनिः (उ० २, ८५)'—इति बहुलवचनादनि-प्रत्यये षुगा-गमश्च चरणवन्तः चरणशीलाः । यद्वा ; 'क्षषेरादेश्च चः (उ० २,

* निरु० १०, २८ ; ११ । † निरु० ५, २४ ; १२, २१ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

९७)'—इति अनि-प्रत्यये कृषेरेतद्रूपम् । 'आकर्षन्ति वशीकुर्वन्ति इत्यर्थः'—इति भट्टभास्करमिश्रः । यद्वा ; चर्षणयः चायितारो द्रष्टारः सर्वेषां पदार्थानाम् । यद्यपि पश्यतिकर्मसु (निघ० २, २) विचर्षणिरिति पठितम् , तथापि 'पिता कुटस्य चर्षणिः (ऋ० सं० १, ३, ३३, ४)'—इत्यत्र 'चाययिता द्रष्टा'—इति स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम् । "प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु (ऋ० सं० १, ७, २९, १)"—"महाꣳइन्द्रो नृषदा चर्षणिप्राः (ऋ० सं० ४, ६; ७, १)" —इति च निगमौ ॥

(९) नहुषः । 'णह बन्धने (दि० उ०)' । 'जनेरुसिः (उ० २, १०८)'—इति बाहुलकात् उस्-प्रत्ययः, 'जस् , नहुषः । नह्यन्ते कर्मभिः पूर्वकृतैः संसारे नह्यन्ति वा नहनीयम् । "सचा सनेम नहुषः सुवीराः (ऋ० सं० २,१,२,३)"—"आ यातं नहुषस्परि (ऋ० सं० ५, ७, २५, ३)"—इत्यादयो निगमाः ॥

अकारान्तमिदं नाम केषुचित् कोशेषु दृश्यते । तदा 'ऋनहिभ्यामुषन् (? *)'—इति उषन्-प्रत्ययः । पूर्ववदर्थः । "प्रस्कण्वस्य नहुषस्य शोषः (ऋ० सं० ४, १, ४, ६)"—इति निगमः ॥

(१०) हरयः † । 'हृञ् हरणे' भ्वादिः, 'हृ प्रसह्यकरणे' जुहोत्यादिः । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इतीन्-प्रत्ययः । हरन्ति पदार्थान् , प्रसह्योक्रियन्ते वा मृत्युनेति वा । तथाच मृत्युवाक्यम्—'अहं प्रजाश्चाक्रुशतीर्हरामि'—इति निगमोऽन्वेषणीयः ॥

---

* कौमुद्यान्तु 'ऋहनिभ्यामूषन् (उ० ४, ७३)', 'परः कृषन् (७४)', पुनर्हिकलिभ्यउषच् (७५)' एवं दृश्यते । † पृ० १, १५ । पृ० १५९ प० ३ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

(११) मर्याः *, (१२) मर्त्याः। 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०); अन्नादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यते, तुड़ागमस्तु विकल्पेन। गुणः। म्रियन्ते मर्याः। 'छन्दसि निष्टर्क्य-देवहूयमणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्य (३,१,१२३)'—इत्यादिना यत्प्रत्ययान्तं निपातितम्। "को नु मर्या अमिमितः (ऋ० सं० ६, ३, ४८, ३७)"—"मर्यायेव कन्या शश्वचे तं (ऋ० सं० ३, २, १२, ५)"—"मर्यत्र योषा कृणुते सधस्थ आ (ऋ० सं० ७, ८, १८, २)"—इति निगमाः। यद्वा; 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०)'; हसि सृगिरावामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् (उ०३,८३)'—इति तन्-प्रत्ययः। अर्थः पूर्ववत्। मर्त्तशब्दात् 'वरूमर्त्त * * * यविष्टेभ्यश्छन्दसि'—इति स्वार्थिकस्तद्धितो यत्। "यो मर्त्येष्वमृतो ऋतावा (ऋ० सं० ३, ४, १६, १)"—इति निगमः॥

(१३) मर्ताः। व्याख्याताः। "मा नो मर्त्ता अभिद्रुहन् (ऋ० सं० १, १, १०, ५)"—"तं मर्त्ता अमर्त्यम् (ऋ० सं० ८, ६, २५, १)"—इति च निगमौ॥

(१४) व्राताः। 'व्रज् वरणे (स्वा० उ०)'; 'ततव्रातलात-सुपित्त'—इत्यादि सूत्रेण भोजराजेन छत्रप्रत्यये आड़ागमो निपात्यते। वृणन्ति स्वमभिमतं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः प्रियन्ते वा यज्ञादौ। यद्वा; व्रातो धान्यादिसञ्चयः। तद्वन्तो व्राताः। मत्वर्थीयोऽकारः। यद्वा; व्रतमिति कर्मनाम (निघ० २, १) अन्नं वा। अन्नमपि व्रतायैतस्मादेवेत्युक्तेः तदीयाः 'तस्येदम् (४,३,१२०)'

* निरु० ३, १५. ४, २।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

—इत्यण्। 'कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रमुच्यते'—इत्युक्तेः कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धित्वम्। 'अथो अन्नाद् भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै० उ० १, २)'—इति, 'अन्नात् रेतो रेतसः पुरुषः (तै० उ० १, १)'—इति च श्रुतेः मनुष्याणामन्नसम्बन्धित्वम्। "पञ्च व्राता अपस्यवः (ऋ० सं० ६, ८, ३, २)"—इति निगमः॥

(१५) तुर्वशाः *। 'तुर्वी हिंसायाम् (भू० प०)'। 'कलेरशच्'—इति बाहुलकात् अशच्-प्रत्ययः। भोजराजीयमिदं सूत्रम्। हिंसन्ति प्राणिनः, हिंस्यन्ते व्याध्यादिभिर्वा। यद्वा; 'तूर त्वरणहिंसणयोः (दि० आ०)', अस्मात् क्विपि तूर्; अशेतेः पचाद्यच्; तूर्णमश्नुवते पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं वकारश्चोपजनः। तूस्तूर्णमश्नुते। 'प्राप्यम्'—इति माधवः। यद्वा; तूर्वशः काम एषामिति तूर्वशाः, पूर्ववत्पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम्। 'वश कान्तौ (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इत्यप्। यद्वा; चतुर्षु धर्मार्थकाममोक्षेषु वश एषामिति चतुर्वशाः सन्तः चकारलोपेन तुर्वशेष्वमन्महि (ऋ० सं० ५, ७, ३३, ४)—इति निगमः॥

(१६) द्रुह्यवः। 'द्रुह जिघांसायाम् (दि० प०)'; औणादिकः क्विप्; द्रोहः। द्रोहं परेषामिच्छन्ति 'छन्दसि परेच्छायामपि (३, १, ८ वा०)'—इति क्यप्, 'क्याच्छन्दसि (३, २, १७०)'—इत्युप्रत्ययः। परहिंसारुचयो हि प्रायेण मनुष्याः। "सुष्टिं चक्रुर्भृगवो द्रुह्यवश्च (ऋ० सं० ५, २, २५, १)"—इति निगमः॥

* प० १६।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

(१७) आयवः *। 'इण् गतौ (अदा० प०)' ; 'छन्दसीणः (उ० १, २)'—इत्युण्-प्रत्ययः। गच्छन्ति ग्रामात् ग्रामम् , गमनशीलाः। "बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त (ऋ० सं० ७, ६, २, ५)" "आयोर्ह स्कम्भ उपमस्य नीळे (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६)"—इति च निगमौ। 'अन्तोदात्त आयुशब्दो मनुष्यवचनः'—इति माधवः॥

(१८) यदवः। 'यमु उपरमे (भू० प०)' ; 'यमेर्दुक्'—इति श्रीभोजदेवः। 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम् (६, ४, ३७)'—इत्यादिना अनुनासिकलोपः। यम्यते नियम्यते आचार्येण अपथप्रवृत्ताः, राज्ञा वा। "यो अस्ति याद्वः पशुः (ऋ० सं० ५, ७, १६, १)—इति निगमः। अत्र माधवः—'यदुषु भवो याद्वो यदुरिति मनुष्यनाम'—इति॥

(१९) अनवः। 'अन प्राणने (अदा० प०)' ; 'अणश्च (उ० १, ८)'—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति। अनन्त्यनवः। ज्ञानवत्त्वादेतेषां धर्माद्यनुष्ठानात् प्राणनस्य फलवत्त्वात् अनन्तीत्युच्यन्ते। इतरे पश्वादयो ज्ञानहीनत्वात् निष्फलप्राणनाः। तथाचोपनिषदि—'तस्य य आत्मानं विस्तरं वेद'—इत्यत्र प्रकरणे ज्ञानवत्त्वात् पुरुषस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम्। "रोधाय विहदनवाय (?)"—इति निगमः। अत्र माधवः—'अनुरिति मनुष्यनाम'—इति। "अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन् (ऋ० सं० ४, १, २९, ४)"—इति च। अत्र 'अनवः ऋभवः ते च मनुष्याः'। 'मर्त्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)'—इति श्रुतिः।

* निरु० ९, ३. १०, ४१. ११, ४९।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तथा ब्राह्मणमपि—'आर्भवं शंसत्यृभवो व देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५)—इत्यादि, 'तेभ्यो वै देवा अपैवाबीभत्सन्त मनुष्यगन्धात् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५)'—इति च ॥

(२०) पूरवः *। 'पूरी आप्यायने (दि० आ०)'। 'भृमृशीङ्-चरित्सरि (उ० १, ७)'—इत्यादिना बाहुलकात् उ-प्रत्ययः। पूरयितव्याः कामानां 'रूपूभ्यां कुः' - इति श्रीभोजदेवः। पूताः शुद्धाः स्नानार्थिभिरित्यर्थः। "यं पूरवो' हृत्नहणं सचन्ते (ऋ० सं० १, ४, २५, ६)"—इति निगमः ॥

(२१) जगतः †। 'गम्लृ गतौ (भू० प०)'। 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतवच्च (उ० २, ७८)'—इति क्विप्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। प्रत्ययस्यादादेशः, द्विर्वचनं, नञि लोपश्च निपात्यते। गच्छति ग्रामात् ग्रामान्तरम्। "यदेषामग्रं जगता मिरज्यसि (ऋ० सं० ८, ३, ६, २)"—इति निगमः ॥

(२२) तस्थुषः ‡। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ (भू० प०)'। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३, ४, ६)'। 'क्वसुः (३, २, १०७)'। 'वस्वेकाजाद्घसाम् (७, २, ६७)'—इति इडागमः। 'आतो लोपः (६, ४, ६४)'। 'लिटि धातोः (६, १, ८)'—इति द्वित्वम्। 'शर्पूर्वाः खयः (७, ४, ६१)'—इति थकारस्य शेषः। 'अभ्यासे चर्च (८, ४, ५४)'—इति तकारः। तस्थिवस् इति स्थिते जसः स्थाने व्यत्ययेन शस् (३, १, ८५)। 'वसोः सम्प्रसारणम् (६, ४, १३१)'। 'शासि-

---

* निरु० ७, २३।

† प० ११; १४। निरु० ५, ३. ७, १३. ८, १३. १२, १६।

‡ निरु० १२, १६।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

वसिवसीनाञ्च (८, ३, ६०)'—इति षत्वम्। तिष्ठन्ति स्वस्मिन् धर्मे। "चरन्तं परि तस्थुषः (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इति निगमः। अत्र वाजसनेयभाष्यक्रदुवटः 'तस्थुषो मनुष्याः ऋत्विग्यजमाना इत्यर्थः'—इति ॥

(२३) पञ्चजनाः *। अत्र भाष्यम्—'तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति। "तद्य वाचः प्रथमं मंसीय०—०जुषध्वम् (ऋ० सं० ८, १, १३, ४)"। तदद्यवाचः परमं मंसीय 'येनासुरानभिभवेम देवाः'। असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेभ्य इति वापि वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तद्वन्तः। सोदेवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते। 'ऊर्जाद उत यज्ञियासः'। अन्नादाश्च यज्ञियाश्चोर्गित्यन्ननामोर्जयतीति सतः पक्वं सु प्रहक्ष्णमिति वा ॥ 'पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम्'। गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके, चत्वारो वर्णाः निषादः पञ्चमः इत्यौपमन्यवः। निषादः कस्मात्? निषदनो भवति निषण्णमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः। "यत्पाञ्चजन्यया विशा (ऋ० सं० ६, ४, ४३, १)"। पञ्चजनीनया विशा, पञ्च पृक्ता सङ्ख्या लिङ्गत्रययोगेष्वविशिष्टा † (निरु० ३, ७-८)'—इति। अस्य स्कन्दस्वामी—'पञ्चजना इत्येतस्य सन्दिग्धस्य विवेकार्थं निगमा भवन्ति सन्देहश्च मनुष्यनामसु पाठात् पञ्चशब्देन समानाधिकरणः। तत्र यदि देवदत्तादि

---

* निरु० ३, ७; ८. ४, २३।

† 'पञ्च पृक्ता सङ्ख्या स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा'—इति निरुक्तपुस्तक-पाठः।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पञ्चक-विषयः स्यात् गन्धर्वादिपञ्चकविषयो वा, न मनुष्यमात्र-नामविषयतात्र स्यात् , मनुष्यमात्रनामैतदित्याचार्यमतान्तरप्रदर्शनाय पदद्वयमिदम्मनुष्यपदार्थे वर्त्तते इति वैचित्र्यप्रदर्शनार्थ उपन्यासः । न मनुष्यनामत्वेन च द्रष्टव्यः । एकीयमतेन चाष्टौ देवताया उच्यन्ते । तत्र पक्षे नागानां गन्धर्वेषु, यक्षाणामसुरेषु, पिशाचानां रक्षस्वन्तर्भावदृष्टत्वाविरोधात् । तदस्य वाचः । सौचिकस्याग्ने विश्वेषां देवानां संवादो होत्रजपश्चायम् । तत् अद्य अस्मिन् कर्मणि वाचो माध्यमिकायाः प्रथमसुत्कृष्टं स्वरसौष्ठवार्थसदनत्व-देवताविशिष्टं मंसीय जानीय । येन अज्ञानेन असुरा यज्ञविघ्नं कुर्वन्तः, हे देवाः ! अद्य तानभिभवेम । हे ऊर्जादः ! उत अपि यज्ञियासः यज्ञस्य सम्पादयितारः पञ्चजनाः आचार्यमतेन ऋत्विङ्-मनुष्याः । यमस्यवस्यपतौष्टौ निषादानां यज्ञसम्पादित्वमस्ति, शूद्रस्याप्योदनसवे ; 'आयुरसीति शूद्राय प्रयच्छति, तत्ते प्रयच्छामीति शूद्रः प्रतिगृह्णाति'—इत्येवमादिना । तथा 'दासी पिनष्टि पत्नी वेत्यत्र दास्यादेर्व्यापारादप्येवं यज्ञसम्पादित्वमेकीयमतेन । पञ्च यज्ञाङ्गभूता देवगन्धर्वादयः साधनभावेन यज्ञसम्पादिनः । अत उच्यते—'मम होत्रं जुषध्वम्' । होत्र-कर्म जुषध्वम् सम्पादयतेत्यर्थः । अन्ये मन्यन्ते—यदेकीयमतं यच्चौपमन्यवस्य तदुभयमप्याचार्यस्येति । तथा च मन्त्रव्याख्यानम्—पञ्चजातयो ब्राह्मणादयो यज्ञियाः गन्धर्वादयः सर्वेऽपि होतुः सङ्घेन व्यापारेण सेव्यध्वमिति सम्प्रत्ययासाधारणं मनुष्यमात्रनामत्वेनैव निगमं दर्शयति 'यत्पाञ्चजन्यया विशा' । प्रगाथस्यार्षम् । यत् यदा पाञ्चजन्यया पञ्चजनेषु मनुष्येषु भवया विशेषति पञ्चभिरपि मनुष्यजातैरित्यर्थः'—

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

इत्यादि। पञ्चेति निर्वाच्यम् पृक्तेति निर्वचनम्। सङ्ज्ञेति विषय-कथनं सम्बन्धवत् सर्वलिङ्गैरित्याह—'लिङ्गत्रययोगेष्यवशिष्टा'—इति। ननु षड़ादीन्यप्यवशिष्टानि ? उच्यते—प्रत्ययोपात्तरूप-सम्बन्धस्यार्थाभिधानात् अदोष इत्युक्तम्। अपिच या पृक्ता सा पञ्चेति किन्तु या पञ्च सा पृक्तेति तदन्यत्र एकपदनिरुक्तव्याख्यानम्, यत्पञ्चजन्ययेत्यस्य द्वितीयपादादिव्याख्यानं चास्माकमत्रानुपयुक्त-त्वान्न लिखितम्। 'पृची सम्पर्के (रु० प०)'। 'कनिन् युवृषि (उ० १, १५४)'—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशस्याधिकविध्यर्थत्वात् कनिनि बाहुलकात् ऋकारस्याकारो नकार उपजनश्च। भोज-राजस्तु—'वृषितक्षिराजिधसिपचिप्रतिहिविभ्यः कन्'—इत्याह, तदा 'पचि विस्तारे (चु० प०)'—इति धातुः। एकादिभ्यो विस्तीर्णा पञ्चसङ्ज्ञा। जायन्ते जनाः। पचाद्यच् (३, १, १३४)। 'पञ्चभिर्भूतैर्जाताः पञ्चजनाः'—इति क्षीरस्वामी॥

(२४) विवस्वन्तः *। 'वस निवासे (भ्वा० प०)' इत्यस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विच्, दृशिग्रहणात् भावे भवति। विविधं वसनं विवः, तद्वन्तो विवस्वन्तः। सर्वस्यापि मनुष्यस्य यत् किञ्चित् विवसनमस्ति। 'विवस्वच्छब्द आदित्य-वाच्यादुदात्तः, अन्यत्र मनुष्यविशेषे यजमाने द्वितीयाक्षरमुदात्तम्' —इति माधवः। "आविर्भव सूनरूपा विवस्वते (ऋ० सं० १, २, ३२, ३)"—"शिवो दूतो विवस्वतः (ऋ० सं० ६, ३, २२, ३)" —इति च निगमौ। अत्र विवस्वान् यजमानः'—इति माधव-

* निरु० ७, २६।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भाष्यम् । 'महो जाया विवस्वतोव नाश (ऋ० सं० ७,६,२३,१)' —इत्यादित्यवचनस्योदाहरणम् ॥

(२५) पृतनाः * । 'पृङ् व्यायामे (तु० आ०)' । "त्वयार्ध्येण पृतना जयेयम् (ऋ० सं० ८, ७, १५, १)"—इति निगमः ॥

मनुष्याणां बहुत्वं, ततो बहुवचनान्तत्वम्, तथा निघण्टुष्वपि । 'मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः । स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा विशः (अम० को० २, ६, १)'—इत्यादिषु च बहुवचनान्तता दृश्यते ॥

इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि ॥ २५ ॥

आयती(१)। च्यवाना(२)। अभीशू'(३)। अग्नवाना(४)। विनङ्सौ(५)। गभस्ती(६)। करस्नौ(७)। बाहू(८)। भुरिजौ(९)। चिपंस्ती(१०)। शक्वरी(११)। भरित्रे(१२)। इति द्वादश बाहुनामानि † ॥ ४ ॥

(१) आयती । 'यती प्रयत्ने (भू० आ०)', गतिकर्मा वा (निघ० २, १४)—'इन् सर्वधातुभ्यः (४, ११४ उ०)'—इतीन्-प्रत्ययः । आभिमुख्येन यतते कार्येषु, गच्छन्ती वा साधनत्वम् । बाह्वोर्द्वित्वात् सर्वत्र द्विवचनान्तता । निगमोऽन्वेषणीयः ‡ ॥

(२) च्यवाना । 'च्युङ् गतौ (भू० आ०)' । 'सम्यानच् स्तुवः

---

* निरु० ६, २४ । (३) "अभीशू'"—इति ङ । (८) "बाङ्"—इति ङ ।

(१०) "चिपन्ती"—इत्यपि टीकासम्मतम् । "चिपंती"—इति ङ ।

† "इति बाह्वोः" ग । ‡ बहुत्वेबाह्वायतीपदं परं सर्वत्रैवागच्छन्तीत्येवार्थश्चकार सायणः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

(उ० २, ८३)'—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशोऽधिकविध्यर्थ इत्युक्तेरानच् प्रत्ययः। 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्यादिना द्विवचनस्याकारः। गच्छतः कर्मणामन्तः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३) अभीशू *। व्याख्यातो रश्मिनामसु (३७ पृ०)। अभ्यश्नुवाते कर्माणि अभिनयन्तो वा कर्माण्यतः अभीशाते कर्माणि कर्त्तुमिति वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) अप्रुवाना। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०)'; 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३, २, १२९)', अस्य सार्वधातुकत्वात् श्नुः, 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः, धातोर्ङ्कित्त्वं पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९)। आप्नुतः कर्माणि। यद्वा; अप्र इति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१७१ पृ०); तदस्यास्ति 'छन्दसीवनिपौ (५, २, १२२ वा०)'-इति वनिपि विभक्तेराकारः पूर्ववत्, सकारलोपश्छान्दसः। कर्मवन्तौ हि बाहू। नकारान्तो वेति सन्देहः। निगमदर्शनान्निर्णेयः॥

(५) विनङ्गृसौ। बाहुनाम। विनम्य ग्रसतोऽन्नादिकमिति माधवः। पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) पूर्वपदे म्य-लोपो नुक्; 'ग्रस अदने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् पचाद्यच् (३, १, १३४), सम्प्रसारणञ्च। "अन्वस्मै जोषमभरद्विनङ्गृसः (ऋ० सं० ७, २, २७३)"—इति निगमः॥

(६) गभस्ती †। व्याख्यातो रश्मिनामसु (३७ पृ०)। पुरुषाः अदन्त्याभ्यां मन्त्रादीन् 'ग्रहेर्गभस्ती बाहू, गृह्णाति पदार्थानाभ्यां

---

* पु० १, ५। पृ० ३७ प०१६। † पु० १, ५, पृ० ३७ प० ६। प० ५।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पुरुषः'—इति माधवः। "शर्यांभि र्न भरमाणो गभस्त्योः (ऋ०सं० ७, ५, २२, ५)"—इति निगमः॥

(७) करस्नी *। करांसीति कर्मनामसु करशब्दो व्याख्यातः (१७४ पृ०)। तस्मिन् कर्मण्युपपदे 'ष्णै वेष्टने (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)', 'आतो लोप इटि च (६, ४, ६४)'। 'कर्मणां प्रस्नातारौ (निरु० ६, १७)' वेष्टयितारौ कर्मकरावित्यर्थः। "सूपकारस्नमूतये' (ऋ० सं० ६, ३, २, ५)"—इति निगमः॥

(८) बाह्र †। 'बाधृ लोडने (भू० आ०)'। 'अर्जिदृशिकम्यमिपसिबाधा सृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकारश्च (उ० १, २६)'—इत्युप्रत्ययो होऽन्तादेशश्च। गमयत्याभ्यां कर्माणि, बाधते परानाभ्यामिति वा। "ऋष्वातंइन्द्र स्थविरस्य बाह्र (ऋ० सं० ४, ७, ३१, ३)"—इति निगमः॥

(९) भुरिजौ। 'हृञ् हरणे (भू० उ०)', 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)'; 'भृञ उच्च (उ० २, ७१)'—इति इजिप्रत्ययः। हरतो बिभृतो वा पदार्थान् कर्मकरणसामर्थ्यं वा। "तमंह्यन् भुरिजो' धिया (ऋ० सं० ६,८,१६,४)—इति निगमः॥

(१०) क्षिपस्नौ। 'क्षिप प्रेरणे' तुदादिः (प०); 'वसवितसेस्तिः (?‡)'—इति बाहुलकात् ति-प्रत्ययः धातोरसुगागमो गुणाभावश्च। प्रेर्यते कर्मसु पुरुषैः॥ 'क्षिपतौ'—इति पाठान्तरम्।

---

* निरु० ६, १७। † निरु० ३, ८।

‡ कौसुद्यान्तु 'वसेस्तिः (उ० ४, १७५)'—इत्येकं सूत्रम् 'वौ तसेः (उ० ४, १७०)'—इति चापरम्।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तदा शतरि ङीपि 'आच्छीनद्योर्नुम् (७, १, ८०)', 'वा छन्दसि (६, १, १०६)'—इति हिवचनस्य पूर्वसवर्णः। क्षिपतः पदार्थान् इतश्चेतश्च कर्मसु। अद्या ; क्षिपेः 'रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः शिदाशिषि (उ० ३, १२३)'—इति बाहुलकात् झच्-प्रत्ययः झोऽन्तादेशः। क्षिपतः पदार्थात्। निगमदर्शनान्निर्ज्ञेयः॥

(११) शक्वरी *। 'शक्लृ शक्तौ (स्वा० प०)' ; 'स्नामदिपद्यर्त्तिपृशकिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०९)'—इति वनिप्-प्रत्ययः, 'वनो र च (४, १, ७)'—इति ङीत्री च पूर्ववत् पूर्वसवर्णादेशः। शक्नुतः कर्माणि कर्त्तुम्। "अङ्गुलयः शक्वरयो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् (य० वा० सं० १८, २२)"—इति निगमः॥

(१२) भरित्रे। बिभर्त्ति रश्मीनादित्य इव। 'अशित्रादिभ्य इत्रोत्री (उ० ४, १६८)'—इति इत्र-प्रत्ययः। भूरिवदर्थः। "अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरित्रैः (ऋ० सं० ३, २, २०, २)"—इति निगमः॥

इति द्वादश बाहुनामानि ॥ ४ ॥

अग्रुवः(१)। अश्वाः(२)। त्रिशः(३)। क्षिपः(४)। शर्याः(५)। रशनाः(६)। धीतयः(७)। अथर्यः(८)। विपः(९)। कक्ष्याः(१०)। अवनयः(११)। हरितः(१२)। स्वसारः(१३)। जामयः(१४)।

---

* प० ११। निरु० १, ८।

(२) इतोऽनन्तरं "विभाः"—इत्यधिकं ग पुस्तके। (३) "त्रयः" ख, छ।
(९) "अथर्यवः"—इत्यपि टीका-सम्मतम्। "अथर्याः" ग. छ.C. D. F।
(१२) इतोऽनन्तरं "रोहितः"—इति ग. iid।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सनाभयः(१५)। योक्त्राणि(१६)। योजनानि(१७) । धुरः(१८) । शाखाः(१९)। अभीशवः(२०)। दीधितयः(२१)। गभस्तयः(२२)। इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि * ॥ ५ ॥

(१) अग्रुवः † । 'जत्वादयश्च (उ० ४, १००)'—इति रु-प्रत्ययान्तेषु निपातेषु द्रष्टव्यः । 'अगि गतौ (भू० प०)'—इति धातुः ; निपातनान्न-लोपः, तन्वादित्वादुवङ् । गच्छति कर्माणि प्रति । यद्वा ; अग्र-शब्दे उपपदे गमेः पूर्ववन्निपातनात् रु-प्रत्यये पूर्वपद-ग्र-लोपः गमेष्टिलोपश्च । अग्रे गच्छन्ति ताः । "तमीं हिन्वन्त्यग्रुवः (ऋ० सं० ६, ७, १७, ३)"—इति निगमः । अङ्गुलीनां बहुत्वात् सर्वत्र बहुवचनान्तता ॥

(२) अग्रण्यः ‡ । अगतिः शब्दार्थः (भू० प०) ; 'अगश्च (उ० १, ८)'—इति उ-प्रत्ययः । 'वोतो गुणवचनात् (४, १, ४४)'—इति ङीप् । अगन्ति स्फोटनादि शब्दं कुर्वन्ति, तालादि शब्दं कुर्वन्त्याभिरिति वा । यद्वा ; अग्रण्यः हस्तपरिमाणापेक्षयाल्पपरिमाणाः । "तमोमखीः समर्य आ (ऋ० सं० ५, ७, १७, २)"—इति निगमः ॥

(३) विशः । 'विश प्रवेशने (तु० प०)' । 'क्विप् वचि (३, २, १७८ वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः'—इत्युक्तेः क्विपि रेफ उपजनः विशन्ति साधनभावं कार्येषु । "तमीं

(२२) नाख्येतत् पदम् ग. C. D. F पुस्तकेषु । टीकाक्लप्ता तु एतस्यैव स्थाने केषुचित् "सुहस्याः"—इति, केषुचित् "ससुतः"—इति च दृष्टम् ।

* "इत्यङ्गुलीनाम्" ग । † पु० १, १९ । पृ० १९६ प० १८ । ‡ निरु० ६, २२ ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

हिन्वन्ति धी॒तयो॒ दश॒ व्रिशः॑ (ऋ० सं० २, २, १३, ५)"—इति निगमः। 'कर्मसु धीयमाना दशाङ्गुलयः'—इति माधवभाष्यम् ॥

(४) क्षिपः। 'क्षिप प्रेरणे (दि० प०)'; औणादिकः क्विप्। क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते पुरुषेण कर्मसु निक्षिपन्त्यारूङ्गुलीयकादीन् इति वा। "मृ॒जन्ति॑ त्वा॒ दश॒ क्षिपः॑ (ऋ० सं० ६, ७, ३०, ४)"—इति निगमः ॥

(५) शर्याः *। 'शॄ हिंसायाम् (क्र्या० प्वा० प०)'। 'अघ्न्यादेराकृतिगणत्वात् यत् (उ० ४,१०८)। शृणाति पापात्। "आ यः शर्या॑भिस्तुविनृ॒म्णो अ॒स्य (ऋ०सं० ८,१,२६,३)"—इति निगमः ॥

(६) रशनाः †। रशिबन्धनार्थो धातुरित्युक्तं रश्मिनिर्वचने (३७ पृ०)। 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच्। बध्नन्ति बन्धनीयं, बध्यते आभिरिति वा। युच्-प्रकरणे 'अशेरश च'—इति श्रीभोजदेवः। अश्नुवते कर्माणि। "र॑श॒नाभि॑र्द॒शभि॑र॒भ्य॑धीताम् (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ६)"—"अच्छा॑ बर्हीर॑श॒नाभि॑र्नयन्ति (ऋ० सं० ७, ३, २२, १)" –इति च निगमौ ॥

(७) धीतयः ‡। 'धी (दि० आ०)'-धातोः 'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३,३,१७४)'—इति क्तिच् व्यत्ययेन दधातेरपि भवति, 'घुमास्थागापाजहाति (६, ४, ६६)'—इतीत्वम्। धीयन्ते विधीयन्ते पुरुषैः कर्मसु, धारयन्ति कर्मसाधनानि वा। अत्रान्तर्णीतण्यर्थो दधातिः। "स स॒प्तधी॒तिभि॑र्हि॒तः (ऋ० सं० ६, ७, ३२, ४)"—इति निगमः ॥

---

* प० ४, २। निरु० ५, ४. १०, २९। † निरु० ३, १४।
‡ निरु० २, २४. १०, ४१; ११, १६।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry